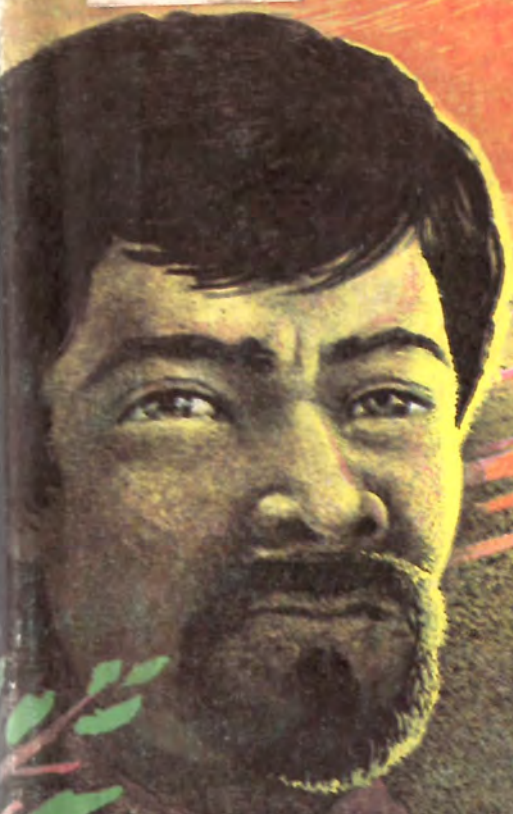

31501

НЫҒМЕТ
ҒАБДУЛЛИН

біздің
ЖІГІТ

Нығмет
Ғабдуллин

БІЗДІҢ
ЖІГІТ

РОМАН

АЛМАТЫ
«БАЛАУСА»
1993

Түзушілері

*Кәмила Құдабаева
Құттыбек Баяндин*

Ғабдуллин Н.

F 13 Біздің жігіт: Роман.— Алматы: Балауса, 1993.—
208 бет.

ISBN 5-7063-0153-0

Жазушы, ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор Нығмет Ғабдуллиннің тұңғыш әңгімелер жинағы («Менің достарым») 1952 жылы жарияланды. Содан бергі жылдар ішінде оның «Жігер» романы, «Алғашқы сапар», «Белгілер, іздер», «Кестелі орамал», «Айығу», «Сарғайған жапырақ», «Өмір, қымбатсың маған», т. б. повестері мен әңгімелер жинақтары жарық көрді. Жазушының «Біздің жігіт» атты жаңа романы бүгінгі интеллигенция өміріне арналған. Шығарма оқиғасы жанашыл ой мен кертартпа көзқарастың, ғылымның қиын жолындағы ерлік пен ездіктің, адалдық пен арамдықтың күрес-тартысы негізінде өрістейді.

F 4803250201—006
411(05)93—22—93

ББК 84Қаз7-44

ISBN 5-7063-0153-0

© Нығмет Ғабдуллин, 1993

031501

«Қалай абайламадым? Машинаның тақау кеп қалғанын неғып байқамадым?.. Қайта амап қалғанымға шүкіршілік, тіпті жазым бола жаздаған екем... О, сұмдық-ай!» — деп қорқынышпен ойлады, мертігіп ауруханаға түскен, жасы отыздар шамасындағы жігіт Әділбек Омаров, емдеуші дәрігер палатадан шығып кеткеннен кейін.

Он екі мүшесінде қылдай қылауы жоқ сап-сау жігіт болатын. Мына бейнетке қас қағымда қалай ұшырағанын түсіне алмады. Түс мезгілі еді, екі көшенің қиылысынан өте берген мезетте, оң жамбасының тұсынан біреу сойылмен салып жібергендей болып, жерге қалпақша ұшып құлағаны есінде. Көзінің оты жарқ ете түскен. Одан әрі не болғанын білмейді. Машина қаққанда ортан жілігінің басы жарылып, өзі етпетінен жығылғанда маңдайы және бордюрге қатты соғылып, сүйегі шытынағанын, ауруханаға жедел жеткізіліп, дереу операция жасалғанын — бірін де сезген жоқ. Дәрігерлер операция столынан көтеріп, зембілге жатқыза берген кезде ғана жігіттің есі кірген еді. Сығырайтып көзін ашты. Үстіне төніп тұрған ақ халатты адамдарды көргенде әуелі таңырқап қалды. «Бұлар кімдер? Бәрі маған неменеге үңіліп тұр? Мына қара мұртты неге жымыяды?»

— Ну, жігітім, танысып қоялық. Сізді емдеуші врач-хирург боламын. Есімім Үсен,— деді қара мұртты күле сөйлеп.

Әділбек зембіл үстінде шалқасынан жатқанын, ақ халаттылардың дәрігерлер екенін енді ғана аңғарып:

— Бас айналу, көз карауытып кету сияқты сырқатыңыз жоқ па еді?

— Ондай дертім жоқ.

— Таңертең тұрғанда, қызметке келгенде, көңіл-күйіңіз қалай еді? Жұмыс бабында бір нәрсеге ренжіп, кейіген жоқ па едіңіз?

Әділбек әлденені есіне алғандай болып, қабағын сәл шытынып қалды, бірақ ойына түскен нәрсе өзінің қазіргі мынадай күйге ұшырағанына себеп болуы мүмкін-ау деген күдік көңіліне келмеді.

— Көңіл-күйім де дұрыс сияқты еді,— деді.

— Сонда қалай болғаны? Машиналар ағылып жатқан көшеден өтеріңізде жан-жағыңызға қарамайсыз, тақау кеп қалған автомобильді байқамайсыз... Машинаның гүрілін де естімедіңіз бе? Есіңізге тағы да бір түсіріңізші...

Әділбек көзін төмен аударып, ойланып көрді. Құлағына расында да бір дыбыс шалынғандай болып еді. Бірақ мотор дыбысы емес-ті. «Қайда барасың, тоқта!» деп, біреу үрейлене дауыстап қалған сияктанып еді. Әйел даусы секілді еді. Әйелдің неден шошығанын абылайға Әділбек үлгірмеген, дәл сол мезетте машина қағып, өзі қалпақша ұшқан.

— Құлағыма шалынған дауыс сол ғана. Осыдан бөтен ештеме айта алмаймын,— деді Әділбек.— Бәріне де кінәлі өзім болуым керек...

— Көшенің қиылысынан өтерде жүру тәртібін сақтамағаныңыз үшін, әрине, сіз де жазықтысыз,— деді тергеуші.

— Шофер емес пе ең кінәлі кісі! Көшеден өтіп бара жатқан добалдай адамды неге көрмейді? Көзі қайда оның, ағып кеткен бе?!— деп, Есенгелді қария Әділбекті қаққан машинаның жүргізушісін жазғырды.— Сендер ол оңбағанды жазаға мықтап тартыңдар.

— Бәрі де заң бойынша қаралады, отағасы,— деді тергеуші...

Ол шығып кеткеннен кейін, Әділбек үнсіз жатып, оның қойған сауалдарын қайтадан есіне түсіріп, ауыр ойға берілді. Тергеушінің әсіресе: «Жұмыс бабында бір нәрсеге ренжіп, кейіген жоқ па едіңіз?»— деген сұрауы көңілін қобалжытты.

Бүгін қызметте Әділбекті қатты күйіндіріп, қайнатып ашуландырған бір оқиға болғаны рас еді. Факультеттің ғылыми советі мәжілісінде ол конкурс комиссиясы ұсын-

ған бір адамды әдебиет кафедрасына оқытушы етіп жұмысқа алуға қарсы шыққан. Ол адам — бұл танымайтын бөтен біреу емес, өзімен институтта төрт жыл бірге оқыған сабақтасы және, оған қоса, әрі жерлесі, әрі құрдасы Асан Керимовтың зайыбы — Бибіхан деген әйел еді.

Әділбек пен Асан — бір ауылда туып-өскен жігіттер болатын, орта мектепті екеуі бірге бітірген. Асан сол жылы жолы болып (әлде біреу көмектесті ме кім білсін, өйткені мектепте орташа оқыған еді), педагогика институтының тарих факультетіне оқуға түсіп кетті. Ал Әділбек онжылдықты алтын медальмен бітірсе де, сол жылы жоғары оқу орнына бара алмады. Шешесі төсек тартып, науқастанып жатқан болатын, соның жағдайына қарайлаған. Ауылда бір жыл құрылыста жұмыс істеп, институтқа келесі жылы барды, өзінің арман еткен оқуына — филология факультетіне түсті. Құрдасы Асан бұл уақытта жоғары оқу орнының бірінші курсын тамамдап тастаған студент болғандықтан және қала жағдайына бейімделіп ысылып қалғандықтан, Әділбекке ол бұрынғысынан әлдеқайда өзгерген, білімі өскен, мәдениеті биіктеген сияқтыны көрінген-ді. Асан семьялық өмірді де Әділбектен бұрын бастаған. Институтты бітіретін жылы үшінші курстың студенті — қазіргі әйелі Бибіханға үйленді. Ауылдан әкесі келіп, қаланың үлкен ресторанында той жасаған.

Осы Бибіханға Асанның ең алғаш қалай танысқаны Әділбектің есіне түсті. Институттың екінші курсында оқып жүрген кезі еді. Қар кетіп, ағаштар бүршік жарып, жер көгеріп, көктем туған уақыт болатын. Әділбек сабақтас құрбыларымен бірге, араларында Бибіхан бар, жатақханадан шығып келе жатқанда Асан қарсы ұшырасты.

— Саған келе жатыр едім, қайда бет алдыңдар?— деп сұрады ол Әділбекті тоқтатып.

— Тобымызбен киноға бара жатырмыз, — деді Әділбек.

— Олай болса, мен де бірге барайыншы!

— Жүр ендеше!..

Кино көріп отырғанда Асан Әділбектің құлағына сыбырлап:

— Сенің сол жағындағы үшінші орында отырған қызыл кофталы қыздың аты кім?— деп сұрады.

— Бибіхан.

- Сенімен бірге оқи ма?
- Иә.
- Жігіті бар ма?
- Білмеймін.
- Менімше жігіті жоқ.
- Мүмкін.
- Осы қызды маған таныстыршы.
- Мақұл...

Кинодан кейін бәрі топталып, жатақханаға қарай қайтадан беттеп жүрер алдында Әділбек сабақтас құрбыларына Асанның аты-жөнін айтып таныстырды.

— Менің жерлесім һәм құрдасым, тарих факультетінің үшінші курс студенті. Өзіміздің институтта оқиды. Демек, бөтен жігіт емес, өзімізбен тілегі де, арманы да, жыртатын намысы да бір!— деп, сонан соң Асанға қарап:— Бұдан былай біздің қыздарды көргенде жатырқамай, талша иіліп, тағзым етіп жүр,— деді күліп.

— Мен бір көрген кісімнің жүзін еш уақытта жадымнан шығармаймын, түсімде де көремін оны!— деді Асан көңілді үнмен.— Дегенмен, жүздің түсін білгенше, бірдің атын біл дейді ғой халық, жақсырақ білісіп алайық,— деп, ол Әділбектің сабақтас құрбыларының әр қайсысына қолын беріп, өзінің есімін атап, оларға да аты-жөндерін айтқызып, жаралай танысып шықты. Бибіханның қолын алғанда, қыздың саусақтарын қысыңқырай ұстап, уысында ұзағырақ ұстап қалды.

— Қолыңыздың ұшы аздап тоңыңқырап қалыпты ғой!— деді әзілдеп.

— За то жүрегім ыстық!— деп күлді қыз.

— Бізге де лебі тисін, сол ыстық жүрекке жақындау болайыншы!— деп, Асан да күліп, қалжың айтып, қыздың сол жағына шығып, оған жақынырақ қатарласып жүрді.

Жастар тротуарға сыймаған соң екі-екіден, үш-үштен бөлініп қатар құрап, бүгінгі көрген фильмнің мазмұны мен артистер ойыны жөнінде жарыса пікір айтысып, дуылдасып кетіп бара жатты. Әділбек артына бір-екі рет бұрылып қарап, Асан мен Бибіхан екеуінің жарасып сөйлесіп, сондарынан келе жатқанын байқап еді. Қыздың сыңғырлап күлген үні жиірек естілді...

— Мен осы қызға ғашық боп қалдым!— деді Асан Бибіханды жатақхана есігіне дейін шығарып салып, Әділбекті оңашалап алып.— Түрі де, фигурасы да, киім киісі де — бәрі әдемі! Әсіресе күлкісі әдемі! Құлынның

мойнына таққан кішкене жез қоңырау секілді сынғыр қағады. Автобиографиясын да біліп алдым. Туған нағашысы оқу министрлігінде үлкен қызмет істейді екен. Бұл да — маңызды фактор. Болашақ үшін керек. Қысқасы, текті жерден шыққан қыз. Ол да менің биографияма барлау жасап байқады. Осал әкенің баласы емес екенімді мен де аңғарттым. Байқауымша, қыздың көңілі бөтен емес сияқты, ертең театрға барайық деп, уәдесін алып қалдым. Тіл сабағынан семинарға әзірленуім керек еді деп аздап қынжылған болды да, тез көнді. Өзі сабақты қалай оқитын еді? Меніңше, оқуы тәуір болар?

Бибіханның сабақ үлгірімі мәз емес еді, Әділбек Асанның көңіліне қарап, бұл шындықты тура айтпады.

— Ел қатарлы оқып жүр ғой, — деді...

Содан бері арада талай жылдар өтті. Қазір Әділбек те, Асан да балалы-шағалы болған адамдар. Асанның да ғылым кандидаты деген атағы бар (бірақ ол кандидаттық диссертацияны Әділбектен бес-алты жыл кейін қорғады), тарих және этнография ғылыми-зерттеу институтында аға ғылыми қызметкер боп жұмыс атқарады. Екеуі ауылдас, бірге оқыған, қатар өскен азаматтар болғандықтан, семьялары алғашқы жылдары жиі араласып тұрушы еді. Бірақ не себептен екені белгісіз, кейін Асан Әділбектің қонаққа шақырғанына екі-үш рет, ананы-мынаны сылтау ғып, келмей қалды да, содан бастап қарым-қатынастары селдірей берген.

Асанның ғылыми атақ алғаннан кейін өзін-өзі зор тұтып, мардымсып, мінезінде бір өзгеріс туғанын Әділбек сезетұғын. Және оның — қызметі кіші адамдарды көзге онша ілмей, оларға менсінбей қарап, көкірек керіп, ал лауазымы жоғары, мансабы биік кісілердің алдында елпілдеп, соларға қайткенде де жақынырақ жанасуға бейімделіп тұратын бір жарамсыз қылық бойына үйіріле бастағанын байқап жүретін. Бір жолы осындай лауазымы үлкен кісінің біреуі көшеде кездесіп қалғанда, Асан қасында сөйлесіп келе жатқан Әділбекті тастай беріп, анау адамның оң жағына бір, сол жағына бір шығып, елпек қағып, қолтығынан ұстап кете бергені бар. Әділбек ертеңіне құрдасын көргенде, оның осы қылығын күліп сынап: «Тіпті пиджагінің жеңіне кіріп кете жаздадың ғой, осындай жалпақтаудың керегі не», — деп еді. Асан қызараңдап ашуланып қалды. «Сен де тым данышпанси берме, бауырым! Сенің ақылына зәру емеспін!» — деп әйнекше шытынаған.

Әділбек Асан екеуінің бұрынғы жақсы қарым-қатынастары болмай, жат адамдарша аралары алыстағанына ішінен өте күйзеліп жүретұғын еді. Бір күні күтпеген жағдай болды. Ымырт үйірілген кез еді. Әділбектің пәтеріне Асан ойда-жоқта келді. Баяғы әдетінше үйге жарқылдай күліп кіріп, Әділбекпен де, оның зайыбы Ұлбазармен де, бұлардың кішкене екі баласымен де, қол беріп, қуанып амандасты.

— Ой, жақсы болды ғой келгенің! Жоғары шык! Отыр! — деп Әділбек те шын қуанып қалды. — Жалғыз жүрмісің? Бибіхан қайда? Оны қазір телефонмен шақырып аламыз. Ертең демалыс, бүгін біздің үйден қонақасы жеп қайтасындар! — Әділбек әйеліне бұрылып: — Хозяйка, қазаныңды көтеріп, дастарқан жабдығына кірісе бер, — деді.

— Әуре болмаңдар, асығыспын. Саған бір үлкен шаруамен келіп тұрмын, уақытым сондай тығыз, көрмеймісің еңтігіп тұрғанымды, — деді Асан алқына сөйлеп.

— Ештеме етпейді, уақытты тежей тұрамыз, — деді Әділбек. — Жұмысың қандай қауырт болса да, біздің үйден бүгін дәм татпай кетпейсің. Ал тығыз шаруаңның жайын, әйелің келген соң, бәріміз жайланып отырып, дастарқан басында асықпай ақылдасамыз.

— Әй, болмадың ғой, мейлің ендеше! — деп тез келісе кетті Асан. Сонан соң Әділбектің құлағына еңкейе беріп, сыбырлап: — Ал, келген шаруамды әйелдердің көзінше жария етпеймін, өзіне ғана оңаша айтамын, — деді ескертіп.

— Бір керемет құпия ғой онда! — деп күлді Әділбек.

— Пәлендей керемет секрет емес.

— Ендеше неде жасқаңдың?

— Сенің кейде кісінің көңіліне қарамай, тік сөйлейтінің бар.

— Пәлі! Осы ма күдігің? Қорықпа! Әйелдердің алдында беделіңе нұқсан келтірмеймін.

— Дегенмен, оңаша сөйлескеніміз абзал. Мужской разговор.

— Мақұл ендеше, қалағаның болсын.

Асан үйіне телефон соғып, құрдасының жібергісі келмей отырғанын, қазанға ас салынып, дәм әзірленіп, дастарқан жасалып жатқанын, үй иелері: «Жұбайыңды шақыр, туыстар мәре-сәре боп отырайық деп қолқалап, жабысып тұр» деп, әйеліне қуанышпен хабарлап, оның

мұнда тез жегуін өтінді. «Көшеден бір машина ұста да, зымыра! Күтіп отырмыз»,— деп асықтырды.

Бибіхан көп тостырған жоқ. Үйге жайдарыланып, күліп кірді. Әділбекке қол беріп, Ұлбазармен сүйісіп амандасты. Сонан соң залға қарай өтіп, жасалған дастарқанға көзі түсіп:

— Түу, бекер әуре болған екенсіңдер!.. Әй, Асан-ай, жұртты босқа әлекке түсіріп, сен ғой осының бәрін ойлап тауып жүрген!— деп күйеуіне сын таққан болды.

Бибіханның бұл сөзді бер жағынан жай ғана айтып тұрғанын, ал шынныңда ерінің ептілігіне сүйсінген райы барын Асан ішінен ұқты да, әйелінің жүзіне күлімдеп қарады:

— Сүйіктім-ау, мені жазғырмасаңшы! Қонақасы жемей кетпейсің деп қыстаған мынау құрдасың ғой.

— Мұнысы рас,— деді Әділбек Бибіханға қарап.— Сөзімді тыңдағаны үшін күйеуіне де, шақырғанда құс-ғай ұшып жеткенін үшін саған да зор рақмет! «Бәрін айт та бірін айт, коллективтің жырын айт» дегендей, келгендеріңе өзіміз қатты қуанып қалдық. Ал енді дастарқан басына отырмаймыз ба?

— Әлбетте!— деді Асан көңілді үнмен.

Ол төрдегі орындыққа ең алдымен өзі келіп отырды. Сонан соң әйелінің, Әділбектің, Ұлбазардың дастарқан басына көп жайғасуын сәл күтті де: «Қане, бауырым, рюмқаларға коньягінді толтырып құйып жібер, бір тост айтқым келіп тұр!» — деді Әділбекке.

— Біз дастарқан басында біраздан бері осылай бас қосқан жоқ едік. Әділбек, Ұлбазар, кешіріндер, бұған, әрине, ең бірінші мен кінәлімін,— деп ол сөзін әуелі өзін жазғырудан бастады.— Осы күні тіршіліктің қарбаласы көбейіп кетті ғой. Бір мезгіл жолдастармен сыртқа шығып, бой жазып, сергігің келеді, бірақ уақыт таппайсың. Кейде тіпті шақырған жерге қонаққа баруға да қолың тимейді. Бірақ мұның бәрі, әрине, сылтау да емес. Достармен, туыстармен бас қосуға, мәслихат құруға әмәнда уақыт табу керек. Осы ретте, бауырым Әділбек, сенен мен ғибрат алуға тиістімін. Қаз тойғанына семірмейді, орғанына семіреді. Бізді қуанып қарсы алып, мына көрсеткен ақ пейілдеріңе шын жүректен зор рақмет! Бірінші тосты осы үшін, сенің адал туыстық сезімің үшін алып жіберелік!..

Дәм үстінде Асан әңгіменің тақырыбын басқа жаққа аудармауға тырысып, сөзді үй-ішінің, от басының

жеңіл әзіл-оспағына бұрып жіберіп отырды. Өзі ерлі-зайыптылар арасында болатын бір қызық ахуалдар жайлы анекдоттар айтып күлдірді. Тамақ желініп, шай ішіліп болғаннан кейін, көне қарияларша дәм қайырды да, сонан соң әйелдерге: «Көптен көріспедіңдер, бір-біріне айтатұғын құпияларың көбейіп кеткен шығар, өздерің оңаша қап, емін-еркін бір сырласындаршы! Біз отырсақ, қалыңдықша қылымсып, қысыласындар!»— деп әзілдеп, Әділбекті қолтығынан ұстап, екеуі кабинетке кірді.

Асан өзінің осы үйге келгендегі негізгі шаруасын Әділбек пен екеуінің бір ауылда туып-өскен жақындығына жанастырып сөйледі.

— Мен саған жерлесім, туысым деп, көмектесер деп, бір тілек айтқалы келдім. Ауылы бірдің — намысы бір. Бәйгеге түскен құрбына, алдынан шығып қолынды созарсың, атының шылбырынан тартарсың деп, үмітпен, сеніммен келіп отырмын. Мәселе былай... Біздің Бибіхан сіздің институтқа, конкретно айтқанда, сендердің әдебиет кафедрасына, оқытушы боп қызметке орналасқысы келеді. Институт басшылығы тарапынан қолдау болады, ол жағы сөйлесілді. Әйткенмен, мәселенің түйінін сендер шешеді екенсіңдер, кафедра қуаттауы керек екен...— Асан бөгеліп, Әділбектің райын аңғарғысы келгендей, оның кескініне барлай қарады.

— Иә, кафедраның пікірі шешуші роль атқарады,— деді Әділбек.— Вакансияға конкурс жарияланғаннан кейін, жарысқа қатысушы маман өз пәнінен студенттерге лекция оқып, кафедра мүшелері алдында бірнеше ашық сабақ беріп, сыннан өтеді. Конкурстың қазіргі уақыттағы бірінші талабы осындай.

— Бұл тәртіпті білемін, сенімен сол үшін алдын-ала ақылдасқалы келіп отырмын ғой,— деді Асан. Сонан кейін әйеліне өзі мінездеме беріп, Бибіханның институтты бітірген жылы облыстық кітапханаға библиолектор боп жұмысқа орналасып, содан бері бір жерде тапжылмай қызмет атқарып келе жатқандығын, өз коллективінде абыройлы екенін, ғылым жолына икемденіп ізденіп, диссертация жазуға талаптанып («Соискатель ретінде әдебиет зерттеу институтының ғылыми советіне бекіттіріп алған тақырыбы бар»), философия мен шет ел тілінен кандидаттық емтихан тапсырып қойғандығын және екеуін де жақсы бағаға тапсырғанын мақтап өтті. Бірақ Бибіхан бұрын жоғары оқу орнында дәріс берме-

ген, жұрт алдында лекция оқып көрмеген адам болған-дықтан, аудиторияға кіргенде, өзіне бірнеше көз қадалып қарай қалғанда, абдырап, сасып, сөзінен жаңылып кетуі, біліп тұрғанын жөндеп жеткізе алмауы әбден ықтимал, соған қарап біреулер үстірт байлау жасап, оны қолдамай, қарсы сөйлей ме, сөйтіп шатақ шыға ма деп, күдік ойлайтынын айтты.— Сенің беделің бар, жолдастарың сөзінді жерге тастамайды, Бибіханның жайын әріптестеріңе күні бұрын құлаққағыс қып қойсаң қайтеді? Осындай бір жақсылық жаса,— деп Әділбекке салмақ салып тоқтады.

Әділбек оның сөзін үнсіз тыңдады. Ол бір жайға ішінен танданды. Бибіхан студент кезінде сабақтан үлгірімі төмен студенттің бірі болған, сынақ сессиясы кезінде бірер пәннен ылғи «құлап қалып», емтиханды қайыра тапсырып жүретін. Институтта төрт жыл оқығанда, емтиханда тым болмаса бір рет алған «жақсы» деген бағасы жоқ болатын. Сол Бибіхан енді диссертация жазып, ғылыммен шұғылданбақ, филология факультетінің студенттеріне әдебиеттен дәріс беретін ұстаз болғысы келмек. Бұл іске оның білімі сай ма? Бибіхан, рас сөз жағына пысық әйел, шаруаға да тыңғылықты, кісі сыйлауға да шебер. Бірақ ғылым жолына түсу үшін мұның бәрі жеткіліксіз. Ғалымдыққа жетпек үшін адамға ең алдымен тыңғылықты терең білім мен жақсы қабілет керек. Әділбек білетін Бибіхан бұл қасиеттерден ада, ендеше оған құр әлектеніп, босқа әурс болудың не керегі бар?

Әділбектің ойында осы сөздер тұрса да, өз үйінде отырған қонағын ренжіткісі келмей, жұмсақ сөйлеуге тырысты.

— Бибіханның талабы дұрыс қой, бірақ соған өзінің әзірлігі жеткілікті ме? Қиналып қалып жүрмей ме?— деді сыпайылап.— Сен бір жайды ұқ, Асан, жоғары оқу орнында сабақ беру оңай іс емес... Бибіхан бұл іске қол созса, ең алдымен өзінің біліміне сенетін болсын,— деп және ескертті.

— Бұл сөзінді теріс демеймін,— деді Асан.— Бірақ құс та биікке бірден самғап көтерілмейді, әуелі жер бауырлап ұшып, бірте-бірте жоғарылайды. Сондықтан құрбыңды ә дегенде демеп жібер! Сүйе! Өзіндей жақынымыз тұрғанда жаттан жәрдем сұрамаймыз, соны ұмытпа! Тағы да бір гәбім бар ескертетұғын...

Осы мезетте көңілді үнмен күліп сөйлеп, есіктен әйелдер кіре беріп еді. Асан: «Жарайды, мұны кейін айтармын, асығысы жоқ»,— деп, сөзін үзе салды да, қол сағатына қарап: «Ой-бой, сағат оннан асып кетіпті ғой, үйде балаларымыз бізді тосып, жатпай, ұйқтамай отырған шығар, енді өкше көтергеніміз мақұл болар»,— деп орнынан түрегелді.

— Ал, Ұлбазар, Әділ! Татырған дәм-тұздарына зор рақмет!— деді үй иелеріне алғыс айтып.— Долғ плата-жем красен, келесі кезек біздікі! Бәйбішем конкурстан зулап өтіп, бәйгіден озып келсе, сендердей достарға жаяр дастарқанымыз бен табаққа сап тартар жал-жаямыз да әзір, алақандарыңа салар тай-тұяғымыз да болады.

— «Сыйға — сый, сыраға — бал» дейді ғой, халқымыздың салтын білеміз, жолдан жығылмаймыз,— деп Бибіхан ерін қостап, көкейіндегі ойын ол да ебін тауып білдірді.

Олардың сый-құрметті сатып алуға, айырбастауға болатын пұл секілді көріп сөйлегенін Әділбек ішінен ұнатпай қалды.

— Еш нәрсені жіпке тізіп көргеніміз жоқ, біз есептеспейміз, ағайын. Берген қонақасымыз, көрсеткен ықыласымыз сатулы емес,— деп еді.

— Мұны бек жақсы білеміз ғой!— деді Асан көзін қулана сығырайтып күліп,— әрине, достар санаспайды. Сендерді бір жаққа кетіп қалмасын деп, шақыратынымызды алдын-ала ескертіп жатқанымыз ғой. Одан басқа ешқандай бөтен ойымыз жоқ!

— Өздеріңе деген көңіліміз бұлақтай мөлдір!— деп қостады оны Бибіхан.

— Пай-пай, біріннің аузына бірін түкіріп қойғандай сөйдейтін бопсындар-ау!— деді Әділбек басын шайқап. Мұнысы — таңданғаны ма, әлде кекеткен түрі ме — Асан ұға алмады.

— Енді қайтеміз! Муж и жена — одна сатана!— деп өтірік күлді ол...

Осыдан екі күннен кейін, конкурстың шарты бойынша, филология факультетінің белгіленген курсында Бибіхан өзінің бірінші сынақ сабағын өткізіп еді. Сабаққа әдебиет кафедрасы оқытушыларымен қатар, деканат пен конкурс комиссиясының бір-екі адамы және қатынасты. Бибіхан көне түркі тіліндегі әдеби ескерткіштер жақында лекция оқуға тиіс болатын. Ол аудиторияға

кіргенде, өзіне жатырқап қарай қалған көздерден қаймығып, жасқаншақтаған жоқ, бойын тік ұстап, аяғын нық-нық басып, мінбеге барды. «Сәлематсындар ма?» — деп сыпайы амандасты да, сонан соң қолындағы папканы ашып, қағаздарын алды. Асығып, абдыраған жоқ, отырғандарға көз тастап, шолып қарап өтті де, сөзін салмақты үнмен бастап, өзінің дәріс өткізуге келгенін, аты-жөнін айтты, бүгінгі оқитын лекциясының тақырыбын атады. Студенттер тақырыпты жазып алсын дегендей сәл кідірді де, содан кейін алдындағы қағазына үңіліп, әзірлеп келген лекциясын оқуға кірісті.

Таныс емес жұрттың алдына бірінші рет сөйлеуге шыққанда, қандай адам болса да, әлбетте толқуы мүмкін ғой, бірақ Бибіханның өңінен де, үнінен де қобалжып тұрғаны байқалмады. Әділбек оның білім өресі аласа екенін білетіндіктен, лекциясы тайыз болса, студенттер сөзін тындамай дабырлап кете ме деп, күдіктеніп келген еді. Бибіханның аудиторияға кіргенде өзін байсалды ұстағаны, салмақпен сөйлегені, лекция оқу мәнері және сөзінің жүйелі қисыны мен жатық тілі — Әділбекке күтпеген жаңалық болды. Ол енді Бибіханға тандана қарады, оған риза бола бастады. Бибіханның мүдіріп қалмай, осы әуеннен жаңылмай, сабағын жақсы өткізіп шығуына ішінен сәт тіледі.

Бірақ бәрі кенеттен бұзылды. Лекцияның орта тұсына жеткен шамада Бибіхан көне түркі тіліндегі әдеби ескерткіштер жайында жақсы таратып айтып келе жатқан сөзінен оқыс бұрылып, өз тақырыбына еш қатысы жоқ бөтен жайға — сонау ерте замандағы, біздің эрамыздан бес ғасыр бұрынғы, грек-парсы соғыстарын баяндайтын тарихқа түсіп кетті. Қағаздан көзін алмай, сырғанатып оқи берді де, бір мезгілде кілт тоқтады. Тақырыптан теріс шығып кеткенін өзі де аңғарды білем, әлденені іздеп, қолындағы қағаздарын абыржып аударыстырды, сумкасын да ашып қарады, бірақ іздегенін таба алмады.

Оның бүгін ашық сабақта оқитын лекциясын Асан бір кітаптар мен журналдардан теріп, құрап берген болатын. Бибіхан мұны өз қолымен жаңа қағазға қайыра көшіріп жатпады, ерінің жазғанына көзін жаттықтырып, ішінен бірнеше рет қайталап оқыды да, сонан соң, үйге келген біреудің көзіне түсетін жерде тұрмасын деп, материалды Асанның жазу столының тартпасына салып қойып еді. Танертең асығып жүріп, лекцияның соңғы

жағын тарихшы күйеуінің басқа бір жазғандарымен ауыстырып алғанын байқамаған.

Әділбек Бибіханның көне қазақ әдебиеті туралы сөйлеп тұрып, бұл мәселеге ешқандай қатысы жоқ грек-парсы соғысына төтеден түсіп кетуінің осындай бір себебі болғанын бірден-ақ түсініп: «Сабаққа кірер алдында қағаздарын неге тексеріп алмады екен? Ұятқа қалатын болды-ау!» — деп ішінен қынжылды.

Бибіхан өзінше сыр бермеуге тырысып, ежелгі тарихқа жаңылып емес, мысал келтіру үшін әдейі бұрылған сияктанып, грек-парсы соғысы туралы шежірені көне түркі тіліндегі әдеби мұра мәселесіне сабақтап, жалғастырып әкеткісі келіп еді, бірақ дәлелдері үйлеспей, сөзінің қиюы қашты. Одан әрі қарай ойында жүйе болмай, ежелгі мұра авторларының жасаған дәуірі мен өмірбаяндарының мағлұматтарынан жаңылып, шығармалардың мазмұнын шатастырып, көп нәрсені бытыстырды.

Әділбек Бибіханның бұрыс айтқан жерлерін түзеп жібергісі келіп, оқталып қалып отырды. Бірақ Бибіхан мектепте тәжірибе сабағын өткізіп тұрған практикант-студент емес, конкурсқа түсіп отырған адам, сондықтан сабағына араласуға болмайды. Әділбек сабақтың соңына дейін амалсыз шыдады.

Ол сабақтан соң Бибіханды жұрттың көзінше сынамайын деп, онымен оңаша отырып сөйлесті. Бибіханның өткізген сабағының дәрежесі аудитория талабына сай еместігін, лекцияда қандай қателер кеткенін мұндай жеткіліксіз біліммен студенттер алдына лекция оқуға шығудың өзі ұят екендігін жайлап түсіндіріп алатын еді. Бибіхан оның сынын әзілге бұрып: «Бірдең өзімдей бол деп талап қоймасаңшы, көш жүре түзеледі ғой!» — деп күлді.

— Сөзімді дұрыс ұғын, Бибіхан. Мен саған жаным ашып айтып отырмын, — деді Әділбек.

— Жаның ашығанына рақмет! Мен, әрине, ойланамын ғой... Келесі жолы бүгінгі сабағымда кеткен кемшіліктерді болдырмауға тырысамын, — деді Бибіхан. Содан соң мандарында бөтен біреу тұрған жоқ па дегендей жан-жағына басын бұрып қарады да, ақырын ғана сыбырлап: — Тек бір тілегім — әлгі пікірлерінді коллегаларына айтпай-ақ қой, — деп өгінді.

Әділбек ләм-мим деген жоқ, танданған пішінмен Бибіханның бетіне үнсіз қарады.

Бибіхан келесі аптада тағы да екі ашық сабақ өткізді, бірақ бір кадам ілгері басканы байқалмады. Өз шама-шарқынан асып қайда ұзасын, оқыған лекциясының дәрежесі тым төмен болды, тақырыптың мазмұнына бойлай алмады, әзірлеп әкелген жазбаларынан көзі сәл тайып кетсе-ақ жаңыла берді. Тақырыпқа байланысты қойылған сауалдарға да түзу жауап қайтара алмай, білімі тайыздығы студенттерге де әбден әшкере болды. Студенттер кекетіп, мырс-мырс күліп отырды. Бибіханның сабағына қатысқан Әділбек пен оның әріптестері де бұл қолайсыз жағдайға өз шәкірттері алдында өте ыңғайсызданып, Бибіхан үшін өздері ұялды.

Ал Бибіхан ешқандай қысылған жоқ. Сөйлеген сөзі, сауалдарға қайтарған жауабы — бәрі өзіне жөн көрініп, тақырыпты келістіріп түсіндірдім, сабағым жақсы өтті деп, өзіне-өзі сүйсінгендей рай білдірді. Адам өзінің әлін білмесе, бұл — кеселдің жаманы. Мұндай дерттен тарайтын қырсық көп, залал мол.

«Бибіханның білімі төмендігін, жоғары оқу орнында дәріс беруге шамасы келмейтіндігін көріп отырып, үндемей қалуым қылмыс болар,— деп ойлады Әділбек.— Өзі де алданбасын, өзгені де әлекке түсірмесін, шындықты тура айтайын, мәймөңкелемейін. Мүмкін түсінер...»

Ол Бибіханның өткізген сабақтары кафедра мәжілісінде талқыланардан екі-үш күн бұрын, жерлесінің әйелі жұрт алдында қатты сынға ұшырап ұятқа қалмауын тілеп, арнайы жолығып, оған өз пікірін адал ниетпен ашық айтып еді.

— Бұл сөзімді достық деп ұқ. Егер тілімді адсан, кафедра меңгерушісінен кешірім өтін де, сабақтарыңды талқыға салдырмай, конкурс комиссиясына тапсырған документтеріңді қайтып ал. Мұның ешқандай айыбы жоқ,— деп кеңес берген.

— Осы ма көмектескеніңнің түрі? Өзің жарылқан бұл ақылыңмен!— деп Бибіхан ашуланып, орнынан тұра жөнелген.

Кафедра мәжілісінің талқысына түскенде, Бибіханның сынақ үшін өткізген сабақтарын тәуір деп бағалаған бір адам болмады. Пікір айтқандардың бәрі де бұл сабақтардың дәрежесі жоғары оқу орны талабына сай еместігін, лектордың ойының жүйесіздігі мен сөзінің ренсіздігін атамағанның өзінде, оқыған лекцияларында ~~басқалар~~ катедер жіберілгенін, конкурсқа қатысушының білімі тым тайыздығын көрсетіп, қаттырақ сынады. Ка-

федра мәжілісінде Әділбек жұрттың ең соңынан сөйледі. Қысқа ғана, бір-ақ ауыз сөз айтты.

— Жаңағы кемшіліктерді Бибіханға, достық пейілмен жеке сөйлесіп, мен де көрсетіп айтқан едім. Осы бүгінгі мына талқыға түспей-ақ қоюын қалап, ақыл бергем, ұятқа қалатынын сезгенмін. Солай боп шықты, міне. Алдыңғы сөйлеген жолдастардың пікірі түгел дұрыс, оларға мен де толық қосыламын,— деді.

Кафедра мәжілісі Бибіханның ашық сабақта оқыған лекцияларының теориялық дәрежесі, мазмұнының сапасы төмен, конкурс талабына сай келмейді деген шешім қабылдады.

— Бұл қаулыларыңызды мойындамаймын! Пікірлеріңіз сынаржақ айтылды. Өткізген сабақтарымның жақсы жақтарын көрмей, сөзімнен бірән-саран жаңылып кеткен жерлерімді ғана тізіп, тек кемшілік тердіңіздер. Менің персонамды ұнатпағандықтан әдейі осылай етіп отырсыздар!— деп, Бибіхан ашулы үнмен наразылық білдірді.

— Олай бұра сөйлеменіз, мұныңыз орынсыз болады. Сіздің өз басыңызға біздің ешқандай қасастығымыз жоқ,— деді кафедра меңгерушісі профессор Сәду Аманбеков.

— Сіз де мені жалақор екен деп ойламаңыз. Өз айтқан сөзіме өзім жауап беремін,— деді Бибіхан.

— Ол үшін де дәлел керек шығар,— деді профессор.

— Тиісті жерде дәлелдеймін. Мен министерствоға шағым жасаймын!

— Мұныңыз бізді қорқытқан түріңіз бе?

— Сіздерді, әрине, қорқыта алмаймын, бірақ шындықты дәлелдеймін,— деді Бибіхан.

Әділбек оның профессормен айтысқанына емес, соншалық сенімді түрде сөйлегеніне танданды. Өткізген сабақтарының дәрежесі өте нашар болғандығы жайында мына мәжілісте Бибіхан қаншама ащы сын естіді. Әлін білмей әлектеніп, осындай ұятқа ұшырағанына қолайсызданып, қызарып, қысылса керек еді, бірақ шіміріккен де жоқ. Министрлікке шағынамын!— деп және қыр көрсеткенін қайтерсіз!

«Осының бәрі ерінің үйреткені болу керек»,— деп ойлады Әділбек. Бибіханды қолынан келмейтін іске желіктірген Асанды ішінен кінәлады. «Кафедрадағы бүгінгі талқылаудың қорытындысын әйелінен естігеннен кейін, бәлкім. Асан да ойланар. «Аяз — әлінді, құмырсқа —

жолынды біл» деген мақал есіне түсер»,— деген бір ой басына және келген еді.

Осыдан он шақты күн өткеннен кейін факультет ғылыми советінің мәжілісінде Бибіханды әдебиет кафедрасына аға оқытушы қызметіне алу жөнінде конкурс комиссиясының қаулысы жария етілгенде, Әділбек қайран қалды. «Бұл қалай? Оның кандидатурасын кафедра құптамап еді ғой. Әлде профессор Аманбеков пікірін өзгертті ме? Жоқ, ол кісі екі сөйлемейді!»

Профессор Сәду Аманбеков бүгінгі ғылыми совет мәжілісінде жоқ болатын. Ол осыдан бес-алты күн бұрын Ленинградқа, әдебиет мәселесіне байланысты ғылыми конференцияға қатысу үшін, жол жүріп кеткен-ді. Сол кісінің жоқтығын пайдаланып қалғысы келген біреулердің жасап отырған әрекеті болуы да ықтимал-ау. Әділбек конкурс комиссиясының председателіне сұрау берді:

— Бір жағдайды анықтағым келеді, сіздердің осылай қаулы алғандарыңызды кафедра менгерушісі профессор Аманбеков біле ме?

— Профессор Аманбеков командировкада жүргендіктен, конкурс комиссиясының шешімін біз ол кісіге мәлім ете алмадық. Меніңше, бұл шарт та емес шығар, өйткені мәселені ғылыми совет шешеді ғой,— деді конкурс комиссиясының председателі.

— Және бір сұрағым бар,— деді Әділбек,— сіздер осы қаулыны алғанда, әдебиет кафедрасының шешімін қандай негізге сүйеніп жоққа шығардыңыздар?

— Біз мәселені объективно талқыладық,— деді конкурс комиссиясының председателі.— Менің сөзімді құпта деп, бірімізді біріміз үгіттеген жоқпыз, ұсыныстар дауысқа қойылды. Қорытындысын әлгінде айттым ғой: Бибіханның кандидатурасын үш адам жақтады, екі адам қарсы болды. Сонан соң азшылық көпшілікке бағынды. Демек, демократия! Сіз дұрыс түсініңіз, біз, әрине, кафедраның шешімін теріске шығарған жоқпыз, бірақ жаңа оқытушының келешекте ысылатынына сенім артып, болашағына үмітпен қарадық.

— Сонда, сіздіңше, болашақты болжағыш әділ кісілер сіздер ғана да, ал біздер әділетсіз кертартпа адамдар болғанамыз ба?— деді Әділбек.

— Мен олай деген жоқпын ғой, сізге,— деді конкурс комиссиясының председателі.— Қойған сұрағыңызға орай, мәселенің қалай талқыландығанын айттым. Қарсы-

лығыңыз болса, шығып сөйленіз де, айтыңыз, правоңыз бар, бірақ «болашақты болжағыш» деп кісіні кекетпеңіз! Кекеп-мұқау керек болса, ондай сүйір тіл бізде де бар!

— Ашуланбай сөйлейік, жолдастар!— деп ескерту жасады мәжілісті басқарып отырған ғылыми совет председателі, факультет деканы Кемел Наурыззов.— Конкурс комиссиясына тағы кімде сауал бар? Сұрақ жоқ па?.. Ендеше конкурс комиссиясы ұсынып отырған адамның кандидатурасы туралы пікір айтуларыңызды сұраймын. Кім сөйлейді?

— Маған сөз беріңізші...

Әділбек тік сөйледі.

— Жиналыстарда біздің ылғи көтеріңкі леппен айтатұғын бір сөзіміз бар: болашақта жас ұрпаққа тағылым беретін мамандарды даярлайтын оқу орнының педагогымыз, яғни ұстаз тәрбиелейтін ұстаздармыз деп. Ал болашақ ұстаздардың ұстазы деген құрметті үлкен атақтың биік талабын қалай орындап жүрміз? Біліміміз беч ісіміз соған толық сай ма? Меніңше, кейбір жолдастар осы мәселеге жауапсыз қарайтын секілді. Жоғары оқу орнында дәріс беруге білім өресі сай емес адамды, кафедраның мақұлдамағанына қарамай, конкурс комиссиясының аға оқытушылыққа ұсынуы — міне, сол жауапсыздықтың нақты дәлелі. Жолдастар, мен бір жағдайды сіздерге жасырмай айтайын. Бибіхан — менің бөтенім емес, бір ауылда туып-өскен жерлесімнің, құрдасымның әйелі және Бибіхан екеуміз институтта бір факультетте төрт жыл бірге оқығанбыз. Бибіханды сыйлайтын, һәм оған жанашырлық ойлайтын дос адамның біреуімін. Кемшілігін, қателігін көріп тұрып айтпаса, мұным достық болмайды. Біріншіден, өтірік сөйлеп, Бибіханды алдаған боп шығамын, екіншіден, шәкірттердің обалына қаламын. Әсіресе соңғысы ауыр...

Әділбек Бибіханның жоғарғы оқу орны студенттері алдында лекция оқуға білімі сай еместігіне көзі жеткен соң, оны ұятқа қалмасын деп, конкурсқа берген арызын қайтып алғанын жөн көріп, адал кеңес бергенін, құрбысына қалай жаны ашығанын айтып өтті.

— Бұл сөздерімнің Бибіханға ұнамағанын сездім, бірақ ақылға салар, ойланар деп үміттеніп ем. Енді көріп отырмын, Бибіхан әлі түсінбеген екен,— деді.

— «Адасқанның алды жөн, арты соқпақ»,— деп Абай ақынның сөзін келтіріп, реплика берді біреу.

— Жок, бұл — адасу емес, өз мінін түсінбеушілік, — деді Әділбек оның сөзін түзетіп. — Ал, бұл екеуі — екі түрлі нәрсе. Адасу дегеніміз — аяқты жансақ басу, кателесу. Қатені түзеуге болады. Ал өз мінін түсінбеу дегеніміз — өзінің шама-шарқын білмеу деген сөз. «Әлін білмеген — әлек» деп халық осындайларды айтады. Бұлардың кесірінен басқалар зардап шегеді, ең жаманы сол. Менің ұсынысым мынау: ғылыми кеңесте мәселе дұрыс қаралмаған, ымырашылдыққа жол берілген, сол себепті оның шешімі мақұлданбасын!

Ұсыныс дауысқа қойылғанда, ғылыми совет мүшелері түгелге дерлік (екі-үш адамнан басқасы) Әділбектің сөзін қуаттап, қолдарын көтерді.

Мәжілістен кейін Әділбек институтта бөгелетін басқа жұмысы болмаған соң, оқу корпусынан шығып, үйіне бет алып, тротуармен ақырын аяңдап кетіп бара жатыр еді. Ендіге дем алып, Асан қуып жетті.

— Әй, тоқта! — деп ол Әділбекті иығынан жұлқа тартып қалды. Екі көзі шатынап, танауы қусырылып, Әділбекке таяна түсіп, оны бейпіл лас бір сөзбен балағаттады.

— Жігітім, абайлап сөйле! — деді Әділбек.

— Жұлын құрт екенсің ғой барып тұрған! — деді Асан түсі сұрланып.

— Ей, жын қакты ма! Не көрінді саған, — деді Әділбек.

— Не көрінді саған дейсің, ә? Білмей тұрмысың. Ғылыми совет мүшелерін азғырып, сөзінді қуаттатып қол көтерткізіп, енді кеп, ештемені білмегенсің, ә?

— Бауырым, аптықпа, сабаңа түсі! — деді Әділбек сабыр сақтап. — Әйеліңнің конкурста өте алмағанын менен көріп тұрсаң, әуелі сөзімді тыңда.

— Сөзіңнің бес тиынға керегі жок! Мойныңа жал бітіп, кешегі сүмендеп жүргенінді ұмытайын деген екенсің! Байқа, шырақ! Аяғыңды аспаннан келтіремін. Сен менің кім екенімді әлі танымай жүр екенсің! — деді Асан тісін шықырлатып.

Енді Әділбекті де ашу қысып, тұла бойы қайнап кетті.

— Сенен келген керді көрермін!

Ол бұрылып жүре берді. Асанның зәрлі сөздері жүрегіне инеше қадалып, ойы құйындай шыр көбелек үйіріліп, көзінің алды тұманданып кетті...

Әділбек ауруханада жатып, сол бір ашу буған кезде өзінің қандай күйде болғанын ойлап өткенде, есіне тергеушінің сөзі тағы да түсті: «Жұмыс бабын да бір нәрсеге ренжіп, кейіген жоқ па едіңіз?..»

«Зымырап келе жатқан машинаны абайламай қалғаныма, мүмкін, сол жағдай себеп болған да шығар,— деп ойлады Әділбек. Бұған және танданды.— Ашуға ырық беріп, көзім ештемені көрмей, құлағым ешнәрсені естімей, неге сонша есімнен ауытқыдым? Өзімді өзім қалай билей алмадым?..»

Ол табиғатында сабырлы жігіт болатын. Өмірде барлық нәрсе адамның көңілінен шыға бере ме, кейде реніш туғызатын, кейде тіпті ызанды келтіріп, қанынды қайнататын жайлар да болып жатады. Осындай шақтарда Әділбек тез тұтана жөнелмей, өзін салмақты ұстай білетін еді. Шыдам таусылып, ыза буып әкететін қайсыбір тартыстар үстінде де ашуды тежей алатын. Бірақ қарсыласынан қаймығып, ық іздемейтін, өректіген ашудың ісін ақылға жендіргісі келетін. Тынысынды тарылып тұрған ашуды ақылмен тұсай алу — кісінің бойындағы ірі қайратты да, адамгершілік қасиеттің биіктігін де танытса керек.

Шешесі Нағима марқұм осы бір уағызды Әділбектің бала кезінде (тіпті ол ер жетіп, есейген уақытта да) ылғи айтып отыратұғын еді.

— Кісінің атағы зорайсын мейлі, лауазымы жоғарыласын мейлі,— бәрібір, адамды жұртқа жеккөрінішті ететін бір нәрсе бар, қадірлі ететін бір нәрсе бар. Алдыңғысы — орынсыз ашу, соңғысы — сабырлы ақыл. Үйдегі қылығыңды өзім де көріп отырам ғой, қисық кетпессің, түзде өнегелі бол, балам. Ақылдың тізгінін берік ұста, ашуға құшақ жайма, ашу — пышақ, ол арандатады,— деуші еді.

— Мұны несіне ескерте бересің, анам-ау! Мен ер жеттім ғой, енді маған кәміл сенуіңе болады, ши шығарады деп қорықпа!— деп, кейде Әділбек күлетұғын.

— Ана балаға алаңдамай отыра алмайды. Өзінді үлкен болдым деп санағанмен, маған әлі сәби кезіндегідей кішкенесің,— дейтұғын онда шешесі.

Баска біреу «баласың» десе, Әділбек мүмкін намыстанар еді, ал анасының сәбиге теңегеніне ол тіпті қуа-

нып, масайрап, өзінің дырдай жігіт болғанын да ұмытып, шешесіне нәрестеше еркелегісі келіп кететін.

Әділбек үлкеннің де, кішінің де сөзін жерге тастамайтын, біреуге жәрдемдесуге, қол ұшын беруге ұдайы дайын тұратын, бірақ өзіне жақпаған нәрсені, ешкімнің көңіліне қарамай, мәймөңкелемей, тура айтатын. Бұл — оған бала жасынан дарыған мінез.

— Әкең марқұм осындай еді, туралығың әкене тартқан, — дейтін Нағима ұлын көзінше мақтағанда. Сонан кейін ерінің мінезін еске түсіріп, бір қылықтарын әңгімелеп кететін-ді.

Әділбек шешесінің әңгімесін бүкіл зейінімен қызығып тыңдап отырып, сол жақсы әкені сағынатын. Баласының ер жетіп, азамат атанып, өркені өскенін көру — әкеге қандай зор қуаныш болса, әкенің осы шаттығы балаға да сондай үлкен мерей ғой. Тағдыр бұларды сол күнге жеткізбегені ойға келіп, Әділбек көңілі тербетіліп, қатты толқып қалатын-ды.

Әкесі Тұрсын оның үш жасында қайтыс болған. Ұлы Отан соғысының мүгедегі еді. 1945 жылы ұлы жеңіске дәл бір ай қалғанда, ауыр жараланған болатын. Жаяу әскер бөлімшесінің командирі еді, атакаға ұмтылғанда, қастарына жақын түсіп жарылған снаряд сынығы оң жақ бүйірінен тиіп, қабырғаларын күйретіп кеткен. Госпитальда бір айдан артық орнынан қозғала алмай жатты. Аздап тәуір болып, төсектен басын көтеріп, ептеп-ептеп жүре алатын халге жеткен соң, жарақатынан толық айықпаса да, жеңістен кейін семьясын көруге асығып, өзі сұранып, туған ауылына қайтқан болатын. Өскен өлкесіне, сағынған ағайын жұрт ортасына оралған соң, әрі солардың ыстық махаббаты, әрі туған жердің суы мен дәмі асыл шипа болып, жаралы жауынгер жақсы сауыға бастады. Тұрсын соғыстан бұрын ауылдағы жұмыстың — шөп шабу, мая салу, ағаш кесу секілді ауырын атқаратын. Кемтарлығына байланысты енді бұл істерге шамасы келмесе де, мүгедекпін деп үйде бір күн босқа қарап отырмады, колхоз бухгалтериясында есепші боп қызмет істеді. Күнде ерте тұрады. Кеңсеге қарай ақырын аяндап кетіп бара жатады. Жараланған бүйірінің үш қабырғасы жоқ болғандықтан, бір жағына қисайыңқырап жүретін.

Әкеден жастай қалған Әділбек бұл жайдың бәрін шешесінің айтуынан білетін. Мүгедек әкенің денсаулығы кем болса да, соған қарамай, белсеніп еңбек еткен қа-

жырлы мінезіне сүйсініп, оның ерте тұрып, аяғын ақырын басып, бір жағына қисайыңқырап, жұмысқа кетіп бара жатқан бейнесін көз алдына елестететін-ді.

— Әкем қырық бірінші жылы майданға кеткенде сіздің жасыңыз жиырмада ғана екен. Семьяның бүкіл ауыртпалығы өз басыңызға түсіп, қиыншылық көргенде кейімеңіз бе?— деп сұрады Әділбек бір жолы шешесінен.

— Кейде ісімнің ретін келтіре алмағанда, өзімнің олақтығыма кейіген кездерім болды, бірақ тағдырыма ренжігем жоқпын,— деді Нағима.— Рас, көп қиыншылық көрдім, арқама түскен салмақ жеңіл болмады, мехнат шектік, ашықтық, тарықтық. Біз семья құрғанда өз баспанамыз жоқ болатұғын, бір жылдай әкенің жақын ағайынның үйінде тұрдық. Ол бала-шағасы көп кісі еді, үйін тарылтпайық деп, келесі жылы жазда өзімізге баспана тұрғызып алуға кірістік. Саздан кірпіш соғып, қалқайтып, үйіміздің іргесін көтердік. Енді төбесін жауып, шатырлаймыз, сонан соң пешін, сәкісін салып, ішін дұрыстаймыз деп отырғанымызда, кенет соғыс басталды, әкең майданға аттанды. Ел басына күн туған қиын уақыт болды. Әйелдер, қариялар, бұғанасы қатпаған балалар майданға аттанған еркектердің орнына тұрып, ауыр жұмыс істеді. Әкең пішенші болатын, соның айырын ұстап, мен де шөп үйдім. Тұңғышым — Гүлбану апаның емшектегі кезі еді (Тұрсын майданға жүрерде оның туғанына төрт ай ғана толған), баланы жөргегіне орап, жұмыс басына ала баратынмын. Әрине, онай болған жоқ, қиындығына көндім. Даладағы жұмыстан оралғанда және тыным таппай, жартысы салынған үйімізді күн жылыда бітіріп алуға тырысып, ерте демей, кеш демей, жауын-шашынды күндері де отырмай, жанталастым. Қатты қалжырап шаршаған, әлім азайып, көзім бұлдырап, жығыла жаздаған шақтарым аз болмаған. Сонда да шыдадым. «Соғыста өрт кешіп, оқ астында жүрген Тұрсыннан жаным артық па?» дейтінмін. Өзімді солай демейтінмін. Майдандағы әкеппен хат келгенде тіпті әлдсніп, шаршағанымды мүлде ұмытып кететінмін.

— Әкем майданнан хатты жиі жазатын ба еді?— деп сұрайтын Әділбек.

— Жиі жазатын. Тек екі-үш рет: біріншісі — 1942 жылдың қысында үш ай бойы хабар-ошарсыз кетіп, екіншісі — соғыс бітетін жылы көктемде бір жарым ай-

дан аса уақыт хат болмай, қатты қорқытқаны бар. Үрейім ұшқан. Әйтеуір арты жақсы болып, өз қолымен жазған хатын алып, жүрегім орныққан. Бірінші жолы хабарсыз кеткен себебі — бөлімшелері жаудың қоршауында қалған екен, екінші жолы хаты кешіккен себебі — ауыр жараланып, госпитальға түскен екен. Қай жерде, қалай жараланғанын, госпитальда жатқанын айтып жазған хаты келді әуелі, бір айдан кейін әкеңнің өзі келді...

— Әкемнің майдандағы ерліктері жайында айтыңызшы, мама,— деп өтінетін Әділбек.

Нағима Тұрсынның соғыста қалай өрт кешкені, қандай сұрапылдарды басынан өткергені жөнінде ерінің өз аузынан естіген әңгімелерін жырдай ғып шертетұғын. Бұл бір таусылмайтын ұзақ дастан секілді еді. Әділбек жастау кезінде кейбір әңгімені бірер күннен кейін қайыра тыңдағысы кеп, шешесіне екінші рет қайталап айтқызатын-ды. Әке ерлігі туралы әңгіме баланы мақтанышқа бөлейтін. Бала сол әкеге тартып өсуді арман тұтатын-ды.

Әділбектің орта мектепті бітіретін жылы еді. Бір күні өзінің болашағы жөнінде анасымен ақылдасып отырып: «Әкеміз балаларының кім болғанын қалайтын еді?»— деп сұрады.

— Балаларым ең алдымен жақсы кісі болса екен деп тілейтұғын,— деді Нағима.— Құдайға шүкір, бұл тілегі өтеліп келеді. Үш баламыздың үлкені — Гүлбану, ортаншысы — Сапия, кішісі — сен едің. Гүлбану қазір өзі де балалы-шағалы болды, семьясы жақсы, үйлері іргемізде, қызметі де онды, мектепте мұғалім боп істеп жүр, облыстық Советтің депутаты, жұрт сыйлайды. Сапия апаң он жылдықты бітірген соң әрі қарай оқымай, тұрмысқа ертерек шығып кетті демесең, ол да орнын тауып, жап-жақсы тұрмыс құрып отыр. Ал сенің келешегің әлі алдында. Сенен күтер үмітім көп. Оқуыңды жақсы оқып жүрсін. Мектебіңнің директоры ата-аналар жиналысында: «Биыл онжылдықты алтын медальмен бітіреді деп сенетін тандаулы шәкірттеріміздің бірі — Әділбек Тұрсынұлы Омаров!» деп мақтағанда, қуанышым қойныма сыймады. Әкең марқұм сенің қолына кітап ұстап, мектепке алғаш барғаныңды да, енді сол мектепті тамамдағалы отырғаныңды да көре алмады, бірақ аруағы риза болар. Алдағы уақытта да әкенің атына дақ түсірмейтіңіз кәміл сенемін. Ал енді он жылдықты тауысып, аттестат алған соң, қай оқуға барасың, кім болғың келеді,— мұны өзің мықтап ойлан. Мұғалімде-

рінмен, анау екі апаңмен, екі жезденмен ақылдас, олар менен гөрі сауатты ғой, дұрыс жөн нұсқар.

— Мен бұл мәселені ойлап та, шешіп те қойғанмын, мама. Және сіз айтқан кісілермен ақылдасқанмын,— деді Әділбек көңілді үнмен.

— Ә, ә, оның жақсы екен, балам! Сонда болашақта кім болғың келеді?

— Әдебиетші болуды арман етемін!

— Өлең шығаратын ақын боп шығамысың сонда? Әкеңнің әулетінде, нағашы жұртында да ақын болған кісі жоқ еді, бұл өнер саған қалай дарыды екен, балам, ә! — деп күлді Нағима.

— Әдебиетші атану үшін тек ақын болу шарт емес, мама. Әдебиетті жан-тәнімен сүйетін, оның қасиетін өзі де түсініп, басқаға да түсіндіре алатын, әдебиетке баға бере білетін және оған насихатшы бола алған адам — әдебиетші деп аталуға хақылы. Әдебиетші дегеніміз — мамандықтың аты. Ал, бұл мамандықты меңгеру оңай шаруа еместігін, ол үшін көп оқу, көп іздену керек екенін жақсы білемін.

— Қош, осы мамандықтың иесі боп шықтың делік. Сонан соң қандай қызмет атқарасың, мектепте әдебиеттен сабақ оқытатын мұғалім боламысың?

— Мұны келешек көрсетеді. Әуелі он жылдықты ойдағыдай бітіріп, сосын институттың әдебиет бөліміне оқуға түсуім керек.

— Талабын өрге ассын, ұлым! — деді Нағима тілектестігін білдіріп...

Орта мектепті тамамдағаннан кейін қай жоғарғы оқу орнына бару жөнінде Әділбектің жоспары өзіне айқын болатын. Педагогика институтына түспек.

Оны бұл институтқа қызықтырған бірінші адам — өзінің туған апасы Гүлбану еді. Гүлбану осы оқу орнының тарих факультетін бітірген болатын. Әділбек оқитын ауылдық мектепте ұстаздық ететін. Інісінің әдебиетке құмарлығын жақсы білетін Гүлбану Әділбекке әрі туысы, әрі ұстазы ретінде үлкен қамқор оймен ақыл берген.

— Педагогика институтында оқудың бір артықшылығы — мұнда адамның жан дүниесін зерттеуге үйренесің. Мәселен, бірінші курстан бастап, мектепке практикаға барасың, сонда әр оқушының мінез-құлқына, қылығына, сөйлеген сөзіне болашақ ұстаздың, тәрбиешінің көзімен қарауға жаттығасың. Сөйтіп, жай адамның байқамағанын сен байқайтын боласың. Жай

адамның андамағанын сен көресің. Сонан кейін адамның мінезі мен әрекетінің ішкі себептерін түсінесің. Мұның аты — адамды тану деген сөз. Педагогика институты өзімің шәкірттеріне осы сапаны егеді. Сен әдебиетші болам дейсің. Өте жақсы талап! Әдебиет те — адамның жан-дүниесіне асыл ұрық егетін ұстаз. Әрі әдебиеттен, әрі педагогикадан — екі бірдей ұлы ұстаздан тағлым алсаң, бұл — тамаша ғой! Сенің және келешекте педагог болуға оңтайың бар, сол себептен де педагогика институтында оқығаныңды мақұл көремін, бауырым. Сол оқуға түсуге осы бастан дайындал, — деген-ді.

Арбаның алдыңғы дөңгелегі қалай жүрсе, соңғы дөңгелегі де солай жүрмек. Әділбек кішкентай кезінен бастап, үлкен апасы Гүлбануға қарап өскен. Ол мектеп табалдырығын тұңғыш аттаған жылы Гүлбану оныншы класта оқитын еді, осы апасының бүкіл мінезіне еліктейтін. Гүлбану ерте тұрса, одан қалыспай бұл да ерте тұратұғын. Апасы сабақтарына дайындалу үшін стол басына кеп отырғанда, Әділбек те кітаптарын жайып, оған қатарласып жайғасатын. Алгебраның қиын есебін шығарғанда, Гүлбану кейде маңдайын ұстап, ойланып қалғанда, інісі де соны жасап, қыбырламай, тым-тырыс бола қалатын. Апасы мұны байқап күліп жібергенде, Әділбек те жымың-жымың етіп, қосыла күлетін.

Гүлбану орта мектепті ойдағыдай тамамдаған соң, мұғалім болуды қалап, педагогика институтына оқуға түскен. Қысқы, жазғы емтихан сессиясынан кейінгі әр каникулда ол туған ауылына жеткенше асығушы еді. Әділбек оның келетін күнін мөлшерлеп, сол мерзімді уақыт болғанда, автобус аялдмасын қарауылдап жүретін. Гүлбану әуелі облыс орталығына самолетпен ұшып келуі керек (кейде поезбен де келетін), осы жерден ауылға қарай жүретін автобуска отырады. Жолаушылар таситын автобус қаладан ауылға күніне екі мәрте қатынайтуғын; біреуі түс кезінде, екіншісі — кеш бата келетұғын. Аялдамада күтіп тұрған Әділбек Гүлбануды көзі шалса, қуанып жүгіріп кеп, апасы автобустан түсе бергенде, мойнына асыла кететін-ді. Сонан соң үйге жеткенше, үйге келгеннен кейін де, апасынан ылғи қайталап сұрай беретін бір сауалдары болатын. Гүлбанудың қай-қай пәндерден емтихан тапсырғанын, қандай бағалар алғанын білгісі келеді. Апасы емтиханға кірерде қорықты ма екен, қорықпады ма екен? Емтихан билетін аларда қолы дірілдеді ме, дірілдемеді ме? Жауап

беруге шығарда жүрегі дүрсілдеді ме, дүрсілдемеді ме? Осының бәріне қызығады. Гүлбанудың емтихан бағалары қойылған кітапшасын қолына алып қарайды. Кілеп «өте жақсы» деген бағалар тізіліп тұрған кітапшасын Гүлбану да оған мақтанып көрсететін. «Институтқа түскенде, мен де сен сияқты отлично оқимын!» — дейтін Әділбек. «Мен оған сенемін!» — дейтін апасы.

Гүлбану институтты тамамдаған соң, ауылға жолдама алып, бұрынғы өзі оқыған мектепке оқытушы болып орналасты. Бір жылдан кейін, осы мектепте өзімен бірге қызмет істейтін Хамза деген мұғалім жігітке тұрмысқа шықты. Хамза — бұл ауылда туған-туысқаны жоқ, әкешесі ертеректе қайтыс болған, жасында балалар үйінде тәрбиеленген, жалқы жігіт еді. Жалғыз болған соң тапқан ермегі ме, әлде мамандығына байланысты құмарлық па (ол зоология пәнінен сабақ беретін), Хамза үйінде бұлбұл, тотықұс, боз торғай секілді кішкене әнші құстардың бірнеше түрлерін асырайтын. Шағын үйінің ауызғы бөлмесінің тең жарымын тормен бөліп, ішін жасыл тоғай секілді безендіріп, құстарды сонда ұстайтын. Әдемі әнші құстар дауыстарын мың құбылтып үн салады, тотықұстар шықылықтап, бұтақтарға имек тұмсықтарымен асылып, үйіріліп ойнайды, боз торғайлар пыр-пыр етіп, бір ұшып, бір қонады. Бұларға қызығып қараған кісі құдды тоғай ішінде тұрғандай әсер алатын.

Қауырсын қанаттылар тіршілігі жөнінде сабақ өткізгенде, Хамза шәкірттерін үйіне ертіп келіп, оларға өзінің әнші құстарын көрсетіп, балаларға бұлардың әрекеттерін бақылататын, мектептегі сабағын жалғастырып, құстар өмірі жайынан қызықты әңгімелер айтатын. Мұғалімнің әнші құстарын көру үшін және әдемі әңгімесін тыңдау үшін балалар оның үйіне өз беттерінше де бара беретін. Олардың келгеніне Хамза қуанып қалатын, ылғи жылы жүзбен қарсы алатын-ды.

Әнші құстарға қызықтап қарау үшін осы үйге жиі келетін баланың біреуі — Әділбек еді. Бір күні ол тоты құстардың ойынын тамашалап көріп тұрып, арқасы мен қанатының бояуы кемпіркосактай құлпырған қызғылт сары түсті біреуіне қызығып кетіп: «Осыны маған берсiз бе?» — деп сұрады.

— Беруге болады, бірақ өлтіріп аласың ғой, — деді Хамза.

— Неге? — деді Әділбек бұл сөзге танданып.

— Тобынан еріксіз ажыраған соң, құс та жалғызсырайды, тынышы кетеді, жем жемейді, сонсоң ашығып өліп қалады,— деп түсіндірді Хамза.

Әділбек томсарып, ойланып қалды, Хамза баланың көңілі жабыға қалғанын байқап, оны қуантқысы келіп: «Қызығып тұрсаң осы тоты құсты ала ғой!» — деді.

Әділбек басын шайқады.

— Ала ғой,— деп қайталады Хамза.— Қазір ұстап берейін...

— Жок! Тимеңіз! — деді Әділбек.— Тобынан бөлінбесін, жалғызсырамасын... өлмесін...

Хамза бала жанының толқынын ұғып, оның кішкене жүрегінің осы нәзік сезіміне сүйсініп, Әділбекті арқасынан қақты.

— Ендеше былай етелік, менің көмекшім бол,— деп ұсыныс жасады.— Құстарды күту, жем беру, тұрған орнын жақсы ұстау секілді жұмыстарды орындауға сен маған, қолың тигенде, жәрдемдесіп жүр. Осы әнші құстардың екінші иесі сен бол! Бұған қалай қарайсың?

— Жарайды!— деп бала қуанып кетті.— Мен сізге көмекші боламын! Мен ерінбеймін!..

Сол күннен бастап, әнші құстарға ол кәдуілгідей алаңдап, күнде келіп, оларды күтісіп жүрді: жем береді, науадағы суды жанартады, бөлмені сыпырады. Сонан соң әнші құстардың даусын тындап, ойнағанына қызығып қарап, ұзақ тамашалайды. Сонда Хамза оның қасына келіп, күлімсіреп:

— Сен бұлардың үніне, қимылына ғана сүйсінбе, әрекеттерін бақыла,— дейтін-ді. Бала барлау жасап үйренсін, құстардың тіршілігін ұқсын деп, осылай ақыл беретін-ді. Және қалай бақылау керектігін ерінбей түсіндіретін.

Хамзаның осындай ісі және еш уақытта ренжімейтіні, әрқашан бірқалыпты тұратын жылы мінезі үшін Әділбек оны ерекше жақсы көретін-ді, айрықша құрметтеп, әрі мақтан тұтатын-ды.

Сол ардақты адамын бір күні ол өте жеккөріп қалды. Балалармен бірге тоғайға барып, жидек теріп, апарған ыдысын жеміске толтырып алып, үйге қуанып кіріп еді, үйдегі адамдар — шешесі Нағима, екі апасы Гүлбану мен Сапия және көрші тұратын екі-үш әйел — бәрі әбігерленіп, бір тығыз шаруа жабдығына кірісіп жатыр екен. Төргі бөлмеге ұзын столдар қойылып, бетіне сәнді дастарқан жабылып, үстіне тағамдар жасалып, үлкеч

тойға әзірлік болып жатқанын аңғартады. Әділбектің мұрнына жаңа піскен тәтті бауырсақтың иісі келді.

— Үйге қонақтар келе ме? Олар кімдер? — деп сұрады Әділбек, тоғайдағы теріп әкелген қызыл жидегін шешесіне беріп жатып.

— Құдалар келеді! — деп Сапия бұрын жауап берді

— Қандай құдалар? — деді Әділбек.

— Қыз айттыруға келетін құдалар! — деді Сапия.

Әділбек оның бұл сөзіне жете түсіне алмай, шешесі мен үлкен апасына карап еді. Нағима езу тартып күлімсіреді. Гүлбану әңгі қызара түсіп, көзін төмен аударып, жымыды.

— Хамза ағайды өзің жақсы көресің ғой, сол кісінің жолдастары Гүлбану әпкеңе құда түсуге келеді бүгін. Сонан кейін бір аптадан соң әпкемізді Хамза ағай алып кетеді, — деді Сапия күлімдей сөйлеп, танданып тұрған інісіне мән-жайды түсіндіріп.

— Керегі жоқ ондай құдалардың! Келмесін бұл үйге! Бермеймін әпкемді! — деді Әділбек қабағы түйіліп.

— Мұндай сөзді айтпа, ұят болады! Хамза ағай — жақсы кісі. Бұрын оны аға деп сыйласаң, енді жездес деп құрметтеуіміз керек, — деді Сапия.

— Құрметтемеймін! Маған ешқандай жезденің керегі жоқ! — деді Әділбек.

Оның сөзіне бәрі күлді. Баланың жанына бұл күлкі тіпті батты. Ол булығып, жылап жібере жаздап, бірақ көзіне кеп қалған жасты көрсетпей, теріс айналып, үйден жүгіріп шығып кетті. Сонан соң қонақтар келіп, олар қашан аттанып кеткенше, ешкімнің көзіне түспей, қораның төбесінде жасырынып отырды. Сапия екі-үш рет сыртқа шығып, үйдің маңайын байқап, інісін іздеп дауыстап шақырып еді, оған дыбыс бермеді. Қонақтар кетіп, абыр-дабыр басылғаннан кейін үйге өзі кірді де, ешкіммен сөйлеспестен, кешкі асын да ішпестен, төсегіне барып, ұн-түнсіз жатып қалды.

Бірақ ұйқысы келмеді, әр нәрсе есіне түсіп, бүгінгі көргендері көзіне қайта-қайта елестей берді. Қонақтар мәз болып, көңілді дауыстары қатты шығып, бұлардың үйінен масайрап аттанды. Бір ауылдың іші және үй арасы онша қашық болмаса да, олар қызға құда түсуге келген құдалар екенін көрсетіп, сән түзеп, екі «Жигулимен» кеп түскен еді, есік алдына көлденен тартып қойған сол жеңіл машиналарына шалқая мініп, салтанатпен жөнелді. Оларды мәз көңілмен шығарып салған

жақын ағайынның ортасында Нағима да жүзі нұрланып, жуанып тұрды. Күйеу жігіт Хамза машинаға отырардан бұрын, аяғын ақырын басып, Нағиманың алдына барып, кешірім өтінгендей кеудесіне қолын қойып, басын иіп қоштасты. Бұл қандай салт? Нағима оның бетінен сүйді. Мұнысы несі?

Осының бәрі Әділбекке теріс көрінді. Құдалардың масайрап күлгеніне тіпті ызасы келді. Қолында жентек болса, сыртынан лақтырар еді оларға. «Кетіңдер аулақ! Біздің үйдің маңын баспаңдар бұдан былай!»— деп ішінен кіжінді. Әсіресе Хамзаның осы жерден тезірек жоғалуын тіледі. Бірнеше күннен кейін қалыңдықты — мұның сүйікті апасын, бірге туған бауырынан бөліп, өскен ұясынан біржола алып кетуге келетін жезде дегенінді оның мүлде көргісі келмеді.

Бірақ құда түсілді, сөз байланды, күйеу жігіт қалыңдығын әкетуге келетіндігі енді ақиқат. Осыны ойлап, жүрегі сыздап, ұйқысы қашып, тынышы кетіп шыққан түні, Әділбектің бұрынғы жақсы көретін Хамза ағайы оның көзіне сұсы жаман, суық кескінді жат адам сияқтанып елестеді. «Сенің керегің жоқ бізге! Жек көремін сені!» — деп күбірледі бала. (Кейін естияр болғанда, сондағы осы мінезі есіне түскенде, Әділбек өзіне-өзі күлетін-ді).

Гүлбану мен Хамза қосылғаннан кейін, алғашқы аптада Әділбек олардың үйіне жоламай, жездесін көре қалса, оған жолығып қалмау үшін жалт беріп, сырт айналып кетіп жүрді. Алайда ұзаққа шыдай алмады. Бастапқы әзірде қызғаныш сезімінің жетелеуімен Хамзаны жатсынса да, туған апасы тағдырын сабақтаған адамды және бұрын өзі жақсы көрген мұғалімді қайтадан іш тартып, бірте-бірте туыс тұта бастады. Бірақ жездесіне жұғыса алмай, оны көргенде өте маңайсызданып, оның көзінен жасырына берді.

Хамза баланың ұялып жүргенін байқап және мұның себебіне түсініп, бір жолы Әділбек бойын тасалап тағы да жылысып бара жатқанда, оған сыртынан дауыстады.

— Әділбек, бір минутқа бөгелші!— деді.

Бала кідірді. Хамза оның қасына өзі келді.

— Өнші торғайларыңды қарауға келмей кеттің ғой! Олар сені іздейтін секілді. Айтуға тілдері жоқ, бірақ өздерінің жас досын шақырғанын үндерінен ұғып жүрмін,— деді Хамза күлімсіреп сөйлеп.

Бала астыңғы ернін жымқырып, төмен қарады. Жездесінің бұл сөзді әдейі сыр тарту үшін айтқанын түсіне қалды. Сондықтан оған қайтарар жауабы болмай, үндемеді.

— Ал енді кішкентай әнші құстарыңа менен не сәлем айтасың?— деп Хамза тағы да әдейі сұрады.

Бала үндемеді.

— Бір ауыз сөз қатсаңшы!— деді жездесі.

— Не айтамын?.. Айтатын сөзім жоқ,— деді Әділбек.

— Дегенмен ойлан. Сені көргеннен кейін мен оларға бірдеме деуім керек қой!

«Бұл сөзіңіз ойыныңыз ба, шыныңыз ба» дегендей Әділбек жездесінің бетіне қарады.

— Шын айтып тұрмын,— деді Хамза баланы сендіргісі келіп.— Нанбасаң өзің бірге барып, әнші құстардың менімен қалай сөйлескенін сыртымыздан бақыла. Қәдіуілгі адамша сұңқылдайды!

Әділбек мырс етіп күлді:

— Құстарда тіл жоқ, қалай сөйлейді?!

— Адамша сөйлейтін тілі болмаса да, мың түрлі құбылатын үні бар. Жүректегі сезімі мен ойын сол үні арқылы білдіреді. Құс баққан кісі оған түсінеді. Адамның дауысының әуенінен, қимыл-қозғалысының ыңғайынан құс та оның ойын ұғады. Достығынды сезсе, қасыңа еркелеп жақындайды да, пейіліңнің бөтендігін аңғарса, сақтанып, алыстай береді,— деді Хамза.

— Мұныңыз рас, мұны байқадым,— деді Әділбек.— Менен шымшықтар да үрікпейді, өйткені мен оларға тимеймін.

— Оның жақсы! Бірақ әнші торғайларыңа кейінгі күндері жоламай қойғаның жарамды ғой...

Сөздің реті келіп қалған соң, Хамза баланың өзіне деген көңілін барлағысы келіп, тағы да әдейі осылай айтты.

— Кешіріңіз... бұдан былай мен оларға бұрынғыша күн сайын барып тұрамын...— деді Әділбек.

— Өте жақсы!— Хамза оның бетіне жүзі күліп қарады.— Әнші құстарға қарауға келгенінде, біздің бөлмемізге де кіре кететін шығарсың? Гүлбану апам мен екеуміз де сенімен бірге отырып шай ішкіміз келеді, сенің әңгіменді тыңдағымыз келеді...

Жақын адамның бауыр тарта айтқан сөзіне баланың жаны біртүрлі толқыды. Әділбек Хамзаның күліп тұрған жүзіне қуана қарап, жездесінің мойнына еркелеп

асыла кеткісі келді, бірақ ұялды. «Сіз қандай жақсы кісісіз, дәл Гүлбану әпкеміз сияқтысыз!» деп, тек осы сөзді ішінен қайталай берді...

Қазақтың «сегіз қырлы, бір сырлы» деп мақтайтын өнерлі азаматының сипаты Хамзаның басында бар еді. Ол білімді, өнегелі педагог болумен қатар, техника тетіктерін жөндеу, ағаштан түрлі бұйым жасау секілді қолынан әр алуан іс келетін шебер, ән де айтып, домбыра да тартып, сурет те салып, фотоға да түсіретін өнерпаз, бақша өсіру, шөп шабу, отын кесу сияқты үй жұмыстарының да бабын білетін шаруақор адам болатын. «Бәріне уақыты қалай жетеді, қалай үлгереді?» — деп, жұрт оған таңданатын-ды.

Әділбек бала кезінде Хамзаның осы өнегесін көріп, жездесі бір шаруамен шұғылданғанда, оған ылғи көмектесіп жүріп, көп нәрсені үйреніп алды, мұның да шеберлік іске қолының икемі бар, өнерге де бейім, шаруашылық жұмыстарының қыбын да біледі. Осы қасиеттер өзіне жездесінен қалай дарығанын жас уақытында байқамаса да, кейін есейген соң бәрін түсінді. Адам болып қалыптасуына Хамзаның тигізген зор ықпалын ұғып, оның алдында өзін қарыздар санайтын.

Әділбек орта мектептің жоғарғы кластарында оқып жүрген кезінде, Хамза оған бала деп қарамай, оны көдіулігі ересек кісіге санап, өмір-тіршілік мәселелері жайында, адамдар арасындағы қарым-қатынастар турасында онымен ақылдасып, екеуі терең әңгімелерге баратын. Әділбек кейде жастық албырттықтың әсерімен оның кейбір пікіріне қызуланып дау айтқанда, Хамза жарысып сөйлемей, күлімсіреп отырып қана тыңдайтын. Оның сөз жарыстырмағанын Әділбек өзінше ұғып, «Менің ойымның дұрыстығын мойындады» деп, көңілі өсіп, масаттанып қалатын. Шіркін, алаулаған жастық мінез-ай, алып ұша жөнелесін-ау, бірақ аңғалсын-ау! Кейін есейген шақта түсінікті болады екен осының бәрі. Әділбек те кейін ұқты. Өмір мәселесі хақында әңгімелескенде, жездесінің кей пікіріне қосылмай, бір кезде өзінің қызуланып айтқан дауы ыстық судың құр бұрқырап жоғары көтерілген буы сияқты ғана екен-ау! Сонда да жездесі оның сөзін іліп-қақпай, Әділбектің айтқанын күлімсіреп қана тыңдаған себебі — жас жеткіншек ой толғауға, өз пікірін қорғай білуге үйренсін дегені екен ғой!

Әділбек институттың бірінші курсы бітіріп, жазғы

каникулда ауылға келгенде, Хамза балдызын өз үйінде қонақ етіп отырып, дастарқан басындағы әңгіме үстінде, Әділбектің сол баяғы дауын күліп еске алды.

— «Өмір заңы адам ырқына көнбейді, адам оның ыңғайына бейімделеді» дегенімде, сен бұған қосылмай, сөз таластырып едің ғой, ұмытқан жоқсың ба?

— Ондай пікір жарысын неге ұмытайын!— деді Әділбек.

— Сол мәселелерге қазір қалай қарайсың? Диалектикалық материализмді оқыдың ғой, пікірінде өзгеріс бар ма? Баяғы айтқаныңның бәрі дұрыс па екен?— деп Хамза оның білімін сынағысы келгендей сауал беріп еді.

— Диалектика заңы бойынша дүниедегі нәрсенің барлығы да өзгеріске ұшырап жатады, бұрынғы көзқарасым бірқалыпты тұрса, жаңармаса, мен метафизик боп шықпаймын ба? Ал мен материалиспін!— деп Әділбек күліп жауап қайтарды.

— Демек, менің пікіріме толық қосылған болдың ғой,— деді Хамза.

— Жүз процент емес, әрине, бірақ тоқсан процент қосылдым. Бұл — расым,— деді Әділбек.

Хамза езу тартты, Гүлбану Әділбектің шыншыл сөзіне қызығып, інісінің жүзіне сүйсініп қарады.

— Мен бұрын ойлайтын едім, кімде-кім талпынған нәрсесіне жете алмаса, бұған ең алдымен өзі кінәлі деп. Мектепте оқып жүрген кезімізде бәріміздің арманымыз ірі болатын. Сол арманға сөзсіз жетеміз, мақсатымыз айқын, алдымыз ашық, жолымызды тұман баспайды, шырғалаңға түспейміз деп ойлайтұғым. Әрине, барлық адамның қабілеті, білімі, қажыр-қайраты, ерік-жігер күші бірдей болмайтынын түсінетінмін. Осы сапалары жағынан бағалағанда, бірінші қатарда тұрғандардан көш артында тұрғандар озып кетеді деп әсте санамайтынмын. Кейін ұқтым: бұл — кітаптан үйренген ереже ем екен. Ал өмірдің өзі оқытатын сабақ бұдан өзгереді те, әлдеқайда күрделірек те екен...

Әділбек өмірден байқаған бір жайларды мысалға келтіріп, пікірін енді кеңірек таратып айтып кетті. Институтқа түсерде, қабылдау емтиханы уақытында өзін таңырқатқан бір шындықты есіне алып сөйледі.

Оның ойына түскен бұл ахуал былай болған еді. Қабылдау емтиханы басталардан бір апта бұрын, әдебиет пәнінен өткізілген алғашқы консультацияда (бірінші емтихан — әдебиеттен шығарма жазу болатын),

абитуриенттердің білім дәрежесін байқағысы келді білем, оқытушы оларға әуелі орта мектепте оқытылатын әдебиет теориясына қатысты бір сауалдар берді. «Қане, қайсың айтып көресің?»— деп отырғандарға жылы ұшырап қарап, сонан соң қолын көтергендерден ғана сұрады. Қойылған сауалдар онша қиын емес еді, Әділбек бұларды білетін, бірақ бұрыннан таныс емес көп абитуриент арасынан бірінші боп суырылып шығып сөйлеуге жасканыңқырап, әдепкіде тартыныңқырады. Мұның білгенін басқалар да білетін шығар, тіпті бұдан артық білетіндер де бар болар. Қайсысы қолын көтерер екен? Әділбек басын ақырын ғана бұрып, жан-жағына көзін салды. Абитуриенттер тым-тырыс, оқытушы сәл жымиып қарап тұр. Алдыңғы жақта, отырған қызыл көйлекті жас жігіт қолын көтерді. Сонан соң әр жерден тағы да үш-төрт қол жоғары көтерілді. Осыларды байқап, Әділбек те қолын көтере беріп еді, «ал, сен айта ғой!»— деп, оқытушы мұны бірінші сөйлетті. Әділбек қойылған сауалға жауап қайтарғанда, оқытушы басын изеп, құптап тұрды, «дайындығың жақсы екен!»— деп, мақтап та қойды. Келесі сұраққа қызыл көйлекті жігіт жауап берді, оқытушы оның жауабына да риза болды. Әділбекке қызыл көйлекті жігіттің сөзінің жүйесі де, жатық тілмен әдемі сөйлегені де, дауысының ырғағы да — бәрі қатты ұнады. Құрбысының біліміне сүйсініп, оны қабылдау емтихандарының барлығынан да мүдірмей өтеді деп ойлады. Өзінің де, оның да жолы болып, арман еткен институтқа түсуін, екеуінің бірге оқуын ішінен тіледі.

Консультациядан кейін абитуриенттер дуылдап үлкен залдан шыққанда, Әділбек қызыл көйлекті жігітке қатарласа беріп, оның аты-жөнін сұрады.

Қызыл көйлекті жігіт Әділбекті бұрыннан білетін адамша, оның бетіне көңілді жүзбен қарады да, өзінің фамилиясы мен атын атады.

— Ал, өз есімің кім болады?

Әділбек те аты-жөнін айтты.

— Әдебиет теориясынан қойылған сұрақтарға өте жақсы жауап бердің, молодец!— деді қызыл көйлекті жігіт.— Он жылдықты биыл бітірдің бе?

— Жоқ, былтыр.

— Мен биыл бітірдім. Қала мектебінде оқыдың ба?

— Жоқ, селолық мектепте.

— Мен де ауылдық мектепте оқыдым.

Екеуі сапырылысқан абитуриенттерден оқшауырақ шығып, онашалау жерге барып, бірі мен бірі жақынырақ танысқанына қуанысып сөйлесіп тұр еді. Бұлардың қасына сұңғақ бойлы, қала сәнімен әдемі киінген, білегіне алтын сағат таққан бір қыз келді.

— Сіздер жерлесісіздер? Бір мектепте оқыдыңыздар ма? Солай секілдісіздер! Екеуіңіз де жаңа әйбат сөйледіңіздер, әдебиетті жақсы біледі екенсіздер!— деді қыз қара көздері күлімдеп.

— Аздап жаңылдыңыз, бойжеткен!— деді қызыл көйлекті жігіт оның сөзіне езу тартып.— Біз жерлес те емеспіз, бір мектепте бірге оқыған да емеспіз, екеуміз Қазақстанның екі қиырынан — мен республиканың оңтүстігінен, мына жігіт солтүстігінен келген адамдармыз. Есімдеріміз де бір-біріне кереғар, мына жігіттің аты — Әділбек, менің атым — Тентек. «Тентек» деген өзеннің бойында дүниеге келгендіктен, есімім солай қойылыпты.

— Қызық екен!— деп күлді қыз.

— Кешіріңіз, бойжеткен, өзіңіз қай жақтан келдіңіз? — деп сұрады Тентек.

— Мен онша алыстан келген жоқпын. Біздің аудан орталығы бұл қаладан қырық шақырым ғана қашық тұрады,— деді қыз.

— Е, тәйірі, тұрағыңыз таяқ сілтем ғана жерде екен ғой! Автобуспен жарты-ақ сағаттық жол. Енді қазір үйіңізге бет алып барасыз ба?

— Жок,— деді қыз,— мен жатақханаға орналасқам, сонда барамын, емтиханға әзірленемін.

— Емтиханнан қорқасыз ба?— деді Әділбек қызды сынағысы келгендей.

— Мен шығармадан қорқамын,— деді қыз шынын айтып.— Грамматиканың ережелері шым-шытырық емес пе, емледен жаңыла беремін. Тасымал дұрыс жасалмаса да, қатеге саналатын көрінеді ғой.

— Әрине, солай болады. Тасымалды дұрыс жасай алмау дегеніміз — сөзді буынға бөлу ережесін білмеу боп шығады. Әр емленің өз ережесі бар, соларды жады-ңызда сақтасаңыз, емледен еш қате жібермейсіз,— деді Тентек.

— Бұл сөз — айтуға ғана жеңіл ғой,— деді қыз.— Танымайтын орта, конкурс үлкен, шығарманы әрі қорқып, әрі қиналып жазып отырғанда, грамматиканың қай ережесі ойда тұрады? Бәрі естен шығып кетеді.

— Ол да мүмкін, — деді Тентек.

— Мінеки, өзіңіз де мойындадыңыз ғой, — деп күлді қыз. Сонан соң: — Сіздердің дайындап жазып әкелген шығармаларыңыз жоқ па? — деп сұрады. — Егер бар болса, маған көшіріп алуға бермейсіздер ме? Өзімде де әзірлеп әкелген біраз шығарма бар, дегенмен одан да көбірек болғанының залалы жоқ, жазбаша емтиханда берілген тақырыпқа біреуі болмаса біреуі тура келер.

Танымайтын құрбыларына қыздың бірден сырын ашып, бұлай дегеніне Әділбек ішінен танданды. Бірақ жан қысылғанда адам не амал іздемейді? Суға батып бара жатқан кісі де тал қармайды. Әділбек қыздың әрекетін осындай шарасыздықтан туған амал ғой деп ойлады да, оның сөзін мансұқтамады.

— Менде жазып дайындаған ештеңе жоқ еді, мына жігітте бірдеме болмаса, — деді қызға шын көмектескісі келген пейілін білдіріп.

— Менде де дәнеме жоқ, — деді Тентек.

— Сіздер, әрине, өздеріңізге сенесіздер ғой... — Қыздың үні баяу шықты.

— Құрбым, емтиханнан алдын-ала қауіптенбеңіз, онда білгендеріңіздің өзін ұмытып қаласыз, — деді Тентек, оны демей сөйлеп. — Біз былай келісейік: емтиханға кіргенде қатар отырайық, бірімізге-біріміз жәрдемдесейік. Жарай ма?

— Жарайды...

— Ал енді айып етпеніз, құрбым, аты-жөніңізді білейік, ныспыңыз кім?

Қыз жымып күлді:

— Бибіхан.

Қабылдау емтиханы басталған бірінші август күні (филология факультетіне түсуші абитуриенттердің алғашқы өтетін сыны — әдебиеттен шығарма жазу болатын), үшеуі бір-бірінен көз жазып қалмай, аудиторияға қатар кіру үшін, жұрттың алдыңғы жағына шығыңқырап тұрған еді. Барлығы түгел жиналған соң, ішке лап еткізіп бірден енгізетін шығар деп ойлаған-ды. Бірақ олай болмады. Жөндеріне қызыл шүберек байлап, есік алдында тұрып алған кезекшілер, қолдарындағы тізімге қарап, абитуриенттерді жеке-жеке шақырып, документтерін тексеріп, ішке бір-бірлеп кіргізді. Бибіханның фамилиясы алғашқылар қатарында аталды. Ол Әділбек пен Тентектен бөлініп кеткісі келмей, сәл шегіншектеп еді, кезекшілер «тез-тез!» деп асықтырып, есіктен жыл-

дам өткізіп жіберді. Осыдан соң және он шақты адамнан кейін Тентектің фамилиясы аталып, ол да ішке кіріп кетті. Әділбектің фамилиясы соңғы топтың тізімінде болатын, сондықтан да оның кезегі кейіндеу келді.

Ол аудиторияға кіргенде, алдыңғы енгендер таңдаған-таңдаған жерлеріне жайғасып отырып алған екен. Әділбек босаға жақта кідіріп, таныстарын іздеп, іштегілерге жылдам көз жүгіртті. Орта тұста отырған, мұны көріп орнынан ұшып түрегеп, қолын бұлғап шақырған Тентекті бірден байқады. Тентек өзінің қасындағы бос орынды саусағымен нұсқап, Әділбекке тез жүр дегендей белгі жасап ымдады.

Әділбек аяғын шапшаң басып, оның көрсеткен орнына жылдам келіп отырды. Бибіханға сол кезде ғана көзі түсті, ол қыз Тентектің оң жағында отыр екен, Әділбекке қарап, жымып күліп қойды.

Абитуриенттер түгел кіріп, жайғасып орныққаннан кейін, оларға жазба жұмысының қағаздары үлестіріліп, бұларды қалай толтыру жөнінде қысқаша түсінік берілді. Сонан соң емтиханның конверті ашылды. (Мұны біркелкі бес-алты жабық конверт арасынан бір абитуриент тандап тартқан еді). Конверт ішіндегі қағазда жазылған шығарма тақырыптары оқылғанда, Бибіхан қорыққаны ма, әлде қобалжығаны ма, екі алақанымен бетін баса қалды.

Емтихан алушы шығарма тақырыптарын әдемілеп тақтаға жазды.

— Ал, енді асықпай-саспай, әр тақырыпты әуелі жақсылап ойлап алындар, сонан соң біреуіне тоқтап, соны жазуға кірісіңдер. Кім қай тақырыпты қалайды — ықтияр өзінде. Тек ең жақсы білетінін таңдасын, — деп түсінік айтты.

— Сіз қайсысын таңдадыңыз? — деп Әділбек қасында отырған Бибіханнан ақырын ғана сұрады.

— Өзіңіз ше? — деді қыз.

— Маған үш тақырыптың үшеуі де әдемі көрініп тұр.

— Маған да солай! Үшеуін де білетін секілдімін, қайсысын қаласам екен? — деді Тентек.

— Біріншісі мен екіншісі қиын ғой... Мен үшіншісін аламын, — деді Бибіхан.

Дәл осы мезетте экзаменатор бұлардың сөзін естіп қалған сияктанып (Әділбекке солай көрінді), барлық абитуриенттерге ескерту жасады.

— Естеріңе салайын, шығарма жазу үстінде бір-біріңмен сөйлесуге, ақылдасуға болмайды,— деді.

Енді қыбыр-сыбыр басылып, бәрі тым-тырыс бола қалды, қағаздардың сытырлаған дыбысы ғана естілді.

Әділбек өзімен-өзі ішінен ақылдасып, екінші тақырыпқа тоқтап, мандайын ұстап ойланып отырды да, шығарманың жоспарын жасап, жазуға кірісті...

Қанша уақыт өткені белгісіз, Әділбек өз ойын қағазға түгел түсіріп болып, шығармасын тамамдап, сонан соң қасындағы көршілерінің жағдайын байқағысы келіп, екі жағына көзін салып еді, Тентек те шығармасын аяқтапты, жазғанын ішінен оқып, үстінен қарап, тексеріп отыр екен. Ал Бибіхан буын-буын ғып бүктелген, ұп-ұсак жазуы бар бір тілдей қағазды алақанымен қалқалап, сондағы жазылғанды асығып көшіріп жатты. Әзірлеп алған дайын шығармаларым бар деп еді, соларын қалталарына жасырып әкелген ғой. Демек, біреуінің тақырыбы тура келген. Қалай қысылмай көшіреді? Емтихан алушы байқап қалса, шпаргалкасын суырып алса, қандай ұят! Әділбек Бибіхан үшін қобалжып, стол басында отырған екі экзаменаторға қуыстанып қарады.

— Мынауың не? Көріп қалса жаман болады ғой,—деп қыздың құлағына ақырын ғана сыбыр етті.

— Енді көрмейді, көшіріп болдым,— деді қыз. Қымсынған жоқ. Алақанымен бүркеген қағазын уысына қысып, тез жасыра қойды.

Келесі күні кешкі сағат алтылар шамасында, шығармалар толық тексеріліп бітіп, «екі» алғандардың тізімі сыртқа ілінді. Әділбек шығарманы нашар жазбағанына сенсе де, тексеру қорытындысы қашан шыққанша көңілі орныға алмай аландаған. Кім біледі, асығудан абайламаудан жазба жұмысында мүлт кеткен бірденелер шығып қалуы ғажап емес. Мектептегі мұғалімі болса, мұндай абайсызда жіберілген ақауды (мәселен, жазылуы оп-онай бір сөзден бір әріптің андаусыз түсіп қалуы секілді) қатеге санамас еді. Ол әр шәкіртінің қабілетін жақсы біледі ғой. Сондықтан әлгіндей мүлтіктің байқаусызда кеткенін түсіне қойып, шығарманы бағалағанда, ең алдымен, мазмұнына, ойдың жүйесіне, стилі мен тіліне назар аударар еді. Ал қабылдау емтиханын алушылар — бейтаныс кісілер. Бұларға қай шәкірттің мектепте қалай оқығандығы, шығарманы қалай жазатындығы бимағлұм. Абитурientтің мына жазған бір шығармасын ғана тексереді де, содан көрген мүлтіктерді

санап, баға қояды. Сонда оның да қателесуі ықтимал емес пе? Тақырыпты жақсы біліп, ойын кеңірек толғап, шығарманы молырақ етіп жазған бір шәкірттің андамай жіберіп алған кішігірім қателері көбірек көрсетіліп, мазмұны тым жақсы жұмысқа төмендеу баға қойылып кетуі, немесе, өз ойынан ештеме жазбай, жасырып әкелген қағаздағысын қиналмай көшіріп берген біреудің (мәселен Бибіхан сияқты) шығармасы тәуір баға алып шыға келуі мүмкін ғой.

Әділбектің басына осы ойлар келіп еді. Сыртта ілінген «екі» алғандардың тізіміне абитуриенттер жапырлап үңіліп жатқанда, ол да кимелеп, мойнын созып, тізімге көзін жүгіртті. Бірақ нашар баға алғандардың қатарына ілініп кеттім бе деп күдіктеніп қараған жоқ, көңілін орнықтыру үшін қарады. Тентек пен Бибіхан да осы жерде еді, олар да топырлаған көппен бірге тізімді шолып үлгірді.

— Үһ, жүрегім жаңа орнына түсті ғой, қара список-та жоқ екенмін!— деп қуанды Бибіхан.

— Менің көңілім аздап күптілеу болып тұр,— деді Тентек.— Шығарманы жаман жазған жоқпын, бірақ кейін ойланып көрсем, үш-төрт жерде тыныс белгісін дұрыс қоймаған екем. Бұл — өзімнің анықтағаным. Шығарманы тексерушінің тапқан үтірлері және болады ғой, «үш» алып қалсам, әрине, өкінішті...

Оның күдігі тура келген: шығармадан «үш» алып қалған. Өзге емтихандарын ойдағыдай жақсы тапсырса да, осы жалғыз «үш» оған үлкен қырсық жасаған, конкурстан өтуіне жарты балл жетпей қалған. Тентек қабылдау комиссиясына өтініш жазып, шығармадан «үшті» кездейсоқ алып қалғанына өкінішін білдіріп, әдебиетті өте сүйетіндігін, мектепте бұл сабақтан еш уақытта «орта» деген баға алмағанын, он жылдықты бітіргенде осы пән бойынша берілген мақтау грамотасы барлығын және өзінің шалғай ауданнан келгендігін айтып, сондықтан осы жағдайларын ескеріп, оның қалап келген оқуына түсуіне мүмкіншілік жасалуын сұраған. Шығарма жазудан қайтадан сын тапсырайын деп өтінген. Бірақ бұл әрекеттерінен еш нәтиже шықпаған.

Әділбек өткендегі сол бір оқиғаны өз пікіріне дәлел ретінде айтып келіп:

— Міне, көрдіңіз бе, әдебиетті шын сүйетін, осы пәнге нағыз құмар және қабілеті бар адам филология факультетіне түсе алмады да, ал әдебиетке еш қыры

жоқ, білімі тайыз, бірақ шығарманы шпаргалкадан әдемілеп көшіріп беріп, «төрт» алған Бибіхан секілді орташалар оқуға түсіп кетті. Әділдік заңы Тентекке жақ болса керек еді, ал өмірдің шындығы бұл жігітке қиянат жасады,— деді.

— Өмір жолы — бұралаң дейтініміз сондықтан ғой. Адам сол өмірдің ережелеріне бағынады,— деді Хамза.

— Бұныңыз рас,— деп құптады Әділбек.— Тентек конкурстан өтпеген соң, тауы шағылды да, документтерін кооператив техникумына апарып тапсырып, бұл жерде бірер пәннен тағы да қосымша емтихан беріп, бухгалтерлік оқуға түсті. Ендігі жылы бітіріп шығады, жақсы оқиды. Бір-бірімізге жолығып тұрамыз. «Әдебиетші болғым келіп еді, сәті түспеді. Енді сартылдатып шот қағамыз» деп күледі. Мен оның жақсы бухгалтер болу қолынан келетініне шүбәланбаймын, қызметін тыңғылықты атқарар, іскер есепші атанар, бұл — бір жағдай. Бұдан гөрі маңыздырақ екінші мәселе бар. Әр адамның жаратылысында әйтеуір бір нәрсеге артықша табиғи қабілеті болуға тиісті. Ол — жер астындағы тұма іспеттес. Бұлақтың көзі дәл табылып ашылса, сылдырап ағып, төңірегін көгертіп, өмірге сән кіргізеді де, ал егер көзі ашылмаса, жер астында тұншыққан қалпында жата береді. Сол секілді адамның да табиғи қабілетінің көзі тура ашылса, сонан соң дами алса, бұл жағдай адамды ерекше жарқыратар еді. Мен ойлаймын, егер Тентек әдебиетші боп шықса, ол дәл осылай айрықша жарқырап еді деп. Оның әдебиетке бейімділігі айқын байқалып тұр еді.

Хамза Әділбектің әсіресе соңғы пікіріне қатты сүйсінді. «Өзің тіпті, мәселені философша толғадың ғой!»— деді ішінен, бірақ жас жігітті көзінше мақтамады.

— Ал, Бибіхан құрбың қалай оқып жүр?— деп сұрады Гүлбану.

Әділбек апасының сауалына қысқа ғана жауап қайтарып:

— Мәз емес,— дей салды. Біреуді сыртынан сынағысы келмеді, Бибіханның оқу үлгерімі төмен екенін, қысқы сынақ сессиясында бір сабақтан сүрініп, жазғы сессияда тағы да бір пәннен емтихан тапсыра алмай, күзгі сынға қалғанын айтпады.

— Әрине, бес саусақ бірдей емес, институтта біз оқыған кезде де сабаққа тым нашар құрбыларымыз бол-

ған. Емтихан сайын жығылып-сүрініп жүріп, олар да диплом алып шыққан,— деді Гүлбану.

Оның бұл сөзді не үшін айтқанын түсіне алмай, Әділбек сәл танданды:

— Сол нашар оқыған құрбыларыңызды даттағаныңыз ба, мақтағаныңыз ба бұл?

— Әрине, мақтағаным емес,— деді Гүлбану,— олардың ішінен кейін еңбегімен көзге түсіп, алға шыққан біреуі жоқ. Кеше шамалы оқыған студент, бүгін орташа ғана дәрежедегі маман боп жүреді екен. Күнін көреді. Әрине, семьясын да асырай алады, тұрмысы да жаман болмайды. Бірақ творчестволық ойы жоқ, қарымы қысқа болған соң алысқа көз жібере алмайды, қарсы алдындағы қарайғанды ғана көріп, жер бауырлап ұшады. Мұндай шабытсыздар кімнің арманын ұштай алады? Кімге қанат бітіреді? Осындай әлжуаздар мұғалім боп жүрсе (біздің арамызда мұндайлар аз емес), бұл тіпті жаман. Өйткені педагог мамандығына жас ұрпақтың тағдыры сабақталады. Ағаға қарап, іні өседі. Ұстазынз қарап, шәкірті қанат қомдайды.

— Өте әдемі пікір!— Әділбек сүйсіне түсіп, апасы мен жездесіне мақтау айтты.— Сіз екеуіңіз де мұғалімдік мамандықты дұрыс таңдағансыздар! Екеуіңіз де тамаша педагогсыздар! Келешекте сіздерге сәл-пәл ұқсай алу қолымнан келсе, өзімді осы жолды қалауға жетелеген, пединститутқа түсуге мәслихат еткен сіздердің сенімдеріңізді аз-маз болса да ақтадым-ау деп қуанар едім!

— Бұрнағы жылы сол институтқа бет алып аттанып, бірақ ауылдан шыға бере айнып, орта жолдан бұрылып, кері қайтқан ең, осы қылығыңды да есіне аларсың сонда!— деді Хамза күліп...

III

Хамза мұны күліп еске түсіргенмен, Әділбектің орта жолдан бұрылуының үлкен себебі бар болатын. Бұрыннан ескі науқасы бар анасы Нағима (оның асқазаны ауыратын) Әділбек орта мектепті бітіретін жылы қыс бойында жиірек сырқаттанып қалып жүрді де, сызды көктемде дерті менденкіреп, төсек тартып жатып қалғанды. Бірі ауылда, бірі көрші ауданда тұ-

ратын ұзатқан екі қызы, екі күйеу баласы, жалғыз ұлы Әділбек — бәрі үгіттеп, аудан орталығындағы жақсы ауруханаға апарып жатқызайық, тәжірибелі дәрігерлерге қаратайық, емдетейік деп, ақылдарын айтқанмен, шешелерін көндіре алмаған.

— Әділбек үйде жалғыз өзі қалай қалады? Он жылдықты бітіргелі отыр, емтихандары таяу қалды... Ауруханаға барып жатсам, сырқатыма алаңдауым қосылып, мазам тіпті кетер, үйдегі жылы төсегімнен қозғамаңдар мені, — деп өтінген Нағима.

Әділбек ауру шешесін демемек болып:

— Мама, мен жас бала емеспін ғой; маған алаңдамайңыз! Үйді де өзім қараймын, тамағымды да өзім пісіріп ішемін, емтихандарды да дұрыстап тапсырамын, маған еш алабұртпаңыз. Ауруханаға баруыңыз керек! — деп еді.

Нағима оның бетіне қарап, аурудан ағарыңқыраған кукыл жүзі жылынып күлімсіреген.

— Балам-ау, сен қауіптенетіндей дертім жоқ, бұрынғы ескі науқасым ғой, мына көктемнің салқынын көтере алмай қалдым аздап... — деген. Сәл бөгеліп, сонан соң қыздары мен күйеу балаларына көзін аударып, сөзінің сонын соларға қаратып айтқан. — Ауданның тәуір лектірлеріне көрсетемін десендер, қарсылығым жоқ. Онда оларды, егер келе алса, осында алдырып, өз үйімде қаратындар мені. Ал келе алмаса және ренжімеймін. Өзіміздің ауылдағы пелшір келін бар ғой, менің сырқатымның жайын сол да жақсы біледі. Оның берген дәрісін ішіп, жазылып кететінмін ылғи...

Қыздары мен күйеу балалары Нағиманың үйден ұзап ашқайда барғысы келмейтінін және мұның себебі орта мектепті бітіргелі отырған жалғыз ұлының жағдайына байланысты екенін түсінгеннен кейін, науқас адамды қайтадан үгіттеп мазаламады. Ауру шешені тәжірибелі дәрігерге үйде қарату мәселесін аудандық үлкен аурухананың бас дәрігерімен сөйлесіп, келісіп келу үшін келесі күні Хамза аудан орталығына жедел жүріп кетті. Бас дәрігер едәуір сырқаты бар адамның ауруханаға жатып қаралғысы келмегенін күп көрмей, басын шайқаса да, мән-жайға түсінген соң, жәрдем беруге уәде еткен.

Екі күннен кейін ауданнан арнайы келген егделеу дәрігер әйел науқасты асықпай ұзақ қарады. Бұл уақытта Әділбек мектепте сабақта еді, шешесінің қасында

Гүлбану болды. Әділбек үйге оралғанда, дәрігер әйел кеткелі жатыр екен.

— Әзірше осы дәріні іше тұрсын. Жаксы дәрі, жаңа препарат. Біздің ауруханада ғана бар, бүгін барып алыңыздар, өзім бергізейін,— деді ол Гүлбануға үйден шығарында.

Ауру шешенің сырқатының беті қалай екенін, дәрігер бұл жөнінде не дегенін Әділбек біле алған жоқ. Дәрігер де жылы жүзбен қоштасып жүріп кетті, ауру ана да оған ризалық білдіріп, жақсы тілекпен «жол болсын» айтты, Гүлбану да оны күлімсіреп шығарып салып, есік алдында, санитарлық машина ұзап кеткенше, соңынан қарап тұрды.

— Дәрігер не деді, мама?— деп, Әділбек анасының қасына келіп отырып, ақырын ғана сұрап еді.

— Осыны ішсең, тәуір боласың деп, бір дәрі жазып берді. Жаңа дәрі, шипасы күшті дәрі деді, сәтін салса, тез жазылып кетермін...— Нағима арық қолын созып, ұлын арқасынан сипады.— Танертең тамақ ішпей кеткенің не, балам? Қарның ашты ғой...

— Қарным ашқан жоқ, мектептің буфетінен тамақтанып алдым.

— Оның суық тамағы ас бола ма, балам-ау! Адам ыстық ас ішпесе...

— Мама, тоқтай тұрыңыз, әңгімені басқа жаққа бұрып барасыз!— деді Әділбек шешесінің сөзін бөліп.— Сұрағыма жауап бермедіңіз ғой. Дәрігер не айтты? Ауруханада жатып емделу керек деді ме, демеді ме?

— Ауруханаға алып кетемін десе де бармайтын едім. Төтеннен келген кесел емес, өзімнің ескі дертім, қалай емделу керектігін білемін. Емге берген дәрісін ауруханада жатып іштім не, үйде жатып іштім не, бәрібір емес пе...— деді Нағима.

Сөзінің әлпетіне карағанда, дәрігер оның сырқаты жеңіл еместігін байқап, науқас анаға ауруханада жатып емделуді мәслихат еткен болуы керек. Бірақ Нағима уайым айтпай, жадырап сөйлеп жатқан соң, Әділбек көңіліне еш күдік алмады, анасының үйде қалғанына қуанды.

Дәрігердің жазып берген дәрісінің расында да шипасы тиді, бір аптадан кейін Нағима төсектен басын көтеріп, бұрынғыдай емес, тамаққа да тәбеті тартып, аз-аздап ас ішіп, және татқан дәмі бойына сіңіп, ептең тәуір бола бастады. Көктемнің соңғы айында топырақ

әбден қызынып, қыстың сызы мүлде қайтып, дала жылынғаннан кейін сыртқа шығып, күн шуақта біраз отыратын болды. Жүдеу, қуқыл жүзіне қан жүгіріп, өңі де кіре бастады.

Әділбек орта мектепті тамамдағаннан кейін қай жоғарғы оқу орнына түскісі келетінін толық ойланып, берік байлам жасап қойса да, шешесі сырқаттанып жатқаннан бәрі көңіліне үлкен алаң кіріп, қобалжуы көбейіп жүрген. Ауру ана науқасынан айықпаса, Әділбек, әрине, еш жаққа ұзап шықпайды. Бұл — нық байлаған шешімі болатын. Енді Нағима басын көтеріп, сыртқа да өзі кіріп-шыға алатын болып, күннен-күнге тәуірленіп келе жатқаннан кейін, Әділбектің көңіліне қуаныш ене бастаған. Сәтін салса, дәрігердің жаңа дәрісі дерттің бетін қайтарып, ауру шеше біраз күнде мүлде сауығып кетер. Бірақ бір желім ой ыдырамады, күннің көзін жауып, аспанды тұтасып бүркеп алған жаңбырлы салқын күздің сұрғылт бұлтты секілденіп, еңсені көтертпеді. Әділбектің қуанышына күдік араласа берді. Нағиманың ауруы — ескі ауру. Ал ескі науқас қара сүлік сияқты пәле ғой, адамға бір жабысып алса айырылмайды. Одан құлан-таза айығып кету қиын. Әділбек осы жағдайды көп ойлап, анасының жақсы сауығып кеткеніне көзі жеткенше, үйден алысқа ұзамауды, институтқа оқуға баруды биылша қоя тұруды мақұл көрген. Нағима орта мектепті алтын медальмен бітірген ұлымен оның алдағы оқуы жөнінде ақылдасқысы келгенде, Әділбек сол шешімін бірден айтқан:

— Институт ешқайда қашпайды, мама. Биыл бара алмасам, келесі жылы барамын. Мен оны сырттан оқысам да, бітіріп шығамын, бұл жағына алаң болмаңыз!

— Оған шүбәм жоқ...— деп Нағима ұлына сенім білдіре сөйлеген.— Бірақ адам қол созған нысанасына кешікпей жеткені абзал, әрі істің уақытында орындалғаны жақсы. Уақытқа ілесіп отырмаса, кісі бір жыл түгілі, бір күннің ішінде қыруар нәрседен ұтылып қалады...

Нағима осылай деп, бұл сөзінің мағынасына Әділбек ой жіберсін дегендей, бөгеліп, біраз үнсіз отырды. Сонан соң өзінің аурудан айығып, тәуір боп қалғандығын, бойын еркін жаздырмай жүрген қазіргі сырқаты — ұзақ науқастан кейінгі жалпы әлсіздік екенін, соның өзінде де үйдегі жеңіл-желпі шаруаға қарауға шамасы келетіндігін, сондықтан ұлының ештемеден күдіктенбей, үйге алаңдамай, қалаған институтына барғанын мақұл көре-

тіндігін түсіндіріп айтып еді. Әділбектің жоғары оқу орнына түсуін мектептегі мұғалімдері де құптап отырғанын және дәлелге келтіріп сөйлеген-ді.

— Құс та түлегінің топшысы бекіп, қауырсыны жетілген соң, оның ұядан көтеріліп ұшқанына қызығып қарайды ғой. Сенің ұшқаныңды көріп, он жыл оқытқан мұғалімдерің де солай қуанғысы келеді. Бұл сенімді ақтау да — үлкен парызың,— деп, Нағима сөзінің соңында ұлына ірі салмақ артып тоқтаған.

Әділбек ойланып қалды. Анасы бұл сөзді мұны қай рау үшін айтпаған болар. Сырқатының беті қайтқанын көзі жетпесе, бұлай демесе керек еді. Ауру кісі өз қасында ең жақын адамы болғанын тілейді ғой. Жақын адам — науқасқа қуат, демеу. Анаға жалғыз ұлынан жақын кім бар? Ал ана осы ұлының қанат сермеп алысқа ұшқанын тілеп отыр.

— Иә, балам, қалай дейсің енді?— деп сауал берді ұлынан жауап тосып отырған Нағима.

— Сіздің тілегіңіз болсын,— деді Әділбек...

Ол оқуға жүретін күні бұлардың үйіне ағайын-туыстары, достары, тілеулес көршілері жиналып, дастарқан жайылып, Әділбекке дәм үстінде көп-көп игі тілектер айтылды. Бәрі де оған зор сеніммен үлкен үміт артып, сапарына жақсы сәт тілеп, болашақтың ұзақ жолына үйден қуанып шығарып салған еді. Інісін қалаға дейін ұзатып салмақшы боп, көрші ауданнан әдейі «Волгамен» келген апасы Сапия: «Билет әперіп, самолетке өзім отырғызып жіберемін»,— деп жолбасшылық көрсетіп. Әділбекті сол алып кеткен болатын.

Жеңіл машина ауылдың іргесінен ұзай бергенде, кейінгі орындықта отырған Әділбек бүкіл денесімен бұрылып, кабинаның артқы әйнегінен үй жаққа қарап еді. Есік алдында жиналған жұрт, зымырап кетіп бара жатқан «Волганың» соңынан көз жіберіп, әлі тарамай тұр екен. Үстінде жасыл барқыт камзолы, ақ көйлегі бар, басына ақ шәлі тартқан анасын Әділбектің көзі бірден шалды. Орта ғана бойлы, денесі де жұқа, арық шешесі, оған бойы ұзарып кеткен сияктанып, жіңішке ақ қайыңға ұқсап көрінді. Бір мезгілде ана аяғы талған секілденіп, қасында тұрған Гүлбанудың (Әділбек оны да үстіндегі ақ кофтасынан таныды) иығына қолын салып, оған сүйенгендей болды. «Үйге кіріп дем алсаңшы, мама! Шаршайсың ғой!»— деп қалды Әділбек ішінен.

Машина ұзай берді. Артта қалып бара жатқан ауыл бұлдыр-бұлдыр етіп алыстай түсті де, әрі-беріден кейін сағымданып, көкжиекпен астасып, көзден ғайып болып кетті. Ауылдың бер жағындағы дөңгелек-дөңгелек шөк қайыңдар ғана қарауытып тұрды. Әділбек осы кезде ғана әйнектен көзін тайдырып, енді бетін алға қаратып, жөнделіп отырып еді, бірақ есік алдында Гүлбанудың иығына сүйене берген анасы көзіне елестеп, көңілі біртүрлі кобалжыды. Шешесі сырқатынан әп-әдемі айыққан секілді еді. Оқуға жүретін ұлының жабдығын қамдап, әрі тоқымқағар жасаймын деп, соңғы екі-үш күнде көбірек қыбырлаған. Аурудан жақында тұрған әлсіз адам осыны көтере алмай қалды ма екен? Әлде ескі ауруы қайталай ма? Немесе, алыс жолға тұнғыш шыққан жалғыз ұлының туған ауылдан ұзап бара жатқанына көңілі босады ма?

Әділбектің басына осы ойлар келіп, көңіліне бір жұмбақ сұраулар орала берді. Солардың шешімі әр саққа тартып, Әділбек қалың ойдың бұлтынан арыла алмай, аттанып шыққан сапары — қуанышты жол болса да, еңсесі көтерілмей, тым-тырыс отырды. Шофердің қатарындағы алдыңғы орынға жайғасқан Сапия інісіне бір-екі рет сөз қатып еді, Әділбек жауап қайырмады, өз ойының қамауында отырған ол апасының не дегенін ұға да алмады.

Сапия оған бұрылып қарады:

— Әділбек, неге тұнжырап келесің? Өнің неге жырқау? Институтқа оқуға түсуге кетіп бара жатқан жігіт осылай көңілсіз отыра ма екен? Лепілдеп сөйлемейтін бе еді, қуанып ән айтпайтын ба еді?!

— Мамамды ойлап келемін...— деді Әділбек.

— Пәлі!— Сапия күлді.— Маманның емшегін сметін жас бала емес екенінді енді ұмыт, бауырым! Бұдан былай сені қолыңнан шешен жетелеп жүрмейді. Оныншы бітірдің, қанатын жетілді, бұдан былай өзін ұшатын боласын.

— Мұны білемін ғой...

— Ендеше неменеге мұңайып келесің?

— Мамам жиі ауырады... сырқаты бар ғой...— деді Әділбек даусы ақырын шығып.

— Бұған да қапаланба, бауырым. Ол кісіні қарайтын жұрт бар. Ол шеше — сенің ғана маман емес, менің де, Гүлбанудың да, біздің күйеулеріміздің де — бәріміздің анамыз. Бағамыз, күтеміз, жүдетпейміз. Ертең ауруха-

насына да күнде барып тұрамыз, қасында боламыз. Ал сен...

Сапия кілт тоқтап, бір құпияны байқамай ашып қалғандай, алақанымен аузын баса қойды. Әділбек селк етіп, апасының бетіне шошыған түспен қарады:

— Не дейсің? Мамам ауруханаға түсе ме? Мұны менен неге жасырдыңдар?

— Үрейленбе! Мен олай деген жоқпын ғой, аурухана жайындағы сөз аузымнан жәй шығып кетті,— деп Сапия жалтарғысы келіп еді.

— Жок, жасырма! Шынынды айт! Жас бала емеспін, алдама мені!— деп Әділбек апасын қыса түсті.

Сапия енді бұлтара алмады. Нағиманы ауылға келіп қараған дәрігер, оның ауруы дәрінің көмегімен тез жазылып кететін жеңіл сыркат емес, операция жасатпаса, дерт асқына беруі мүмкін екендігін ескертіп, науқасты ауруханаға дереу жатқызу керек деп, кеңес берген болатын. Бұл жағдайды Гүлбану, Хамза, Сапия және оның ері — төртеуі әуелі өздері ақылдасып, бір пәтуаға келіп алды да, сонан соң пікірлерін ауру шешеге жайлап түсіндіріп, ақырындап айтып көріп еді. Нағима бәрін ұғып, операция жасатуға тәуекел етіп, келісімін берген. Тек бір ғана тілегі болған: ұлының көңілін қобалжытпауды ойлап, Әділбек оқуына алаңсыз жүріп кетуі үшін, осы жағдайды оған әзірше айтпай қоя тұрындар деп өтініш еткен.

Сапия сол құпияны сездіріп алғаннан кейін, аурухана туралы сөзді қалай абайламай сөйлеп қалғанына қатты өкініп, бірақ енді лаж жок, шындықты түгел айтуға мәжбүр болды.

Әділбек бұл жайды естігенде өңі бұзылып, біраз уақыт үндемей отырып қалды.

— Сонда мамам ауруханаға қашан жатпақшы?— деп сұрады бір мезгілде.

— Үш күннен кейін... сәрсенбінің сәтіне...— деді Сапия.

Әділбек тағы да біразға шейін төмен қарап, үн-түнсіз отырып қалды. Бір кезде шофердің иығына қолын сәл тигізіп: «Машинаны тоқтатыңызшы!» — деп өтінді.

Шофер «Волганың» жүрісін баяулатып, жолдың жиегіне шығып тоқтады.

— Неге бөгелдік? Басың айналды ма? Жүрегің айнады ма?— деп Сапия інісінің өңі қашқан түріне алабұртып қарап еді.

— Әрі қарай жүрмейміз, осы жерден кейін қайтамыз... Менің ешқайда барғым келмейді...— деді Әділбек.

Сапия оның сөзін оқыс көріп таңырқанды:

— Бауырым-ау, бұл не дегенің! Сен институтқа түсуге бет алып шықтың емес пе? Қой, бөгде сөзді, жүрелік ілгері!

— Жок, кейін қайтамын... анама операция жасаса, қасында боламын,— деді Әділбек.

— Анаң саған өзі рұқсат беріп, жолыңа оң сапар тілеп шығарып салды емес пе?! Орта жолдан кері қайтқаның қалай болады, ойласаңшы!— деп Сапия інісінің бетін байқап, енді шын абыржыды.

— Әпке, мені үгіттеудің керегі жоқ, кейін қайтамын дедім, кейін қайтамын!— деді Әділбек.

Ол сөзді келте қайырды, інісінің өзгермес райын Сапия да ұқты, машина ауылға қарай бұрылды...

IV

Балдызын әзілдеп, Хамза күліп еске түсірген оқиға осы болатын. Бір кезде өзін қорқытқан істің соңы жақсылықпен тынса, сол өткенді еске алғанда, сондағы кей қылықтары кейін қызық көрініп, балаша мәз боп күледі ғой кісі. Хамзаның мынау әзіліне сүйсініп, Әділбек жездесіне қосылып, өзі де күлді.

— Шындарыңызды айтыңыздаршы, мені педагог болуды қалаған арманынан айнып қалды ма деп, өздеріңіз де қорықтыңыздар ғой сонда!

— Ондай ойдың басыма келгені рас,— деп мойындады Хамза.

— Ал сіз ше? Сіз де солай ойладыңыз ба?— деді Әділбек апасына.

— Мен шүбәланған жоқпын, мінезіңнің тұрақтылығына сенетінмін. Тек бір жағдайға — орта мектепті алтын медальмен бітіріп тұрып, сол жылы институтқа бара алмағаныңа, жолыңды тағдыр бөгеп қалғаныңа аздап күйзелдім,— деді Гүлбану.— Бірақ оқасы жоқ, бір жылдан кейін бәрі орнына келді ғой. Тағдырды біз түзеттік, шешеміз жазылды, сен өзің сүйген институтқа түстің. Міне, жоғары оқу орнының бірінші курсың, барлық емтиханнан өте жақсы деген баға алып, тамаша

бітіріп келіп, үздік студент болып, шешемізді қуанып отырсын. Туған ананы бақытты ету дегеніміз — оған перзентінің осындай қуаныш көрсетуі емес пе! Үлкен рақмет саған!

Апасының сөзіне Әділбектің көңілі шалқып қалды. Бірақ бұл масайрау — үздік студент болдың деп өзін мақтағанға елтігені емес, шешесінің бақытты болғанына қуанғаны еді. «Асыл ана! Бізді жетілтемін деп, кешкен бейнетің аз емес еді, алдағы ғұмырында тек қана бақыт көріп өтші! Сені әрдайым қуанту — менің де ұлы парызым!» — деп жүрегіне бұрыннан бекіткен антын ішінен қайталап, сол сертін ұқтырғысы келгендей ажармен апасы мен жездесіне өні ерекше бал-бұл жайнап қарады.

— Анам риза болса, анамды қуантсам, мен үшін де бұдан үлкен бақыт жоқ! — деді.

Анасы бұрнағы жылы ауруханада жатқанда, өзі оған бір сыйлық алып барғанда, шешесінің қалай қуанғаны есіне түсті. Науқас анасына қарайлап, орта мектепті бітіргеннен кейін ауылда қалған Әділбек, Нағиманы дәрігерлер ауруханаға жатқызған соң, үйде бостан-бос отыра алмай, келесі күні совхоз директорына өтініш жазып барып, құрылыс бригадасына жұмысқа кірген болатын. Әуелгі әзірде шәкірт санатында боп, балшық тасу, цемент араластыру, бөрене көтерісу секілді түрлі істерді атқарды. Сақа жұмыскерлерге бала жігіттің ұқылтылығы, елгезектігі, үйреткенді тез ұға қоятын зеректігі, әсіресе, жұмысқа ебі барлығы қатты ұнады. Аздаған күндер ішінде ол кірпіш қалауды да, үйдің бұрыштарын кірпіштен қалай қиып шығарудың әдісін де әп-әдемі меңгеріп алды. Сонан кейін бригадир оны ысылған құрылысшылардың қатарына қосқанды.

Нағимаға, ауруханаға алынғаннан кейін бір аптадан соң, операция жасалған еді. Үш сағатқа созылған ауыр операция сәтті болды. Нағима күн өткен сайын тәуірленіп, тез оңала бастаған.

Әділбек ауру шешесінің хал-жағдайын білу үшін аудан орталығындағы ауруханаға күнде барып тұрды. Жұмыстан кейін Хамзаның мотоциклімен екеуі шығып кетеді, жездесінің қолы тимей қалса, өзі жалғыз тартады. Аудан орталығы онша қашық емес, жолы да жақсы — асфальт, мотоциклмен бір сағатта жетіп барады. Аурухананың кезекшілері де мұны жақсы танып алған,

иығына жамылуға ақ халат беріп, Нағиманың жатқан палатасына кідіртпей кіргізе қояды.

— Балам-ау, мен сауыға бастадым ғой, мұнда дәрігерлердің күтуі де жақсы, беретін тамағы да онды. Өзін жұмыс істеп жүрсін, шаршайсың, маған күн сайын келмей-ақ, екі-үш күнде бір келсең де болады ғой,— деп анасы ұлын аяйтын-ды.

— Мен жұмыстан ешқандай шаршап жүрген жоқпын, мама! Қазір балаңыз анау-мынау емес, дырдай құрылысшы! Ал, құрылысшылар дегеніңіз — шаршауды білмейтін халық!— дейтін Әділбек шешесінің көңілін көтергісі келіп.

Жұмысқа кіргеніне бір ай толып, ол алғашқы жалақысын алған күні, ең алдымен анасына жақсы бір сыйлық апаруды ойлап, аудан орталығындағы үлкен универмагты аралап, шешесіне лайықты тарту іздеді. Түрлі-түсті жібек көйлек, баркыт камзол, шашақты торғын шәлі, сәндеп тігілген былғары мәсі секілді әсем заттарға қызығып ұзақ қарады. Бірақ бұлар қазір жайнап тұрғанмен, біраз кигеннен кейін түсі оңады, тозады. Ал, Әділбектің ұсынар сыйлығы — мұның алғашқы еңбек акысының белгісі ретінде ұзақ сақталатындай, ескірмейтіндей болуы керек. Әйелдердің қолына тағатын бір әдемі алтын сағатқа Әділбектің көңілі ауды, бірақ шешесінің қолға сағат тағуды дағды етпегені есіне түсті. Гүлбанудың әперген сондай бір сағатын Нағима қолына бір күн тақпай, сандыққа салып қойған. «Кейін келінім тағар қолына!» — дейтін. («Әй, мама-ай, қызықсың-ау! Келініне де бір сағат алып беруге шамам келетін шығар!»)

Әділбек акырында бір алтын сырғаны тандап және мұны өз шешесінің жасындағы әйелдердің құлағына тағуға өте лайықты екенін сатушыдан анықтап сұрап біліп, сонан соң сатып алды.

— Мен бүгін алғашқы жалақымды алдым, мама! Сізге әдейі арнап, бір сыйлық әкелдім, мінеки!— деп, Әділбек кішкене қорапшаға салынған алтын сырғаны, қақпағын ашып, анасына мақтанышпен ұсынып еді.

— Тұу-у, қандай қымбат сыйлық әкелгесің! Өте әдемі сырға ғой мынау!— деп Нағима қуанып, сырғаны алақанына салып, тамашалап қарады.— Мұны да тығып қояйын, кейін келінім құлағына тақсын!

— Жоқ, мама! Бұл — сізге арнап алған сыйлығым, өзіңіз тағасыз. Құлағыңыздағы анау ескі күміс сырғаны

ағытып алыңыздағы, осы қазір тағыңыз!— деп өтінді Әділбек.

Нағима: «Бетім шалбар-шалбар, маған жараспайды ғой мұндай сырға!»— деп күліп, тартыншақтап еді, ұлы оны ыркына қоймады.

Палатада Нағимамен бірге жатқан екі-үш әйел Әділбектің сөзін қостап: «Жараспайды дегені несі? Әуелі тағыңызшы құлағыңызға! Қалай жарасқанын біз айттайық сізге!»— деп, олар да қолқалады. Жастау біреуі орнынан әдейі тұрып келіп, Нағиманың құлағына алтын сырғаны тағуға көмектесті. Сонан соң халатының жан қалтасынан дөнгелек айнасын алып, Нағимаға күлімсіреп ұсынып: «Ал, енді өзіңіз қараңызшы! Мына сырға сізге сондай жақсы жарасады!»— деді.

— Сізге әдейі арнап жасағандай екен!

— Өңіңізді жайнатып жіберді!— деп анау әйелдер де мақтады.

Нағима айнаға қарағанда, бұрынғы ағарып жүдеген, куқыл тартып тұратын кескінінің реңі біртүрлі арайланып көрінді. Толқыған ішкі күйдің өңнен білінген нұры ма, әлде алтын сырғаның жарыққа шағылысып бетке түскен сәулесі ме, әйтеуір бір қызғалт шұғыла жүзін шалған. Әділбек анасының жүзінен көрінген осы нұрды оның қуанғанының белгісі деп ұқты. Шешесін қуантқанына көңілі өсіп, масайрай түсті.

— Бұ сырғаны енді құлағыңыздан алып тастамаңыз!— деді анасына еркелей қарап.

— Жарайды, балам! Құлағыма тақтым ғой, енді ағытып алмаймын. Бұл сырға алтын болғаны үшін емес, сенін жұмысқа тұрып, алғашқы жалақыңа шешене арнап алған сыйлығың болғандықтан, маған аса қымбат!— Нағима даусынан сәл діріл білініп, толқып сөйледі.— Өркенің өссін, ұлым! Мені зор қуанышқа бөледің. Сырқатыма осы қуаныштан артық ем жоқ. Қазір, міне, мүлде сауығып кеттім! Көрмейсің бе, бетіме де қан жүгіріп шыға келді.

— Кейін Әділбек ауылдан жырақта жүрген уақыттарында, анасын ойлағанда, Нағиманың сондағы бір қуанғанда арық өңі нұрланғанын көз алдына елестететін еді. Шешесінің: «Сырқатыма осы қуаныштан артық ем жоқ!»— деп, көңілі өсіп айтқан сөзін есіне алатын.

Иә, қуаныш — үлкен шипа ғой. «Асыл анам! Мен саған тек қана қуаныш көрсетуге, сені еш уақытта рен-

жітпеуге тырысамын!»— деп, Әділбек ішінен ант беретін.

Өзі ес білгелі, не тіл алмай қыңырайып, не тентектік жасап, немесе өтірік айтып біреуді алдап, анасын кейіткен жері жоқ-ты. Тек бір жолы ғана шешесінен шындықты жасырып, бір құпияны біліп тұрып білмеймін деп, жалтарғаны бар еді. Ол кезде Әділбек жасырақтау еді — жетінші класта оқитын. Жасырғаны — Сапия апасының құпиясы болатын.

Сапия ауылдағы он жылдық мектепті бітірген соң, мал шаруашылығына баруға тілек білдірген бір топ құрбысымен бірге сиыр фермасына сауыншы боп жұмысқа кірген еді. Сол жылы жазда осы ауылға Алматы ауыл шаруашылық институты студенттерінен құрылған құрылысшылар отряды келіп, ірі қараға арналған үлкен мал қорасын салды. Өздері және шеттерінен ән айтатын, домбыра тартатын өнерпаз жастар екен, ауылда сауық кештерін ұйымдастырып, концерт қойып, жұрты қатты риза еткен.

Осындай сауық кештің бірінде Сапия Құлахмет деген студентпен танысқан-ды. Құлахмет — қоңырқай өнді, сұлу кескінді, сұңғақ бойлы, сымбатты жігіт болатын. Мінезі де ақжарқын екен. Сапиямен танысқан бетте-ақ, кейбір жігіттерше қыз алдында сіресіп пансынбай, маңғазсымай, бұрыннан біліс адамша әзілдесіп, жаркылдап сөйлесіп кетті.

Ол сол кеште Сапиямен ғана биледі. Кештің соңынан қызды үйіне дейін шығарып салды. Жолда жігіт өзі туралы аздап айтты: институттың агрономия факультетінің ақырғы курсында оқиды екен; туып-өскен жері, ата-анасының тұратын мекені — Оңтүстік Қазақстан облысында көрінеді; ал өзі диплом алған соң, Қазақстанның мол егін өсіретін байтақ тың өлкесіндегі бір совхозға агроном боп баруды ойлайды екен.

— Ендеше біздің совхозға келіңіз!— деп қалды Сапия.

Бұл сөзді сол минутта ешқандай бөтен ойсыз, ақ көңілмен айтса да, артынан үйге келген соң есіне түсіргенде, қыз өзінің солай дегеніне екі беті дуылдап, ұялып кетті. Мұның сөзін жігіт қалай түсінуі мүмкін? Сапияны жеңілтек қыз шығар деп ойлап қалмады ма екен?

«Жоқ, олай ойлай қоймас!» Жылы жүзді, ашық мінезді, ақ жарқын студентті Сапия ондай тайыз ақылды

жігітке санай алмады. Белгісіз бір нәзік сезім жүрегіне оралып, Құлахметтің бейнесі көз алдына келе берді.

Осы жұмбақ сезім кейін ұлғайып, жігіт жүрегінің толқынымен үндесіп, екі жас адамның арасында махаббат оты тұтанған еді. Студенттердің құрылыс отряды мойынға алған жұмыстарын аяқтап, мерзімді уақыттары бітіп, Алматыға қайтқанда, Құлахмет Сапияға өзінің адал көңілін білдіріп, қызбен берік сөз байласып аттанған болатын.

Сапия одан жиі хат алып тұрды. Жігіт әр хатында алаулаған сағынышын жазады. Ауылда өткен қызықты кештерді еске алады. Сапия екеуінің оңаша сырласқан шақтарында айтылған ыстық сөздерді ойға түсіреді, екі жүрек бірігіп тілеген тәтті армандарды ақынша толғап кетеді. Алдағы болашақты биікте жарқырап жанған үлкен жұлдызға теңеп, содан бет аудармай ұшып келе жатқанын айтып, енді оған жетуге жақындап қалған сияқтымын деп қуанады. Бұл сөзінің астары бар секілді. Жігіт өзінің ғашығын аспандағы жарық жұлдызға балап, соған деген ынтығын білдіріп отырғаны анық. Қыз мұны ішінен аңғарып, жымып күлетін. Ерні нәзік қана қыбырлап: «Сүйіктім! Мен де сені асығып күтудемін!» — дейтін ішінен. Жігіттің хатын бірнеше рет қайталап оқитын. Сонан соң сандығына салып, оның аузын кілттеп қоятын.

Сол сандықта, жігіттің хаттары сақталған конверт ішінде және бір құпия сурет бар еді. Бұл — Құлахмет пен Сапия екеуінің нық түйістіріп қатар отырып түскен фотосы болатын. Студенттер жазда осы ауылда жұмыс істеген кезде Құлахметтің бір жолдасы түсірген фотосурет. Сапия мұны ешкімге көрсетпей, өзі ғана оңашада қолына алып қарайтын. Қараған сайын жігіттің суреттегі бейнесімен тілдескендей болып, майда жел тербеген көл бетіндей толқындаған бір нәзік тәтті сезім жүрегін елжіретіп, бойын билеп, өзге дүниені түгел ұмыттырып, Сапия өзгеше бір халге түсетін.

Ол осындай күйде отырған бір шағында, өзінің сырт жағынан келіп, мұның қолындағы фотоға танданып қарап тұрған інісін байқамай қалды. Әділбек суретті анықтап көріп алғаннан кейін, тамағын қырынып, қасақана жөткірінді. Сапия селк етіп, абыржып қалып, фотоны алақанымен жауып, кеудесіне баса қойды.

— Жасырмай-ақ қой, бәрібір көріп алдым! — деп ыржақтап күлді інісі.

— Мұнын жарамайды! Біреудің қолындағы құпия затқа сыртынан ұрланып келіп қарауға болмайды ғой! — деді Сапия оны жазғырғандай болып.

— Ә, мен сенің қасына бұғынып келгенім жоқ. Қолыңда мынадай құпия фотокәртішке барын да білгенім жоқ. Бұл не қылған сурет өзі? Қасыңда отырған жігіт кім? — деді Әділбек әлденені іші сезгендей жымың-жымың етіп.

Сапия қызара күлімсіреді:

— Бұл жігіт — жақсы бір таныс замандасым. Біздің семьяға дос-жар адам.

— Біздің семьяға? Біздің бәрімізді де біле ме?

— Біледі.

— Мені де ме?

— Әрине...

— Бұ кісіні тіпті көрген емеспін, мүлде танымаймын, ол мені қайдан біледі?

— Білудің жолы көп қой, ол саған сыртыңнан жақсы қанық.

— Ә-ә... Маған ол кісінің қандай қатысы барлығын енді түсіндім!..

— Солай ма? Тапқыш екенінді білейін, ендеше айта қойшы ал, қандай қатысы бар? — деді Сапия күліп.

— Тура айтайын ба?

— Иә.

— Ол маған жезде болғалы жүр екен.

— Жап аузыңды! — Сапия Әділбектің сөзін біреу-біреу естіп қалды ма дегендей жан-жағына алақтап қарады, бірақ үйде екеуінен өзге ешкім де жоқ еді, сонсоң күліп жіберді де, енді інісіне жалына сөйледі. — Сен ақылды баласың ғой, мұндай сөзді бұдан былай дауыстап айтпа, ұят болады. Мына фотоны көргенің жөнінде де тісіңнен бір сөз шығарма, жарай ма? Осыған уәде бересің бе?

— Берейін.

— Ой, айналайын!..

Осы әңгімеден кейін арада бір ай өткен шамада Әділбек апасының тағдырына қатысты тағы да бір құпия оқиғаға куә болды. Ымырт үйіріліп, үйлерде шам жағыла бастаған кез еді. Әділбек бір жақтан келіп, үстібасының шаңын сілкіп, беті-қолын жуынып, кешкі тамағын ішуге дастарқан басына енді отыра берген кезде, біреу сырттан терезені ақырын ғана шертіп қаққандай болды. Әділбек елең етіп, әйнектен қараған кісіні бай-

қап, терезенің алдына ұмтылып барды. Сапия екен. Қолымен ымдап, інісін сыртқа шақырды да, өзі терезенің қасынан әрі қарай жылдам сырғып кетті.

Әділбек үйден жүгіріп шықты.

— Балам-ау, қайда кеттің?— деп шешесі сонынан дауыстап еді.

— Қазір, мама! Бір минут!— деді Әділбек табалдырықтан секіріп түсіп бара жатып.

— Қап! Тамағы суып қалатын болды-ау!— деп Нағима екі қолын екі жағына жайды.

Сапия бауырын үйдің ық жақ тасалау бұрышында тосып тұр еді, Әділбек қасына жүгіріп келгенде, інісіне дабырлама дегендей, сұқ саусағын ерніне басып, белгі жасады да, сонан соң: «Шешем мені байқап қалған жоқ па?»— деп сыбырлап сұрады. Әділбек басын шайқады, апасының бұл сауалына таңданып та қалды:

— Тыныштық па? Мамамнан неге қорықтың?

— Қазір айтамын... Маған сенің көмегің керек болып тұр,— Сапия жымиып күлді, бірақ даусынан бір түрлі діріл сезілді, көңілінде бір қобалжу бар секілді. Әділбек мұны аңғарды.

— Қолымнан келетін іс болса, көмектесуге әзірмін,— деді ол.

Сапияның бұдан жәрдем тілеп ақылдасқан шаруасы — Әділбек үшін мүлде күтпеген оқиға болды. Осында Құлахмет келіп қалыпты. Институтын бітіріп, дипломын алған соң, қалыңдығының аулына тура тартқан екен. Ата-анасына, ағайын-туыскандарына: «Келініңізді алып келемін, той жасауға қамдана беріңіздер»,— дел хабарлап қойыпты. Осындай ойы барын Сапияға соңғы хаттарында жазып, екеуінің арасында күні бұрын келісілген, байласқан сөздері болады екен. Енді, міне, сол уағда бойынша, жігіт қалыңдығын әкетуге келген. Қасына күйеу жолдас етіп, өзімен институтта бірге оқыған, ең жақын, ең сырлас досын ертіпті. (Сапия бұл жігітті жақсы танытын, осы ауылда болған студенттердің құрылыс отряды сапында ол жігіт те бар еді). Екі жігіт жұрт назарын аудармай, елеусіз болу үшін, ауылға әдейі іңір кезінде келіп түсіпті. Қалыңдықтың үйіне онша жақындамай, алысырақтау жерде тұрып, Сапияны бір балаға шақыртып алыпты. Өздерінің жоспарын қалыңдықпен ақылдасыпты. Үйге ізетпен кіріп, қыздың шешесінің алдынан өтіп, ананың рұқсатын, ақ батасын алуды тілеген ойлары барын айтады. Бірақ Сапия олар

ды үйге шақыруға батылсызданады. Науқас анасын шошытып, дертіне дерт қосып алармын деп қорқады. Шынында да анасының бұрын көрмеген, тіпті есімін де естімеген екі бөтен жігіттің үйге бейуақытта және жасырынып келуі, өздерін: «біріміз — күйеу, біріміз — күйеу қосшымыз»,— деп таныстырып. «Қызыңызды алып кетуге келіп отырмыз» деп, оқыс сөз бастағаны шешеге неге үрей туғызбасын. Қыз бойжеткен соң, қанаты жетілген құс түлегі секілденіп, туған ұясынан бір күні ұшып кететінін, әрине, әр ана біледі ғой. Қызына бақыт тілейтіні анық. Сондықтан қуанышы мен үмітіне кей-кейде күдік те араласып, көңілі қобалжып та отырады. Аяғын жаңсақ басып, құбылып ойнаған сағымды шалқып жатқан дария екен деп, алданып қала ма деп алабұртады. Нағима да қызының болашағын толқым ойлайтын. Сапия жақсы қыз боп бойжетті, жасы биыл он тоғызға қарайды. Бір күні бұл да ұядан ұшып кетер. «Тек бақытты бол!» — деп тілейтін анасы ішінен. Бірақ Сапия дәл биыл тұрмысқа шығар деген ой Нағиманың басына әсте келмеген еді. Сапия мен Құлахметтің арасында байланған берік уәде бар екені және күйеу жігіттің қалыңдықты алып кетуге осы жаздың басында келетіні жайынан мүлде бейхабар болатын. Қызы құпиясын ұялып айта алмаған, көңіліне бір түйір сезік кірмеген анасы одан ештемені сұрамаған. Енді күйеу жігіт ат қосшысын ертіп, қалыңдығын әкетуге қыздың үйіне келіп тұрғанын Сапия шешесіне тұтқиылдан қалай айта алсын! Ашық күні төбеден шатыр етіп найзағай түскендей болмай ма? Оқыс хал! Бірден естігенде ана жүрегі шыдамай, қысылып кетер... Артынан ептеп-ептеп айтса, жайлап отырып түсіндірсе, анасы бәрін де ұғар, қызын сонынан қарғамас, ақ тілеу тілер.

Сапия осы үмітті медеу етіп, ешқандай күдік тудырмай, үйден үндемей ғана аттанып кетуге бел буыпты. Өзінің керек-жарағын, киім-кешегін салған чемоданын үйден білдірмей шығарып, сыртқа жасырып қойыпты.

— Бауырым, Әділбек, осының бәрін саған сеніп айттып тұрмын. Артынан шешеме жайлап түсіндіретін, мамамды жұбататын өзің боласың. Сен жазғырма мені, жарай ма! Мамам да кешірсін...— деп Сапия толқып сөйлеп, інісін мойнынан құшақтап еді, көңілі босап кетті. Қалтасынан бет орамалын алып, көзіне келіп қалған жасын сүртті.

— Пәлі, жылағаны несі?! Жылаудың керегі не?— деді Әділбек үнінен реніш емес, қуаныш лебі аңғарылып.

Апасының мұны терезеден ымдап шақырып алғаны, оңашада айтқан әлгі жаңалықтары, күйеу жігіт пен оның қасына ерткен атқосшысының көзге түспей, бір жерде тасаланып тұрғаны — бәрі де Әділбекке біртүрлі қызық көрінді. Осы секілді оқиғаны жуырда ғана бір көркем фильмнен көргені бар-ды. Өмірде ұқсас нәрселер бола береді екен-ау. Фильмде жігіт қыздың ата-анасы келісім бермеген соң, қалыңдығын алып қашпак болып, қасына бір пысық жолдасын ертіп, «Москвичпен» жолға шығатын. Тыныс ауылдың іргесіне таянып келіп, машинаны бір тасаға жасырып қойып, сонан соң қызбен құпия жолығатын. Атқосшы жігіт қалыңдық пен күйеуді машинаға қатар отырғызып, өзі рульді ұстап, енді қозғала бергенде, «Москвичтің» баллоны жарылып, қырсық кезікпесі бар емес пе! Машинаның артына салынған артық дөңгелек жоқ екен. Атқосшы да, күйеу де, қалыңдық та сасады. Сөйтіп, фильмде бұлар үшін үлкен әурс, ал көрермендер үшін күлкі туғызған бір қызық халдар баяндалатын.

Әділбек осындай бір ғажаптарды көруге құмартқандай. Және осы оқиғаларға тек сырттан қызығып қана қарамай, солардың жуан ортасына өзі де белсене араласа кетуді қалағандай. Апасы айтып тұрған, қалыңдықты әкетуге ұрланып келген әлгі екі жігіт қайда өздері? Фильмдегі анау екеуі секілді бұлар да «Москвичті» тасаға қойып, қыздың оралуын тықыршып күтіп тұр ма екен? Үшеуі машинаға отырып жөнеле берер шақтарында бұлардың да «Москвичінің» баллоны тарс етіп жарылса, нағыз қызықтың көкесі сонда болар! Әділбек туып-өскен ауылда қыз ұзату тойы кезінде балалардың жездені әурелеу үшін жасайтын бір әзіл ойыны бар еді: күйеу мінетін арбаның бір доңғалағының мұрындығын босатып бұрап, сәл ғана іліктіріп қоятын. Жылжи бергенде мұрындық түсіп қалып, доңғалақ дінінен шығып кетіп, арба бір жағына шойқаң ете түскенде, балалар сақылдап күліп, мәз болатын. Күйеудің қасында отырған қалыңдық — өздерінің апасы екендігі, оған мынадай «ойын» көрсету ұят болатындығы ойларына келмейтұғын. Жезденің арбасын шоңқитқанды, сөйтіп күйеуді састырғанды қызық көретұғын.

Осындай ойынды Әділбек те тілегендей еді. Апасы айтып тұрған, қалыңдықты әкетуге келген екі жігітті іздегендей жан-жағына шапшаң қарады да, көзіне олар көрінбеген соң: «Өздері қайда? Тығылып тұр ма?»— деп күліп сұрады.

Әділбектің сөзін естіді білем, осы мезетте қораның тасасынан қараңдаған екеу шыға берді де, бұларға қарай аяқтарын асыға басты.

— Сәлемат па, інім!— деді сұңғақ бойлысы Әділбекті бұрыннан танитын адамша еркіндеу келіп, оған қолын беріп амандасып. Қараңғыда тістері ағарандап, күлімдеп тұрғаны байқалды.

Әділбек мұның түсін шырамытты: фото-суретте апасының қасында отырған жігіт қой мынау. Көзіне жылы ұшырады. Күйеу, әрине, осы!

— Құда бала, хал жақсы ма?— деп, бойы бұдан сәл аласалау екінші жігіт те балаға қол беріп, көңілді үнмен сәлемдесті. Мұның түсі Әділбекке таныс емес, бұрын көрмеген асама, бірақ даусы жарқын. Бұл жігіт — күйеудің қасына ерген жолдасы скендігін Әділбек оның сөз әлпетінен аңғарды. Үндеген жоқ, сынағандай болып, жігіттің бетіне барлап қарады. Анау да мұны тез байқап:

— Құда бала, мені бөтенсіп тұрмысың? Бөтенсіме! Мен мына Құлахметтің жан жолдасымын, енді мен де ең жақын жекжатынның бірі боламын!— деді балаға. Сонан соң өзге сөзді өрбіткісі келмей, бұл жерде көп бөгелмей, қалыңдықты алып, тезірек жөнеліп кеткілері кеп тұрғандарын білдіре сөйледі.— Біздің жөнімізді, мұнда не мақсатпен келгенімізді Сапия әпкен түгел айтқан шығар. Есті бала көрінесің, мән-жайды толық түсінген боларсың деп ойлаймын. Ал енді ақ тілеумен қоштасалық, біз жүріп кетелік... Қәні, құда бала, әкесі қолынды! Сау бол!

Әділбек жымынып қолын ұсынды:

— Сау болыңыз!

— Көріскенше күн жақсы болсын! — деп Құлахмет қолын қысқанда, Әділбек оның да бетіне қарап жымынды. Баланың ойы басқада тұрған секілді. Машинаға мініп жөнеле берген шақтарында баллон тарс етіп жарылса, күйеу сасса, жолдасы абыржыса, әй, бір тамаша қызық болар еді-ау!

Сапия қоштасқанда інісін құшақтап, бетінен сүйді. Бұл жолы көңілі босағаны байқалмай, қимылынан, кү-

лімсіреген жүзінен қуанышы аңғарылды. Жаздық жеңіл пальтосының жан қалтасынан бір бүктелген қағазды алып, Әділбектің уысына қыстырып, құлағына: «Мынау — шешеме жазған хатым, өзінің қолына бер, жарай ма!» — деп сыбырлағанда, үнінен де көңілді леп сезілді.

Олар ауылдың сыртымен, күн шығыс жақты бетке алып, ортада — Сапия, үшеуі қатарласып, ақырын күліп сөйлесіп кетіп бара жатқанда, Әділбек орнынан қозғалмай, бұлардың соңынан тым-тырыс қарап тұрды. Құлахмет Сапияны қолтықтап кетіп барады. Қалыңдықтың үйден алып шыққан бар жасауы — киім-кешегі мен оны-мұнысың салған кішірек чемоданды күйеудің жолдасы қолына ұстаған. Ауылдың дәл іргесінде, күнгей жағында, жасыл тоғай бар еді, бұлар солай қарай беттеп барады. Сірә, машина бұларды осы арада тосып тұрған болуға керек.

Әділбек ұзап бара жатқан үшеуінің қараңдаған бейнесінен көзін айырмай қарап тұр. Қараңдаған үш тұлға бұлдыр-бұлдыр етіп алыстай берді де, түн шымылдығы бүркеп, әрі-беріден кейін мүлде көрінбей кетті. Үшеуінің сөйлеген, күлген жұмсақ дауыстары ғана Әділбектің құлағына еміс-еміс естілді. Бала оларды тоғайға жетті деп шамалады. Ауылдан қалаға қарай шығатын тас жол дәл осы тоғайды жағалап өтетін. Құлахметтерді тоғай ішінде тосып тұрған машина бар болса, мотордың гүр етіп от алғаны, автомобильдің биік тас жолға гүжілдеп көтеріліп шыққан үні тыныш түнде анық естілуге тиісті. Машина оқапқа соғып, доңғалағы шұңқырдан шыға алмай зырылдаса, немесе мотор сөніп қалса, яки тарс етіп баллон жарылса, — бұл дыбыстар да беп-белгілі.

Әділбек қыбыр етпей, тоғай жаққа құлағын тосады. Бірақ ешқандай мотор гүрілі естілмейді. «Олар әлде көлікпен келді ме екен?» — деп ойлады бала. Олай болса арбаның сықырлағаны, аттың пысқырғаны құлаққа шалынса керек еді. Мұндай дыбыс та сезілмеді. Қалыңдықты ертіп келе жатқан күйеу мен оның жолдасын тоғайда күтіп тұрған машина да, көлік те жоқ екендігін бала енді аңғара бастады. «Сонда бұлар жаяу кете берме? Жол ұзақ қой, шаршамай ма?» Әділбек жол бойының жалаңаштығын, жиырма бес шақырымға дейін олардың алдынан ешқандай елді мекен кездеспейтінін, орталық трасса болмағандықтан, бұл жолмен түн іші

түгіл күндіз де машиналардың сирек жүретіндігін ойлап өтті. Апасының аяғына кигені — биік өкшелі ақ туфли екені есіне түсті. Кедір-бұдыр жолмен қойқалақтап, жүре алмай бара жатқан шығар. Аяғының асығы кілт-кілт ете берсе, мүмкін туфлиін шешіп, жалаңаяктанып алар. «Табанына шөгір енеді-ау!» Апасына жаны аши бастады Әділбектің.

Ол қыбырламай тоғай жаққа құлағын түріп әлі тұр. Бұл жақтан ешқандай дыбыс білінбеді. Төнірек қап-қараңғы, ай тумаған, көзге түк көрінбейді. Ауыл жақтан, бірі алыстан, бірі жақыннан, иттердің үргені естіледі. Ат кісінеді, жылқы қайырған малшының даусы құлаққа шалынды.

Дәл осы мезетте он бүйірден жарқ етіп от көрінді. Бұл беткей — адырлы болатын, бір машина жоннан асып, фары жарқырап, төмен түсе берген еді. Сәлден кейін моторының гуілдеген жуан үні де құлаққа келді. Сірә, таудан ағаш тартып келе жатқан ауыр жүк машинасы болар. Олар осы адырдан ылдилап түсіп, сонан соң тоғайдың сыртымен көлденең тартып, тас жолға қиғаштап келіп түсетін. Ал егер ауылға бет алған машина болса, онға да, солға да бұрылмай, тік жүреді. Мына машина онға бұрылып, тоғайдың сыртындағы сүрлеумен кетті. Қазір тас жолға шығады. Құлақхметтер осы машинаға іліге алар ма екен? Олар жолдың қиылысына жетіп қалса, әрине, үлгірер еді. Машинаның жүрісі онша қатты емес. Әділбек қадала қарап, бақылап тұр. Моторы гүжілденкіреп, шамының жарығы жоғары қарай түсіп, машина тас жолға көтеріліп шыға берді. Табаны тегіс жолға тиген соң да, жүрісін жылдамдатпай, бір калыпты қозғалып барады. Бір мезгілде тоқтаған секілденді, жол жиегінде тұрған үш жаяу бірін-бірі қолынан тартып, машинаға мініп жатқан сияқтанды. Тиелген ағаш үстінде, шатырға қонған құсқа ұқсап, шошайып отырар енді. Ештеме етпес, бәрін де өздері тілеп алды ғой. Сапия, мүмкін, кабинаға жайғасар, шофердің қасында бір бос орын бар шығар. Ал, машинаның үстіне көтерілген анау екі жігіт, жайдақ атқа мінгендей болып, түйгіштеліп, құйрықтарына ағаш батып, зықылары біраз шықсын! Жезде мен құдаға осындай да сыбаға керек! .

Басына осы ой келгенде Әділбек өзінен-өзі мырс етіп күліп жіберді. Машина қайтадан қозғалып жүріп кеткені білінді: фарының жарығы дірілдеді. Кетіп бара

жатқан автомобиль ұзай түскен сайын сол сәуле өлеусі-
реп әлсірей берді де, енді біраздан кейін қараңғыға жұ-
тылып, мүлде жоғалды. Мотор үні де естілмеді, Әділбек
сонда да машинаның кеткен жағынан көзін айырмай
ұзақ қарады. Бір қызық оқиғаның бола калуын әлі де
күтіп тұрғандай қалпы бар еді.

Шешесі бұған дастарқан жайып, тамағын құйып
қойып, тосып отырғаны кенет есіне түсті. Үйге қарай
жүгіре жөнелді. Анасының көңілінде сезік тумасын деп,
табалдырықта тұрып демігін басып, есіктен асықпай
кірді.

— Көп кешіктің ғой, балам! Бір жаққа барып кел-
дің бе?— деп сұрады Нағима.

— Жок, ешқайда барғам жок, үйдің қасында ғана
тұрдым,— деді Әділбек. Өтірікті қиыстыра алмайтын
бала, шындықты айтып қоюға жақындап қалғанын өзі
сезіп, ішінен сәл қипақтады.

— Тәрелкедегі салман суып қалған шығар, қазір
қайтадан отқа қойып, ысытып берейін,— деді Нағима.
Әділбек үшін сөздің беті осылай бұрылғаны онды
болды.

— Мейліңіз...— деді басын изеп.

Ол тамағын ішіп отырғанда, анасы төрге ілінген қа-
бырға сағатқа бір-екі рет көз аударып, Сапияның ке-
шіккеніне таңырқады:

— Қайда жүр бұл қыз? Жиналысқа қатысса да,
клубқа киноға барса да, келетін уақыты болды емес пе?

Бұл сұраулар өзіне тіке қойылған сауал болмаған-
дықтан, Әділбек ләм-мим демей, басын жоғары көтер-
мей, асын үн-түнсіз іше берді.

Нағима тағы біраздан кейін: «Сапия мұнша неге
кешікті, ә? Мұндай мінезі жок еді ғой»,— деп тықыр-
шығанда, Әділбек қозғалақтап, шалбарының қалтасы-
нан апасының хатын алып, шешесіне ыңғайсызданып
ұсынды:

— Ол мына қағазды сізге бер деп еді. Кешігуінің
себебін, мүмкін, осында жазған шығар...

— Мұны қашан берді саған?

— Әлгінде...

— Өзі қайда келті?

— Білмеймін...

Нағима сәл таңданып, қағаздың бүктеуін жазып,
қызының хатын ішінен оқыды.

Сапия былай деп жазыпты: «Сүйікті анажан! Кешіріңіз! Рұқсатыңызды сұрамай, ақ батаңызды алмай, туған ұямнан ұшып бара жатырмын. Жүректегі сырымды сізден жасырмай, бәрін өзіңе бұрын білдіріп қоюым жөн еді, бірақ құпиямды ашуға қымсынып, ұяла бердім... Бір адамды сүйетін едім, сонымен байласқан сөзім бар еді. Енді, міне, сол уәделі күн келіп қалғанда, бейқам отырған сізге бұл тосын жағдайды бірден қалай жария етерімді, тігіті не дерімді білмей, өте қатты күйзелдім. Бірден айтсам, тым оқыс болатынын, жаныңызға аса ауыр тиетінін ойлап, көп қобалжыдым. Сосын тапқан амалым: осы хатты жаздым. Мүмкін, мұным да теріс шығар, ағаттығымды кешіре көріңіз, анажан! Бұл хатымды оқығанда да, әрине, қамығарсыз, бірақ ұайымдап жүдеп-жадаманыз. Көлденең көк аттыға еріп кеткен жокпын, адаспаймын, кәміл сеніңіз бұған. Туған ұясынан ұшып кетіп бара жатқан қызыңызға тілеулес болыңыз! Басқа не дейін... Әрқашан да аман болыңыз, асыл анам! Атыңызға кір келтірмеуге, ақ сүтіңізді ақтауға тырысармын. Бұл — мәңгі борышым екенін еш уақыт жадымнан шығармаспын. Тек кешіре көріңіз, анажан!

Сапия.»

Нағима қызының хатын оқып шыққан соң, қағазды қолына ұстаған күйінде қозғалмай, біраз үн-түңсіз отырды да, бір мезгілде басын ақырын бұрып, Әділбектің бетіне өңі сынып қарады. «Осының бәрін сен біліп-сін-ау, апанды өзің шығарып салған сияқтысың...»

Шешенің ажарынан оның осы ойын ұғып, Әділбек көзін төмен аударды. Болған оқиғаның мәң-жайын, қызы етегінен ұстаған жігіт қандай азамат екенін — бәрі қазір анасы бұдан түгел сұрауы мүмкін. Осыларға қалай жауап қайыру керек? Шешені жұбату үшін не деу дұрыс? Әділбек ішінен дайындалды.

Бірақ Нағима ұлын ін ештемені сұрмады.

— Бұл да тағдыр ісі шығар, қайтейін... тек жолы оңғарылып, бақытты болсын...— деді сабырлы үнмен. Сонан соң тағы да біраз үндемей отырып қалды да:— Ана байғұс бәріне де шыдар-ау, бірақ жұрт не дер? Үйінен ұрланып қашып кеткен қызға неше түрлі өсек таңылады, тек сонысы батады жаным, — деп жүдеп айтып, ақырын күрсінді.

Әділбек анасының күйзелген түріне қобалжып қарады.

— Жұрт көрмей, білмей, беталды сөйлей ме? Біреуге сыртынан жаман сөз таңуға олардың қандай хақысы бар?— деді Сапияға шаң жұқтырғысы келмей.— Үйден ол ұрланып қашып кеткен жоқ, маған жөнін айтқан. Аттанарында мені құшақтап, бетімнен сүйіп қоштасты...

Шешесінен жасырып тұрған шындықты қалай айтып қалғанын Әділбек өзі де аңғармады. Нағима ұлының бетіне қарап, амалсыз езу тартты...

V

«Ел құлағы — елу» дейді ғой жұрт. «Нағиманың қызы Сапия күйеуге қашып кетіпті» деген жаңалықты бүкіл ауыл келесі күні-ақ естіді. Курортта қайтып келе жатқан осы ауылдың бір әйелі Сапия мен Құлахметті және күйеу жігіттің жолдасын қаланың темір жол вокзалында көріпті. Ол бұларға перронда кездейсоқ ұшырасыпты; станцияға кеп тоқтаған жолаушылар поезынан түсіп, вокзалға қарай беттей бергенде, үшеуі тура қарсы алдынан кездесіпті. Сапия әйелді құшақтай алып, бетінен сүйіпті. «Қош болыңыз, тәте! Біз кетіп бара жатырмыз, осы поездға отырамыз»,— депті күлімдеп. «Қай жаққа, жаным-ау?» — дейді әйел танданып. Сапияның қасындағы екі бөтен жігітке жатырқап қарайды: «Мына азаматтарды танымадым ғой!» Қыз үндемейді, тек күлім-күлім ете береді. «Мына жігіт сіздің ауылға күйеу болады, ал мен оның атқосшысымын»,— дейді Құлахметтің жолдасы өздерін таныстырып. Әйел аң-таң болып тұрып қалады. Ол есін жиып, қыздан тағы бірдеңелерді сұрағысы келген екен, бірақ үлгірмепті. поезд жылжи бастапты. Сапия вагонның терезесінен жасын шығарып, қолын бұлғап: «Қош болыңыз!» — депті дауыстап. Әйел-аң-таң болып, поездың соңынан ұзақ қарап тұрады. Сапияның шешесімен ертеден дәм-тұзы араласып келе жатқан, көңілі жақын, Нағимамен сырлас адам еді. Қызым жуырда тұрмысқа шығады деген әңгімені одан естіген жоқ болатын. Әйелдің қайран қалған себебі сол еді.

Ол үйге келген соң, өзіне амандаса кірген әйелдерге санаторийде қалай дем алғанын, курорттан қашан шық-

қанын, сапарының жайын әңгімелеп отырып, сөз арасында: «Нағима қызын қашан ұзатып еді? Сапия мен күйеу баланы көрдім» — деп, оларға вокзал басында қалай кездескенін айтқан екен. Сөзуар әйелдер осы жаңалықты қағып ала жөнеліп, әңгімені әрлеп, оқиғаларды өсіре дамытып, ауылға лезде жайған. «Нағиманың қызы бір бейтаныс жігітпен қашып кетіпті» деген хабарды ауылдың балалары да, көрілері де түгел естіп, бәрі де таңырқаған-ды.

Сапияның күйеуге жасырынып кету себебін әйелдер әртүрлі жорамалдады. Бейбақ қыз біреуден жүкті болып қалып, ертең іші томпайып маскара ұятқа ұшырайтын болған соң, қарасын тезірек батырайын деп, тайып отырған ғой деп тұспалдады қайсы біреулері. Олар мұны қыздың анасына айта алмаса да, Нағима бұлардың ойын ішінен сезді. Нағиманы әсіресе осы жағдай қинай түсті.

Әділбек анасының аса жүдеп күйзелуінің бұл себебін түсінген жоқ-ты. Үлкен кісілердің басына келген әлгіндей күдікті ойлардан бала жаны мүлде ада-тын. Көршілерінің бір есерсоқтау баласы бар еді, жасы Әділбекке тетелес болатын, сол әумесер бір сұмдық сөзді оқыстан қойып қалды.

— Әй, Әділбек, сенің әпкең буаз боп қалған соң қашып кетіпті ғой! Рас па?

— Мә, саған «рас па!»

Әділбек оны құлақ-шекеден салып жіберді, бала жағын басып, тұра қашты. Өз үйінің алдына жете беріп, тоқтай қалып, артына бұрылып, Әділбекті мұқатпақ болып: «Маған десең жарылып өл! Сенің әпкең...» — деп, жаңағы сұмдық сөзін тағы да қайталап, қатты дауыстап айтты да, сақылдап күлді. Әділбек қайнап намыстанып, оның сыбағасын бермек болып, тұра ұмтылып еді, анау үйіне жүгіріп кіріп кетті. «Тоқтай тұр, колыма түсерсің, бәлем!» — деп кіжінді Әділбек. Оның сыртқа қайтадан шығуын тасада тығылып тұрып андымақ болып, үйдің ығына таман жылдам бара берді де, көлеңкеде сөйлесіп отырған екі-үш қарияны көріп, әлгі онбағанның сөзі бұларға да анық естілгені ойына келіп, үлкен кісілерден ыңғайсызданып, амалсыз кейін шегінді.

Ал қариялар екі баланы байқаған жоқ-ты. Олар ешнәрседе шаруалары болмай, өткен-кеткендерін еске алысып, бір қызық әңгімеге кірісіп отырған-ды. Біреуі

кеңкілдеп күлді. Құдды Әділбекті келекелеп күлген сияктанды. Әділбекке солай көрінді. Бала қариялардың көзінен тезірек жасырынғысы келіп, аяғын шапшаңырақ басып, өз қорасының сыртына қарай жылдам айналып кетті. Қора іргесіне тақай үйілген пішен бар еді, соның тасасына келіп тұрды, бірақ сабыр таба алмады. Әлгі есерсоқ баланың айтқан сұмдығы жүрегіне инеше қадалып тұр. Ол онбағыр бұл жаман сөзді, әрине, өз ойынан шығарған жоқ, біреуден естігенін айтты. Сапия туралы бүкіл ауылға масқара өсек тараған болды-ау. Шешесінің күйзеліп айтқан сөзі Әділбектің есіне түсті: «Үйінен ұрланып қашып кеткен қызға неше түрлі өсек таңылады, тек сонысы батады жаным...»

«Жоқ, мен тойғарыс берем оларға! Әпкемнің таза арына кір жақтырмаймын! Көкімесін аузына келгендерін!.. Ей, ақсақал, сіз де күлмеңіз беталдына!..»

Әділбек жаңағы кеңкілдеп күлген қарияға даусын естіртіп, осы сөзді айғайлап айтқысы келді. Бірақ мұнысы жөн бола ма? «Елден сүйінші сұрағандай жар сап, қышқырғаны несі? Мына баланы жып соққан шығар!» — деп қариялар бұған тағы да күлмей ме?

Осы бір ойлар басына кенет желіп, Әділбек амал таба алмай, дымы құрып, тұрып қалды. Шынында да жалаң кіжінгеннен не өнеді? Сүйрендеген еріндер бірінен-бірі қағып алып кеткен жаман сөзді қалай тоқтата-сың? Қай өсекшінің аузын бітейсің?

Әділбек енді өкіне бастады: әпкесінің үйден жасырынып кеткені жөн емес екен, бұл оқиғаның соңында мынадай қасіреті болары ойына қалай келмеген? «Мамамызбен ақылдасқан болсаң, бұл күйікті тартпайтын ек, әпкеме ешқандай өсек таңылмас еді, ешкім бізді келекелеп күлмес еді. Жұртқа тарап кеткен мынау жаман сөзді енді қалай өшіруге болады?» — деп ойлады Әділбек. Үлкен апасы Гүлбанудың ұзатылу тойын есіне түсірді. Әуелі күйеу жағының адамдары келіп, қалыңдықтың туған-туысқандарының алдынан өтіп, құда түсудің рәсімдері орындалып, жол-жоралғылары жасалған еді. Гүлбанудың тұрмысқа шығуы — салтанатты бір үлкен мереке секілді болған. Ауылдағы жұрттың бәрі — үлкені де, кішісі де түгел қуанып, тойға ақ тілектерін жаудырып, құтты болсын айтқан. Осы тойда қуанбаған жалғыз адам — Әділбек қана еді. Ол сондағы өз мінезін — сүйікті апасын туған ұясынан алып кеткелі отыр-

ған жездесін жат санап, оның тіпті түріне де карағысы келмей сырт айналған қылығын да есіне түсіріп өтті. Ондағысы нағыз балалық мінез еді, ал қазір қандай адамның жақсы, қандай адамның жаман болатынын жаңылмай тани алатын сияқты. «Хамза жездемді осы күні өзім өте жақсы көремін. Ол — тамаша кісі. Құлахмет жездем де, менің байқауымша, онды адам. Бірақ қалыңдығын әкетуге неге түн жамылып, ұрланып келді екен?» — деп ойлады Әділбек. Бұл жұмбақ сауалдың шешімін өзінше жорамалдады. Құлахмет — институт бітіріп, диплом алған жас жігіт. Сол дипломның қызу буымен бір ерлік мінез көрсетіп, жұртты таңырқатқысы кеп, қалыңдығын алып қашып, батырлық жырдың ұнамды қаһарманына ұқсағысы келген шығар, сірә. Жігіттің ата-анасы, жақын ағайыны оның бұл қылығын құптап, бәлкім, дем берген болар. Олар құдалықтың жол-жоралғысын жасауды және ұмытпай, қалыңдықтың туған-туысқандарының алдынан өту үшін осы ауылға бет алып шығып, жолда келе жатуы да ықтимал. Бүгін-ертең сау етіп келіп қалуы да мүмкін.

Әділбек құдалардың тезірек келгенін тіледі ішінен. Құдалар келіп, мұның үйінің алдына салтанатпен түсіп жатса, Сапияны сыртынан неше түрлі сөзге таңған сумандаған ауыздарға құм құйылып, сыпсындаған өсек су сепкендей басылар еді.

Ауылдың шығыс жағындағы үлкен жолмен осылай қарай ағызып келе жатқан түсі бөтен әр жеңіл машинаға үміттене қарап, Әділбек құдаларды күн сайын тосып жүрді.

Құдалар екі аптадан кейін келді, бірақ Әділбектің күткеніндей есік алдына жеңіл машинамен құйғытып кеп тоқтаған жоқ, ауыл мен ауданның арасында күнбе-күн қатынайтын, жолаушылар таситын салдырлақ ескі автобуска отырған екен, ауылға іңір кезінде келіп, асхана жанына тоқтайтын сол автобустан түсті. Алдынала хабар бермегендіктен, бұларды күтіп алған ешкім болған жоқ.

Үйде Нағима мен Әділбек өздері ғана еді, сырттан біреудің әдейі дыбыс бергендей жөткірінгені естілді де, сөйткенше болған жоқ, есік ақырын ашылды.

— Кіруімізге бола ма?— деп жуан дауысты еркек рұқсат сұрады.

Әлі шам жағыла қоймаған үйдің іші қаракөленке тартып тұрған. Үйге кіруге рұқсат сұраған адамның бө-

тен кісі екенін, оның бейтаныс даусынан аңғарып, Нағима басындағы орамалын түзеп:

— Кіріңіздер...— деді баяу үнмен. Орнынан түрегіліп, шамды жақты.

Диванда қисайып дем алып жатқан Әділбек басын шапшаң көтеріп, есікке қарады: «Құдалар келіп қалды ма?»

— Сіз бастап кіріңіз...— деп, жаңағы рұқсат сұраған жуан дауысты еркек сәл шегініп, өзінің соңынан келе жатқан әйелге жол берді.

Басына үлкен ақ жібек шәлі тартқан, үстіне жалпақ қапсырмалы қара барқыт камзол киген, толық денелі бәйбіше есіктен аяғын жайлап басып енді. Оның соңынан үш еркек және жастау екі әйел кірді.

— Есенсіздер ме?— деді бәйбіше жұмсақ үнмен сәлем беріп. Жүзі күтімсіреп, Нағимаға қарай жүрді.— Іздеп келген үйіміздің иесі, Сапияның анасы, жаңылмасам, сіз боларсыз! Жатырқаманыз, жаным! Біз де енді бөтеніңіз емеспіз!— деп Нағимаға қол беріп амандасты. Сонан соң Әділбекке жылы жүзін бұрып:— Мынау — балаңыз ба?.. Амансың ба, айналайын!— деді.

Басқалары да Нағимаға қол беріп сәлемдесті. Еркектер Әділбектің де қолын қысты. Әділбек олардың бетіне жатырқай қарады.

— Жоғары шығыңыздар...— деді Нағима қонақтарға қазақтың ежелгі қонақжай дәстүрімен ілтипат көрсетіп.

Қонақтар төрге шығып отырысты.

— Иә, сау-саламат жүріп жатырмысыз? Үй-іштеріңіз, ағайын-туысқандарыңыз, ел-жұрт тегіс аман ба?— деп бәйбіше әуелі отбасының, ауыл-аймақтың амандығын сұрады.

— Құдайға шүкір...— деді Нағима.

— Ә, бәрекемді! Ләйім осылай аманшылық болсын!— деді бәйбіше.— Ал енді өз жөнімізді айтайын... Бәлкім, ішіңізден сезіп те отырған шығарсыз, біз сіздің Сапиядай асыл балаңыздың ұшып барған жаңа мекенінен, сонау Шымкент облысынан, жырақтан келіп отырған жаңа жекжатыңыз боламыз. Сіздің балаңыз Сапия мен менің балам Құлахмет бірін-бірі ең алғаш осы ауылда ұшыратқан екен. Содан бастап өздері сөйлесіп жүріпті, уағда байласыпты. Үнстетін тәмамдауға дәл бір ай қалғанда, өз балам Құлахмет бізге бір үлкен қуанышты хабарлады. Оқуымды бітіріп, ауылға екеу болып ора-

ламыз деп хат жазды. Қатты қуандық. Келіннің төркіні қандай, кімі бар, өзі не істейді деген сұраудың бірін қойған жоқпыз ұлыма. Баламның ұнатқан адамы біздің де көңілімізден шығатынына ешқандай шүбәланбадым. Жаңылмаған екем, бәрі де ойымдағыдай болды. Ұзағынан сүйіндіріп, осы қуанышымызға қуаныш ұласа берсін! Бақытты болсын қос ботам! Солардың арқасында екі араға, енді міне, жол түсті, бір жыл емес, екі жыл емес, мың жылға созылатын құдалар жолы! Алдарыңыздан өтейік, құда-құдағиларымызбен танысайық, те-бысайық деп, арнайы келіп отырмыз. Жайымыз осы.

— Қол ұстасқан екі жастың бақыты екі жағымызға да бірдей ғой, ендігі жерде сіздермен қуанышымыз да ортақ, тілегіміз де біреу! — деп жуан дауысты еркек бәйбішенің сөзін көңілді үнмен құптап қойды.

— Бұл кісі Құлахметке нағашы болады, менің туған інім, есімі Мұса, — деді бәйбіше. Сонан кейін отырған реттеріне қарай жағалап, аты-жөндерін атап, өзге серіктерін таныстырды. Келген алты қонақтың қалған төртеуі де өз жұрағаты — үлкен ұлы мен келін және ортаншы қызы мен күйеу баласы екен. Бәйбіше есімдерін айтып таныстырған кезде олар үндемей, сыпайы ғана жымиып отырды.

Әділбек құда-құдағилардың бір рендес кескіндерін танданып қарады. Ақ сары жүзді толық бәйбішеден басқаларының күнге күйген қоңыр жүздері күрен тобылғының қабығындай жылтырап көрінді. «Беттеріне сары май жағып алған ба? Бұлары несі? Әдеміленген түрлері ме?» — деп ойлады бала. Күлкісі келді.

— Жолшыбай тамашалап, қызығып келдік, жерлеріңіз жасыл орманды, жалтыр көлді, саясы мол, сұлу екен! Жазық беткейлері әрі тақтайдай теп-тегіс! Бұл жердің қоңыр салқын ауасы да жанына аса жайлы тиеді екен, — деді Мұса. — Біздің жақ мұндай емес, даламыз жалаңаштау, жаз айларында күн дегеніңіз қайнап кетеді. Жаздың ыстық желі өрттің лебіндей лапылдап тұрады. Бұған, әрине, салқын жақтың адамдары шыдамайды, ал өзіміз үйреніп алғанбыз. Мақта өсіреміз. Мақтаға осындай ыстық керек. Жазда ылғи далада, қайнаған күннің астында, ыстық желдің өтінде жүргендіктен, өңіміз де тотығып, қолаша күренденіп, жылтырап аламыз, — деп күлді.

Мұса бұл сөзді Әділбекке арнап әдейі айтқан сияқты болды. Әділбек солай ұқты. «Бұл кісі менің ойымды

калай дәл сезе қойды?» — деп танданды ішінен. Мұсаның қандай ерекше қасиеті бар адам екенін барлағысы келгендей, оның түрі-түсіне, тұлғасына, отырысына қайтадан абайлап көз салды. Ірі денелі, жалпақ жауырынды, дөнес мұрынды, үлкен көзді, қою қара қасты Мұсаның сырт тұрпаты, нағыз палуан тақылетті еді. Классикалық күрестен әлем чемпионы атағын алған бір грузин палуанының спорт журналында шыққан суретін Әділбек қиып алып, кітаптарының арасына салып, сақтап жүретін. Мұсаны әлемге есімі мәшһүр осы палуанға ұқсатты. Дене бітімі мынадай сом адам, расында да, қатардағы көптің бірі болуға тиіс емес, өз облысында күрестен яки штанга көтеруден жарысқа түсіп, жұлде алып жүрген атакты спортшы шығар. Өзінен сөз тартып, ептеп сұрап көрсе қайтер еді.

Әділбек осылай қызығып отырғанда, оның ойын шешесі бөлді.

— Балам, бері келші! — деп, Нағима оны қасына шақырды да, алыстан келген қонақтар құдалар екендігін туыстарға хабарлап, әңгіменің ішінде болуы үшін оларды үйге шақыру керектігін айтып, Әділбекке бір тапсырмалар берді. Сонан соң ақ сары бәйбішеге қарап:

— Жарайды, қош келіпсіздер. Жекжат боламыз десеңіздер, сіздерді біз де жатсынбаймыз. Іздеп келген кісіңіз мен болғанмен, осы ауылда қыруар ағайынымыз, сыйлайтын адамдарымыз бар. Аяқ-табағымыз араласқан, туыстай боп кеткен көршілеріміз бар. Бәрі де келсін, сіздермен таныссын, сөздеріңізді тыңдасын, — деді.

— Е, жөн ғой бұныңыз, біздің тілегеніміздің өзі де осы! — деп ақсары бәйбіше қуана түсті.

Нағима самауыр қойып, қазандықтың астына от жағып, қонақтарға дәм дайындағанша, бұл үйдің ет жақын адамдары — ерлері де, әйелдері де құдалар келіпті деген хабарды естіген соң, тез жиналып қалды.

Құдалар алыстан келген сыйлы қонақтар болғанмен, бұл ауылдың Сапиядай жақсы қызын жасырып алып кеткен айыпты күйеудің жерінен келіп отырғандықтан, Нағиманың туыстары бұлармен салқындау амандасты. Құдаларға: «Сендер де жазықтысыңдар» деп кінә қойғандай ажар білдірді. Бұл райды қонақтар да іштерінен түсініп, екі жақ аз уақыт тым-тырыс отырды.

Әділбек бұл халдың себебін өзінше ұғып, екі жақ

бұрын таныс болмағандықтан, әуелі бірін-бірі үнсіз барлап алғысы келген шығар деп ойлады. «Сөзді бірінші боп қайсысы бастар екен?»— деді ішінен. Екі жағы бірін-бірі іштерінен сынап отырған мынадай жауапты минутта бірінші сөзді бастап айтқан кісіні нағыз батыл адамға есептемек. Әділбек Мұсаға көзін аударып еді, Мұса негін ұстап, төмен қарап отыр екен. «Ойланып отыр, қазір сөйлейді, не дер екен?» — деді ішінен Әділбек.

Бір мезгілде Мұса басын көтеріп, бүкіл денесімен оң жағына сәл бұрылып, ақ сары бәйбішеге қарап:

— Ал, шеше, мына жұрт бізден сөз тосып отырған секілді, бірдеме деніз,— деді.

Ақ сары бәйбіше осы ауылға құдалықтың ежелгі жолын ұстап келіп отырғандықтарын, ата-баба дәстүрін құрметтейтіндіктерін айтып, бірақ сүйіскен жастар жолды орап, алға түсіп кеткендіктен, құдаласудың алдын-ала жасалатын рәсімдерін атқара алмағандықтары үшін өздерінің айыптары барын мойынға алып, жығыла сөйледі.

— Игіліктің ерте-кеші жоқ, тек көңіліміз жарасып, тойға той ұлассын. Қуаныш ұзағынан сүйіндірсін!— деп сөзінің соңын игі тілекпен түйіп тоқтады.

Осыдан кейін екі жақ тағы да үн-түнсіз отырып қалды. Әділбек шешесіне көзін аударды. Ақ сары бәйбішенің — бас құдағидың сөзіне орай енді қалыңдықтың анасы сөйлеуі керек шығар. Бірақ Нағима құдаларға тиісті жауапты туыстардың бірі қайырғанын жөн көрді білем, «ағайынның көңіліндегі сөзін біреуің айт» деген ойын аңғартып, өз жақындарына үнсіз қарап өтті.

Мұндай шақтарда жүйелі сөздердің жөнін келтіріп сөйлеу үшін тапқырлық та, еп те керек. Туыстар Хамзаға қарасып, «сөз реті де, сөйлеу жолы да сенікі» дегендей ишара білдірді. Хамза ән айтатын кісіше тамағын сәл қырынып, сонан соң ақ сары бәйбішеге бұрылып:

— Құдағи, бәрін де жақсы айттыңыз, сөзіңіз он. Бірақ жанымызға батып тұрған бір жай бар,— деп аз-кем бөгелді де, өздерінің неге жадырай алмай отырғанын құдаларға бірден сездірте сөйледі.— Тас түскен жеріне ауыр. Мәңгелеп өсірген қызы шешесінен сырын жасырып, көлденең көк аттыға еріп жүре берген әлдекімге ұқсап, үйден ұрланып кетіп қалғаны анасына жеңіл тиген жоқ. Біздің де жанымызға батты. Өмір жолының бұраланы көп, тіршіліктің күні ығи шуақ боп тұра бермейді, қат-

қыл желі де, ызғары да болады ғой. Жаман айтпай — жақсы жоқ, күндердің бір күні жел терісінен тұрып, біздің қызымыз: «Сені кім ардақтап ұзатып еді, өзің емес пе ең, жетекке еріп кете барған!» — деп біреудің кемсіткенін естісе, бұдан өткен қорлық бола ма? Сапияның анасы да осыны ойлайды, біздің де жүрегімізді осы ауыртады.

Мұса қарқылдап күлді.

— Сіз өткен заманның мұңшылы Асанқайғының әніне басып кеттіңіз ғой! Мұндай сары уайымға салынбаңыз, құда! — деді.

— Мен шындықты айттым, — деді Хамза.

— Қош, сонда сіз біздерді — Оңтүстік Қазақстанның қазақтарын феодализм сарқыншағынан әлі арылмаған адамдар деп санаймысыз? Кешіріңіз, ондай ойыңыз болса, мықтап қателесесіз, — деді Мұса.

— Сөйлей бер, шырағым, — деді ақ сары бәйбіше Хамзаға. — Сөздің бүкпесіз ашық айтылғаны жақсы.

— Пікірімді теріс бұрмаңыз, — деді Хамза Мұсаның сөзіне жауап қайырып. — Көңілге қобалжу кіргенде адамның басына күдікті ойлар көбірек оралады. Сол жайымызды түсініңіз, әйтпесе сіздерге сенімсіздік көрсетіп отырғам жоқ.

— Ә, бәсе, осылай деуіңіз керек шығар! Байқаймын, құда, қу боларсыз, тегі! Алдыңғы сөзді бізді сынау үшін әдейі айттыңыз-ау, сірә! — деп Мұса енді жайдарыланып күлді.

«Шынында солай ма?» Әділбек Хамзаның жүзіне барлап көз салып еді, оның өңінен қулық сөз айтатындай, қуанып отырған адамның ажарын көре алмады. Әділбек басқа туыскандарының өңдеріне қарап еді, олардың да кескіндері жабырқау көрінді. Неге бұлай? Алыстан келген құдалар жарқылдап сөйлеп отырғанда, бұлар қабақтарын неге ашпайды? Сондағы көздеген мақсаты не? Әділбек осыған түсіне алмады. Хамзаның құдаларға алғашқы айтып өткен сөзінің мағынасын ол ұқпады. Керісінше, Мұсаның пікіріне айқынырақ түсінді. Мұсаның күліп айтқан әзіліне де сүйсінді. Мұндай әзіл-оспаққа Хамза да епсіз емес-ті, есебін жібере қоймас, мүмкін. Әділбек Мұсаның әзіліне жездесінің де әзілмен жауап қайырғанын тіледі ішінен. Бірақ Хамзаның жабырқау өңінен қуаныштың жылы шырайы тез көріне қоймады. Енді баланың да көңілін өзіне белгісіз бір сезімдер қобалжыта бастады.

— Сөзді өз ыңғайыңызға қарай бұра берменіз. Дәл қазір қулық ойлап, сіздердің алдарыңызда әдейі құбылып отырған жайым жоқ, жарқыным,— деп Хамза Мұсаның әзіліне тағы да сынмен жауап қайтарып еді.

— Пай-пай, жалыңызға қол апартпайды екенсіз! Сізге енді қай жағыңыздан жақындасам екен?! — деп, Мұса екі қолын екі жағына жайып күлді.

Осы мезетте Нағима оң қолын сәл жоғары көтеріп Хамза мен Мұсаның екеуіне де енді тоқталындар дегендей белгі жасады да:

— Ағайын, кінәласуға жиналып отырған жоқпыз, жарастық тілеп сөйлеселік,— деді. Сонан соң өз туыстары мен жақындарына қарап:— Мына кісілер алыстан ақ тілеумен келіп отырғаннан кейін біз де адал көңілімізді білдірейік,— деп тілек айтты да, ақ сары бәйбішеге бұрылып:— Аздап ренжіп сөйлесек, оның да себебіне түсініп отырған шығарсыз, қыздың үйден рұқсатсыз кетіп қалғанына күйзелгеніміз рас. Сіздерді көргеннен кейін ғана баламыздың адаспағанын, жақсы жерге барғанын танығандай болып, өз көңілім ептеп орныға бастады,— деді.

— Әп, бәрекелді!— деп қуанды Мұса.— Құдағиымыздың мынадай жақсы лебізін естігеннен кейін, тойға шашуымыз болсын, бір ән айтып жіберейінші! Домбыра бар ма екен осы үйде?

— Бар! Қазір!— деді Әділбек. Орнынан шапшаң ұшып түрегеліп, ауыз үйге жүгіріп шығып, бұрышта сүйеулі тұрған, дыңғырлатып өзі тартып жүретін ескілеу домбыраны жылдам алып келіп, Мұсаға қуанып ұсынды.

Мұса домбыраны қолына ұстап, олай-бұлай айналдырып қарады, пернелерінің беріктігін байқап көрді. Саусағымен қос шекті ақырын ғана қағып қалды да: «Өңі ескі болғанмен, үні сыңғырап тұр екен!» — деді мақтап.

— Бұ домбыраны кім тартады бұл үйде? — деп сұрады.

— Өзім тартамын,— деді Әділбек.

— Құлақ күйін келтіріп бұрап қойған да өзінбісің?

— Иә...

— Сен өзін өнерпаз жігіт екенсін ғой!..

Мұсамен сөйлескеніне, әрі оның мақтағанына Әділбек әжептәуір көтеріліп қалды.

Мұса домбыраны ақырын шертіп, қос шектің үнін көңілінде тұрған сазға келтіріп алды да, Оңтүстік Қа-

зақстан өлкесіне кең тараған қазақтың бір халық әнін айтты. Көктемде алыс жылы жақтан туған жеріне оралып келе жатқан қаздардың сағынышты қаңқылын еске түсіргендей ырғағы әдемі ән екен. Әділбектің бұрын естімеген әуені. Мұса әнді қатты бастамай, баяу үнмен айтты, әннің қайырмасына келгенде ғана даусы сәл жоғары көтеріліпкіреді де, қайтадан төмен қарай ақырын қалықтап түсті. Құдды қоңыр қаздың қаңқылдап кеп көл бетіне сырғанап қонғанындай бір жағымды саз келді құлаққа.

Мұса домбыраны шертіп тарта жөнелгенде, Әділбек оның жуан саусақтарының пернені жеңіл басып ойнақтағанына таңдана түсіп, қызығып қарап қалып еді. Зор денелі, жуан дауысты Мұсаның көмейінен енді мынадай нәзік ән төгілгенде, ол тіпті қайран қалды. Қазақтар нағыз өнерлі жігітті «Сегіз қырлы, бір сырлы» деп мақтайды. Мақта өсіреміз деп отырған құда Мұса — әрі спортшы, әрі әнші — нақ сол сегіз қырлы өнерпаздың өзі болды! Әділбек Мұсаның әнін еліге тындап отырып, анасына, Хамзаға, Гүлбануға бір-екі рет көз аударғанда, олардың да әдемі әуенге ынта қойып, өндерінен жылы ажар білініп, жадырай бастағанын байқады. Ол Мұсаны бар ықыласымен жақсы көріп, оны ыстық көңілмен өзіне жақын тарта түсті.

— Біздің жақта тойға келген кісінің алдымен өтейтін, әуелі ән айтып беретін, осындай қонақ кәдесі бар. Сол парызымды орындадым, — деді Мұса әнін аяқтап, жұртқа көңілдене қарап. — Ендігі кезек, құдалар, сіздердікі! «Ауылдың алты ауызы» деген дәстүр бұл жақта да бар шығар... — Ол Хамзаға бұрылып: — Қане, ауылдың алты ауызын өзіңіз бастап жіберіңіз, лебізіңізді тыңдайық! — деп күліп сөйлеп, домбыраны оның алдына қойды. Хамзаға тағы да әдейі әзілмен қактықкысы келді ме, әлде оның бойында қандай өнері барын байқап сынамақ болды ма, кім білсін.

Хамза ән айтуға ықыластанбай, тартыншақтап еді, өз ағайындары: «Қонақ қолқалап отыр ғой, бірдеме айт енді!» деп өтінген соң, домбыраны амалсыз қолына алып, бір биязы әнді жайлап шертті де, домбыраның қоңыр үніне даусын баяу қосты.

Әділбектің бағалауынша Хамза әнді жақсы айтып шықты. «Жарайсын, жезде!» — деп, Әділбек оның Мұсадан кем түспегеніне ішінен қуанып қалды.

— Ақан сері мен Біржан елінің жігіттері шеттерінен

әнші келеді дегенді естуші едім, рас екен ғой! Салған әніңіз денемді шымырлатып жіберді! — деп, Хамзаға Мұсаның өзі де сүйсініп, мақтау айтты. — Сөзіңізден гөрі әніңіз жанымызға жылы тиді! — деп, әзілін де қосып қойды.

Хамза өзі салған әннің сазы көңілін желпіп жадырады ма, әлде Мұсаның жаңағы соңғы әзілі мына жерде деп айтылғанын түзу түсініп, сүйсінді ме, екі иығын жазыңқырап, сәл шалқайыңқырап, Мұсаның бетіне жымиып қарады.

Әділбек жездесінің жүзіне күлкі үйіріліп, ажары түзелгеніне көңілдене түсті. Мұса мен Хамзаның әнінен кейін туыстарының бәрінің де қабақтары ашылып, өңдерінен жылы шырай көрінгенін байқады. Енді құдалар да бүгежектемей, мыналар да оларды зілді кекесінмен іліп-шалмай, екі жақ бір-бірімен жайдары сөйлесе бастады. Ауыл өмірінің жаңалықтары, егін-шөптің шығымы, базардағы заттың нарқы секілді әр алуан жайларды сұрасып, жадырап әңгімелесіп кетті. Сөз арасында ойнақы ұтқыр әзіл-қалжындар да айтылып, жұрт күлісіп, бәрі көңілді отырды.

Құдаларға қонакасы берілген дәм үстінде де осы жақсы әңгіме үзілген жоқ. Дәмнен кейін қайтадан ойынсауық қызып, екі жақтың адамдары кезекпен нә ән шырқап, нә күй тартып, ал бұл өнер қолынан келмегендері не такпак, не жұмбақ, немесе күлдіргі жаңылтпаш айтып, міндетінен құтылып, түннің біраз уақытына дейін созылған жарасымды думан болды. Әділбек, әрине, мұндай қызықтың таң атқанша созыла бергенін тіледі, ал Нағима жұрттың жағдайын ойлады. «Жолдан келген қонақтар да шаршаған шығар, тынықсын. Ертең ертемен жұмысқа баратын туыстардың да демалғаны жөн болар», — деп өз ағайындарына қарап тілек білдіріп еді.

— Құдағи, бізге бола бір түйір аландамаңыз, біз тыңбыз, шаршаған жоқпыз! Мынадай қуанышта бір түн түгіл, екі түн, үш түн ұйқтамауға бармыз! — деді Мұса көңілді үнмен.

— Құдағидың айтқаны дұрыс, сен тұра тұр, — деді оған ақсары бәйбіше. Сонан соң Нағимаға жүзін бұрып: — Жол соғып, аздап шаршап келгеніміз де рас еді, бірақ құдаларымыздың оң шырайын көрген соң, және әп естіп, күй тындап, үлкен қызыққа кенеліп, көңіліміз көншіп, өте жақсы сергіп қалдық. Таң атқанша думандатып отыра беруге осы жұрттың бәрі де жалықпасы

анық, алайда шаруаның жағдайын да ойламаса бола ма? Енбек ететін шаруа адамына, әсіресе жазда, уақыттың әр мүнәті қымбат, мұны жақсы білеміз. Біздің оңтүстікте де даладағы жұмыстың қазір қауырт шағы. Мына Мұса да, қасындағы жолдастары да аз күнге сұранып шыққан. Жер шалғай, екі күніміз жолда өтті. Қайтарда тағы да сондай уақытымыз жолға кетеді. Бұл жайымызды да біле отырыңыздар. Аманшылық болса, ертең біз де жүріп кетуіміз керек,— деді.

Үлкен құдағидың «Ертең жүріп кетуіміз керек» дегеніне Нағиманың туыстары танданысып қалды. Құдаларды дәл мұндай асығыс шығар деп ойламаған еді.

— Бір үйдің ғана мейманы боп, бір үйден ғана қонақасы жеп аттанғандарыңыз дұрыс болмас. Алыстан келген құда-құдағилар, мынау отырған ағайындарымыздың бәріне бірдей қадірлі меймансыздар. Өз отымыздың басын көрсетпей, бір малымыздың құлағын жегізбей жібермейміз! Ертең жүреміз дегенді қойыңыздар!— деді Хамза.

— Уақыт қысады ғой, қарағым, әйтпесе асықпас едік,— деді ақ сары бәйбіше.— Енді екі араға жол түсті емес пе, әлі талай келеміз, сыбағамызды сонда асықпай жатып жерміз.

— Бұл жолғы келістеріңіздің жөні бөлек ғой, құдағи!— деді Хамза. Сонан соң жаңағы білдірген тілегін екінші рет тағы да қайталап айтып еді.

— Қаз тойғанына семірмейді, орғанына семіреді, ықылас-пейілдеріңізге зор рақмет, қарағым!— деді ақ сары бәйбіше.— Жағдайымызды айттым ғой, ертең жүріп кеткеніміз жөн болар еді. Бірақ көңілдеріңізге ешқандай күдік алмаңыздар, сіздерге өте ризамыз! Имандай шыным: жолымыз оң болды деп, қуанып аттанамыз!..

Үлкен құдағидың осы қайырған жауабынан кейін Хамза амалсыз бөгелді, бір емес екі мәрте өтінген сөзін үшінші рет тағы да қайталап айтуды ынғайсыз көрді. Бүгін ғана кеп түскен құдалардың дәл ертең жүрулері тым шұғыл екендігін үлкен құдағидың өзі де бек жақсы біліп отыр, бірақ лажы жоқ болса қайтеді? «Уақыт қысады ғой» дегені — шын. Расында да жағдай адамды ырқына жібере қоймайды. Осыны түсініп отырып, қонақтарға жабысып, бір айтқанды он қайталап қолқалай беру — сыйлы меймандарға көрсетілген құрмет емес, керісінше, олардың зықысын шығарғандық, қинағандық

болмай ма? Хамзаның басына осы ойлар келіп іркіліп еді.

Ақ сары бәйбіше Хамзаның салмақты ажарынан оның ойын ұқты білем, оған қарап, ризалық білдіргендей боп, басын ақырын изеді де, енді кәрі жүзі күлімсіреп, Нағимаға бұрылып, және бір тын сөзді тағы да өзі бастады:

— Құдағи, біздің жақта құда түсуге барғанда, елдің ежелгі ғұрпы деп, қоржын апаратын салт бар (бұл дәстүр бұл жақта да бар шығар). Рұқсат болса, сол әкелген қоржынымыздың аузын ашайын... Жеріміз жырақ болғандықтан, ат жетелеп келе алмадық...

Ақ сары бәйбіше кең қамзолының оң жақ жан қалтасынан бір томпақ конверт алып, Нағиманың алдына қойды.

— Мына қағаздың ішінде бір жылқының, оның үстіне жабатын түкті кілемнің пұлы салынған. Сізге мінгізген атымыз осы, құдағи. Адал пейілмен ұсынамыз, ақ ниетпен қабыл алыңыз!— деді.

Осы мезетте Мұсаның сол жағында отырған дөңгелек жүзді жас әйел (бұл келіншек — бәйбішенің келіні еді), орнынан жымынып жылдам көтеріле беріп, екінші бір қалындау конвертті оның қолына әперіп еді, үлкен құдағи мұны да Нағиманың алдына қойды.

— Мынау — жиырма кісіге, бәріне бірдей етіп, кигізген киіміміз. Бұл да — елдің салты. Риза болыңыздар!— деді.

Киіт кигізу — қазақтарда ерте заманнан келе жатқан ғұрып екенін, құда болысып, қыз ұзатып, келін түсірген екі жақ та бұл салтты шамалары келгенше жақсы өтеуге тырысатынын Әділбек білетін еді. Қазақтар үшін құдаларға киіт кигізу — сын, ал құдаларына киіт кию — мақтаныш. Тіпті самай шашы ағарған үп-үлкен кісілердің: «Мынау құдамыздан киіп қайтқан киітіміз!» — деп құдасы сыйлаған жағалы киімді нығына жамылып отырып, балаша мақтанғанын Әділбек талай көрген. Ол әзірше ересектер санатына қосылып, құдалыққа барып, өзі киіт кимесе де, бұл рәсімді орындауда қандай жол сақталатыны жайынан әжептәуір хабары бар-ды. Бұл жакта әдемі ішік, оқалы шапан, қымбат костюм секілді заттар — киіттің ең бағалысы деп саналады да, ең жолы үлкен құда-құдағилардың иықтарына сол жағалы киімдер жабылады. Қалған құдаларға, жас мөлшерінің және бас құдаға туыстық дәрежесінің ретіне қарай, әртүрлі кішірек сый тартылады. Бұл сыйдың ең кішісі, мәселен,

еркектерге тігулі жейде, әйелдерге — көйлектік жібек мата немесе екі-үш метр шибарқыт беріледі. Ат киіт орнына ақша берілгенін Әділбек бұрын көрген жоқ еді. Сондықтан ол ақ сары бәйбішенің: «Мынау — кигізген киітіміз» деп, Нағиманың алдына томпайған екі конверт қойғанына ішінен таңырқады. «Байлығын көрсетіп мақтанғысы келген түрі ме? Әлде бұлардың жағындағы дәстүр осындай ма екен?»— деп ойлады. Қазақтарда құда түсуге барғанда, ішіне тарту-таралғыларын салып, қоржын апаратын ғұрып барын да Әділбек ақ сары бәйбішенің сөзінен бірінші рет естіп білді. Қазақтың тұрмыс-салтында бұл білмейтін жайлар толып жатыр екен-ау! Әділбек бүгінгі көргендеріне танданумен қатар, әрі өте қызыққандай кейіпте отырды.

Қонақтар келесі күні жүріп кетті, бәрі де өздеріне көрсетілген сый құрметке риза болып, екі жақтағы құдалар арасында орнар ұлы туыстықтың іргесі қаланғанына қуанысып, масайрап аттанды. Ақ сары бәйбіше Нағиманы, оның ағайын-туғандарын қонаққа шақырды. «Бәріңіз келіңіздер! Күтеміз! Әсіресе мына кіші құда қалып қоймасын!» — деп, дәл жүрер алдында Нағимаға Әділбекті ерекше ескертіп тапсырды.

— Бұл құданың келмей қалуы мүмкін емес! Шынымды айтайын, осы құда екеуміз бір-бірімізді ала-бөтен жақсы көріп қалған секілдіміз, бірімізді-біріміз ұзақ уақыт көрмеуге шыдамаспыз, сірә! Өзім сондай халде тұрмын, ал сен қалайсың, Әдеке!— деп, Мұса ақ сары бәйбішенің сөзін қуаттап, Әділбекке жадырап күліп қарап еді.

— Менің сізден бір сұрайын дегенім бар еді,— деді Әділбек өз көңілінде тұрған сауалын шешіп алғысы келіп.

— Сұра-сұра, білсем айтайын!— деді Мұса көңілді күліп.

— Өзіңізден оңаша ғана сұраймын.

— Ғұзырына құлдық!

Мұса Әділбектің ыңғайына қарай қозғалып, ексеуі жұрттан сәл оңашарақ барып тұрды.

— Сіз спортшы емессіз бе?— деп сұрады бала.

— Спортшы емеспін,— деп Мұса салмақты үнмен жауап берді.

— Бірақ физкультурамен шұғылданатын шығарсыз? Күнде ертемен жаттығулар жасайсыз ба? Мәселен гір көтеріп...

— Ондай ғадетім де жоқ,— деді Мұса.— Мен мұрап-пын, күнде ертемен кетпенмен топырақ аударып, мақта егісіне су жіберем. Менің физкультурам сол!

— Мен сізді штангист шығар деп ойлап едім.

— Мойнымның жуандығына қарағансын ғой,— деп күлді Мұса.— Ендеше есінде болсын, кетпен көтерген кісінің бұлшық еттері мен сіңірлері ірі болады.

— Сіз көркемөнерпаздар үйірмесіне де қатыспайсыз ба?— деп сұрады Әділбек.

— Қатыспаймын,— деді Мұса.

— Неге? Әнді жақсы айтасыз ғой, даусыңыз сондай әдемі, домбыраны да әйбат тартасыз. Әлде сіздің ауыл-да көркемөнерпаздар үйірмесі жоқ па?

— Неге жоқ болсын, бар, бірақ оған қатысып, ойын-сауық қуып жүруге уақыт қайда, бауырым-ау!— деді Мұса.— Қонаққа барғанда, ойын-тойларда түндегідей ептеп домбыра тартып, ән айтам. Домбыраны да, әнді де біреу үйреткен жоқ маған, осыларға жасымнан әуес болып, өз бетіммен үйрендім. Енді екеуі де өзіме серік сияқты боп кетті, кейде онашада олармен кәдуілгідей сырласамын...

Әділбек ән мен күй тек ойын-сауық үшін, тек көңіл көтеру үшін орындалады деп қана түсінетін еді. Адам әнмен, күймен сырласады деген ұғымы жоқ болатұғын. Ән мен күйдің құдіреті туралы Мұсаның сөзі оған әрі таң, әрі қызық көрініп, бала біртүрлі әсерленіп, «тағы да айта түсінізші!» деп тілегендей боп, Мұсаның бетіне күлімдеген жүзбен дәмеленіп қарап еді.

Автобустың шофері машинаға от алдырып, жүруге ынғайланды.

— Ал, құда бала, әлі талай кездесеміз ғой, қалған әңгімемізді сонда жалғастырайық, жолыққанша сау бол енді!— деп, Мұса Әділбектің әуелі қолын қысып қошта-сып, сосын оны иығынан құшақтады.

— Біздің ауылға енді қашан келесіз?— деп сұрады Әділбек.

— Құлахмет жездең осы жаққа жолдама алыпты ғой. Ол келіп жұмысына орналасқан соң, оған құтты болсын айтуға, көп кешікпей тағы да бір кеп қалар-мын!— деді Мұса.

Құлахмет ауыл шаруашылық институтын тамамдап, агроном деген атақ алғанын, осы мамандығы бойынша Қазақстанның тың игерген аудандарындағы жаңа астық совхозының біріне баруды қалағанын Әділбек өз апасы

Сапиядан естіген еді. Шалғайдағы оңтүстік облыстың жігітіне тағдырын сабақтаған апасының жыраққа ұшып кетпей, өскен ұясына, туған-туысқандарына жақын жерде болатынына ішінен қуанған-ды. Әділбек Мұсаның Құлахмет қызметіне кіріскен соң, оны құттықтау үшін келемін дегеніне өте риза боп қалды.

— Тезірек келіңіз! Міндетті түрде келіңіз!— деп дауыстады ол Мұсаға, автобус орнынан жылжи бергенде.

Әділбек сол күннен бастап, Құлахмет пен Сапияның Шымкент облысынан осылай қарай шықтық деген хабарын асыға күтті. Хат жолда ұзақ жүреді, сондықтан олар жолға қай күні шығатындарын, қашан келетіндерін хатпен хабарламас деп есептеп, телеграмма тосып еді, Әділбектің ойынша апасы мен жездесі, еш жаққа бұрылмай, осы ауылға тікелей келуге тиіс. Мұнда Сапияның туып-өскен үйі бар, оның келуін сағынып күтіп отырған анасы мен інісі және шын тілеулес туған-туысқандары бар. Құлахметке берілген жолдамада көрсетілген жер басқа ауданда болса, оған артынан барады ғой, әуелі үйге келіп түсуі керек. Мүмкін жездесі осы ауылдың өзінде қалуды сұранар, бұл ауыл да — ірі астық совхозының орталығы, жоғары білімді агроном бұл жерге де қажет.

Құлахметтерден хабар кешікті, телеграмма келмеді, тіпті хат жазса да жететін уақыты болып еді. Әділбектің көңіліне енді күдік орала бастады. «Біздің жаққа қызметке келмейтін болған шығар, сірә...» — деп қобалжып ойлады бала. Құлахметтің осы жаққа агроном боп келем дегені — Сапияның көңілі үшін айта салған жай сөз болғаны ма? Әлде, інісін алдарқату үшін Сапияның өзі ме мұны ойынан шығарып жүрген? Мүмкін емес! Әділбекке Сапияның жалған сөйлеген жері жоқ-ты. «Әй, не де болса, жездемнің өзінен келген іс шығар»,— деп ойлады бала.

Бұлай болуы да мүмкін: институтты енді ғана бітірген, жаңа үйленген жас жігітке ата-анасы мен жақын туысқандары: «Бірден жыраққа шығып кету — оңай шаруа емес, бөтен жерде сенің алдында мұндағы әке шешен үйіндегідей дайын дастарқан жаюлы тұрмайды тұрмыстың қиыншылығын көріп, жүдеп-жадайсын. Әуелі өз маңайымызда болып, құлашыңды жазып, жағдайыңды жақсартып ал, алысқа әзір ұзама»,— деп жабыла үгіт-

тесе, Құлахмет өзінің оңтүстігінде қалып қоюы да әбден ықтимал.

Әділбек бір мезгіл осылай топшылады. Сол жорамалының қисыны шындыққа жанасымдырақ секілді көрінді. Құлахметтің туған ауылына да агроном керек шығар. Өзінің туып-өскен жерінде агрономның орны дайын тұрса, Құлахмет, әрине, туыстарының тілін алып, осы жұмысқа тұрады. Оның шешіміне Сапия да қарсы болмайды. Оңтүстіктің жігітін сүйген соң, оның туып-өскен өлкесін де жақсы көріп, жылдам бауыр басып кетеді. Және Сапия ол жақтан өзіме жұмыс табылмай қалады-ау деп те уайым жемейді. Ол — сауыншы ғой, сүт фермасы барлық жерде де бар. Сапия үйренген жұмысына қалаған күні кірісіп жүре береді.

Әділбек осы жайларды ойлап, апасы мен жездесінің оңтүстік облыста қалып қоюын теріс көре алмады. Алайда баланың көңілі тыншымады, сүйікті апасы мен жездесінің жыраққа шығандап кетпей, жақынырақ жерде болғанын ішінен тілей берді.

Бір күні, ымырт кезі еді, Әділбек пен шешесі екеуі төргі үйде, дөңгелек үстел бетіне дастарқан жайып, кешкі астарын ішіп отырғанда, ауызғы бөлменің есігі ақырын ашылып; біреудің кірген тықыры білінді, бірақ ілгері қарай жүрмей, босағада қымсынып тұрып қалған сияқтанды. Ауыл адамы, әдетте, үйге кіргенде, егер ауыз үйде ешкім болмаса, ағаш еденді аяғымен сықырлата басып, дереу төргі бөлмеге өтеді, немесе бері шықпай-ақ, дыбыс беріп, керек кісісін дауыстап шақырады. Мынау кірген адам не ілгері жүрмей, не дыбыс бермей, жасқанып тұрғанына қарағанда, бұл ауылдың кісісі емес бөгде біреу болар, сірә.

Әділбек орнынан шапшаң түрегеліп, төргі бөлменің есігін ашып қарады. Ауыз үйдің табалдырығынан аттап кіргенмен, ілгері қарай жүруге именіп тұрған, жүзі күлімсіреген кісіге көзі түскенде, Әділбек оның Құлахмет екенін бірден танып, оқыс көрген соң капелімде не етерін білмей, сәл анырып қалды.

— Сәламат па, Әділбек! — деді Құлахмет жылы үнмен. Әділбекке амандасқалы қолын созып, оған қарай жүрді.

Бөгде кісінің дауысына елегізіп, Нағима есік жаққа басын бұрып қарады:

— Әділжан, мейманға жоғары шығыңыз демейсің бе?

— Төрлетіңіз! Мында кіріңіз!— деді Әділбек жезде-сіне, төргі бөлменің есігін кеңірек ашыңқырап, оған жол беріп.

Құлахмет Нағиманың алдына келіп, сыпайы иіліп сәлем берді:

— Есенсіз бе, шеше!

Нағима қызын ұрлап алып қеткен күйеу баласының бетіне үнсіз қарады. Барлаған секілді. Сонан соң, мойнын созып, есік жаққа қайтадан көзін аударды. Құлахметтің соңынан келе жатқан тағы да біреуді (әрине, Сапияны) күткендей дәмемен қарады. Қызы үйге кіруге ұялып, есіктің сыртында тұрған шығар, бәлкім...

Құлахмет қайын енесінің кімді іздегенін іштей түсініп, өзінің жалғыз келгеніне біртүрлі ынғайсызданды.

— Хат жазып ек, алмадыңыздар ма?— деп сұрады ұян үнмен.

— Ешқандай хат келген жоқ,— деді Әділбек.

— Почтаның кінәсінен кешіккен болды ғой онда... Сол хатта мән-жайды толық айтқан ек...

Құлахмет іркіліп қалды. Сапия екеуінің ақылдасып отырып жазған хаты өзімнен бұрын барып, мұндағы қайын жұртыма бүкіл жағдайды ұғындырып қойған шығар деп ойлап, қайын енесінің үйіне, көңілі онша қобалжымай келіп еді. Жас жұбайлар Құлахметтің ата-анасының ақлын тындап, әуелі мұның жолдама алған тың өлкесіндегі ауданға кешікпей барып, ең алдымен жұмысқа орналасуын, семьясын көшіріп әкелгенде кіргізетін пәтер қарастыруын, осы шаруалар бірыңғайланғанша Сапияның ата-ене қасында бола тұруы жөн екенін мақұл көрген болатын. Осының барлығы Сапияның төркініне жазылған хатта жүйелі баяндалған еді. Сол хат келмеген соң, күйеуге жасырынып қашып кеткен қыздан хабар-ошар болмаған соң, мұндағы туыстар неге алабұртпасын? Қайын жұртының үйіне күйеу баланың әрі жалғыз өзі, әрі тағы да қараңғы түскен кешкі бейуақытта келіп тұрғанына қайын енесі қалай таңданбасын! Нағима Құлахметтің бетіне ұзақ қарады. «Қандай азаматсын? Опалымысын? Менің қызымды жылатып жүрмейсің бе ертен? Мына жалғыз келуіңнің мәнісі қалай?...» деген сұраулар тұрды көзінде.

Құлахмет бұл сауалдарды ішінен ұғып, енді сөзді қай жағдайға байланыстырып айтудың ретін ойлап, иегін ұстап, жанарын төмен аударып, үн-түнсіз тұрып қалып еді.

— Жоғары шық, шырағым, дәмге кел,— деп Нағиманың өзі сөз қатып, оны дастарқанға шақырды.

Нағиманың баяу жұмсақ үні Құлахметтің құлағына біртүрлі жылы естілді. Ол қайын енесінің жүзіне көзін бұрып қарады да, шешенің арық өмі жабыңқы көрінгенмен қабағында қатулық жоқ екенін байқап, қобалжығач көңілі аздап орныққандай болып, Әділбектің төменгі жағынан келіп, дастарқанның шетіне отырды. Меймап төрге қарай өтсін деп, Әділбек кейін шегініп, жол ашып еді, Құлахмет жоғары шықпады. Қайын жұртының үйінде күйеу төрге отырмайтын ежелгі ғұрыпты сақтады.

Ол өзіне құйылған кеседегі ыстық шайдан ақырын ғана бір ұрттады да, ыдысын қайтадан жерге қойды. Қайын енесінің де, балдызының да бұдан бір жаңалық хабар тосып алаңдаған жайын түсініп, көзін төмен аударып, тағы да аз-кем үн-түнсіз отырды.

Сонан соң:

— Кешіріңіз, шеше, біздің хабарымызды ұзағырақ күтіп қалған екенсіз, салған хатымыз келмепті ғой...— деді хаттың кешіккеніне өзін жазықты санағандай кінәлі пішінмен.

Құлахмет сол хатта жазылған жайларды енді өз ауымен жайлап баяндады. Сапия екеуінің ұйғарғанын бұл жақтағы туыстар осы хаттан білген болар деп ойлағанын, жас жұбайлардың шешімін теріс демес, оң көрер деп дәмеленгенін айтты. Жолдама алған жерге келіп, жұмысқа тұрысымен қайын жұртыма іле-шала барып қайтамын ғой деп және үміттенген екен, бірақ істің бәрі бұл ойлағандай тез шешіле қалмапты. Облыстық ауыл шаруашылық бөлімінің бастығы Құлахметті жылы оңтүстіктің жігіті болған соң, Қазақстанның салқын терістігіне келмес деп санаған ба, әлде өзінің бір жақынын орналастырғысы келген бе, кім білсін, мұның жолдама алып келе жатқан орнын басқа біреуге ұйғарып, қызметке соны алу жөнінде бұйрық беріп қойған екен. Ол да — қолында жап-жаңа дипломы бар жас маман көрінеді, бірақ техникум ғана бітіріпті. Ал Құлахмет — жоғары оқу орнын тамамдап кеп тұрған маман. Ауыл шаруашылық бөлімінің бастығы сонда да бұйрығын өзгерткісі келмей, Құлахметке өз мекемесінің қарамағындағы бір жұмыстарды ұсынады. Құлахмет бас тартады, қолындағы жолдама көрсетілген жерге жіберуді талап етеді. «Ұсынған жұмыстарға барғың келмесе, онда саған тауып беретұғын басқа қызметім жоқ!» — деп ауыл шаруашы-

лық бөлімінің бастығы салқын кабақ көрсетеді. «Мен жоғарғы жакқа шағым жасаймын!» — дейді Құлахмет. Мәселе осылай қиындай түсіп, бірақ әйтеуір, ақырында дұрыс шешіліпті. Құлахмет біраз күн соның әуресімен жүріпті. Жұмысқа орналасқан соң іспен танысып, егін алқаптарын аралап көріп, дақылдардың шығымын, егіс-гік жердің қалай өңделгенін байқап, шаруашылықтың есеп қағаздарын тексеріп, толып жатқан қауырт шаруадан қолы босамай, қайын жұртының ауылына іле-шала барып қайтуға мұршасы келмепті. Көрші аудандағы жаңа астық совхозына агроном болып орналасқан екен, бірақ совхоздың бас агрономы наукастанып, бір айдан бері ауруханада жатқандықтан, соның атқаратын бүкіл міндетін бұған уақытша жүктепті. Қызметке жаңа кірген жас маман қалың жұмысқа бірден киілігіп, ешқайда шығуға бұлтара алмаған. Бүгін ғана мүмкіндік тауып, қайын жұртының амандығын білгелі, оларға көрініп қайту үшін бір күнге сұранып, асығып шығыпты.

— Айып етпеніз, шеше, үлгіргенім осы болды. Танымайтын жерге жұмысқа жаңа кірген адам болған соң, келе сала рұқсат сұраудың ретін бірден таба алмадым, — деді Құлахмет.

Нағима үндеген жоқ, өңі жабығыңқы тартқан қалпынан өзгермеді.

Құлахмет жұмысқа орналасқан совхозды Әділбек бұрын көрген еді, өз аулынан оның екі жүз отыз шақырым жырақ тұратынын білетін.

— Совхоздан қай мезгілде шықтыңыз? — деп сұрады ол жездесінен.

— Жұмыстан кейін шықтым, — деді Құлахмет.

— Жылдам келіпсіз! Машинаңыз «Волга» ма?

— Жоқ, «Газ-69»...

— Қатты жүріпсіз ғой! Жолы жақсы ма екен, біз көргенде жөндеп жатыр еді.

Құлахмет баланың аңғарғыштығына ішінен сүйсініп қалды: екі араның жолы әлі толық түзеліп бітпесе де, су жырған, ауыр машинаның дөңгелегі ойып кеткен шұңқыр-шұқанағы көп кезіксе де, өзі асығыс болған соң, қаттырақ жүріп келгені рас еді. Бірақ балаға бұларды айтуды ынғайсыз көріп:

— Кейбір тұстары болмаса, жолы онды екен, — деді езу тартып.

Нағима дәм үстінде күйеу баласына ешқандай сауал берген жоқ. Ас ішіліп болған соң, дастарқанды жинап,

ыдыстарды орнына қойып, сонан кейін ғана төрдегі жұмсақ төсеніш үстіне келіп отырып, Құлахметтен кейбір жайларды сұрады:

— Пәтер таптың ба, қайда тұрып жатырсың? Төсек-орын, көрпе-жастық - секілді керекті ол-пұлдарың бар ма? Күн көрісің қалай, тамақты қайдан ішіп жүрсің? Ол совхозда жұртқа пәтер беру тәртібі қалай екен? Директор не дейді, сендерге тезірек баспана беретіндей жағдайлары бар ма екен?

— Қызметке жолдамамен келген жас мамандарға, заң бойынша, пәтер бірінші кезекте берілуге тиісті,— деді Құлахмет қайын енесінің әуелі соңғы сауалына жауап қайтарып. Өзінің хал-жайы туралы қысқа ғана айтты. Әзірше бір механизатордың үйіне пәтерге тұрыпты, семьясы шағын кісі екен, өзі салып алған төрт бөлмелі үлкен үйінің бір бөлмесін бұған босатып беріпті; кереует, төсек-орын, стол секілді қажетті жабдықтарды Құлахмет совхоздағы магазиннен сатып алыпты, ал тамақты асханадан ішіп жүр екен.

— Сапия қашан келмек?— деп сұрады Нағима.

— Кеше телеграмма алдым, ол Шымкенттен осылай қарай поезбен бүгін шығады, арғы күні келеді,— деді Құлахмет.

— О-о! — деп қуанды Әділбек.— Мен Сапия апамды алдынан шығып қарсы аламын!

— Бұған әпкең өте қуанар еді,— деді Құлахмет.

— Мама, рұқсат етесіз бе?— деді Әділбек анасына күлімдей қарап.

Нағима баласының алып ұшқан көңілін қайтармай:

— Барғын келсе, бара ғой,— деді жұмсақ үнмен...

VI

Сол жолы жездесі екеуі станция басында Сапияны қалай қарсы алғаны, інісін көргенде, бүкіл төркіні алдынан шығып тұрғандай болып, апасының өте қатты қуанғаны, дәл со күні селдетіп жаңбыр жауғаны, қайтар жолда машина сазға батып қап, біраз әлекке түсіргені, совхозға таң бозара әрең жетіп, үлкен ақ үйдің қақпасына таянып кеп тоқтай бергенде, үйде бұларды ұйқтамай тосып отырған кісілер алдарынан балаша

куанып жүгіріп шықканы,— осының бәрі Әділбекке кинофильмдегі оқиға сияктанып, өте қызық көрініп еді.

«Поездың келетін мезгіліне дәл барамыз»,— деп Құлахмет үйден аттанарда уақытты есептеп шыққан болатын. Бірақ бұлар орта жолға жеткенде, төпеп жауған қалың жаңбырға киікті де, жол көлкіп, машина тайғанақтап, жылдам жүре алмады. «Қап, кешігетін болды-ау! Сәл-пәл ертерек шықпаған екенбіз, ә!» — деп өкінді Құлахмет. Қалаға жеткен соң, жолдағы базарға бұрыла кетіп, Сапияға ұсынатын гүл сатып алмақшы еді, оған да үлгере алмайтын болғанына ішінен қынжылды.

Бұлар темір жол станциясына жеткенде, поездың келетін мезгілінен уақыт жарты сағаттай асқан еді. Вокзал алдында тоқтап тұрған жолаушылар поезы көрінбеді. Бұл поезд мұнда 20 минуттай ғана бөгелетін-ді, жөнеліп кетті ме екен? Перронда кісі жоқ. Жаңбыр жауып тұр. Құлахмет Әділбекке: «Сен машина ішінде отыра бер»,— деді де, өзі поездың жағдайын білу үшін, жүгіріп вокзалға кірді. Есік аузында қарсы алдынан кездескен жас жігіттен: «Шымкенттің поезы өтіп кеткен жоқ па?» — деп асығып сұрап еді, «опаздываает, сол поезды я тоже жду»,— деді анау орыс сөзін араластыра сөйлеп.

— Қашан келеді екен?

— Еше бір жарым сағат тосасыз.

Құлахмет вокзалдың жөн сұрау бюросынан поездың екі сағат кешігіп келе жатқанын өзі анықтап біліп, сонан соң ғана көңілі орнықты. Енді асығудың қажеті жоқ болса да, жаңбырдан қорғанып, машинаға қайтадан жүгіріп келіп мінді.

— Поезд кешігіпті, келуіне әлі екі сағатқа жуық уақыт бар. Гүл алып келуге толық үлгереміз енді,— деді көңілді үнмен. Дереву машинасын от алдырды.— Тарттық базарға!

Күн жауын болған соң, базарда кісі шамалы екен, гүл сатып отырған ешкім ұшыраспады. Құлахмет поездан түсетін келіншегін гүлмен қарсы алуға соншалық ынтыққан еді. Бір уыс гүлді енді қайдан табуға болар екен? Базарға әкеліп гүл сатушының үйін білетін біреу-міреу кездессе, адресін сол айтып бере алса, қазір іздеп барар еді. Құлахмет базарда жеміс сатып отырған әйелдерден гүл сатушының үйі қай жақта екенін сұрастырып көріп еді, олардың ешқайсысы нақты айта алмады.

— Бұл шаруаның сәті түспеді. Бұлай боларын білгенде, жолда қырдың гүлін теріп алатын едік, ә, Әділбек!— деді Құлахмет өкініш білдіріп.

— Әлі де үлгереміз ғой. Жүріңіз ендеше, даладан гүл теріп әкелейік,— деп ұсыныс жасады Әділбек.

— Осы жаңбыр жауып тұрғанда ма?

— Жаңбыр қайтеді? Азар болса үстіміз су болар. киім кебеді!

— Бұл сөзің де жөн. Мақұл, кеттік!

Олар кейін бұрылып, өздері жүріп келген көшені өрлеп қаладан шықты да, алдарынан көгеріп көрінген тоғайға қарай жолсыз қырмен төтелей тартты. Әділбек кабинаның әйнегін төмен түсіріп, екі көзін жерден алмай қарап отырды. Қырдың бозғылт селдір қауданы арасынан жіңішке үкілі ақ селеулер көрінеді, әр жерден қызарған тобылғы мен ұзын шашақты сасырлар көзге шалынды. Тоғайға таянғанда, боз көдеге жасыл жоңышқа араласып, ылғалды жердің шөбі де қоюланып, түгінің түсі де өзгере бастады.

— Машинаны тоқтатыңызшы!— деп қуана дауыстап жіберді Әділбек бір мезетте.

Құлахмет тормозды дереу басып қап, машинаны кілт тоқтатты. Әділбек кабинадан шапшаң түсіп, қалың шөптің арасын екі қолымен ашып жіберіп, бір қызғалдақты үзіп алып, жездесіне мақтанып көрсетті:

— Мінеки, қызыл гүл!

Қызғалдақты көріп қуанып, Құлахмет те машинадан түсті. Қызыл гүлді қолына алып, қызығып қарады, мұрнына апарып иіскеді. Жаңбырға малынған өсімдіктің гүлдеген нәзік жапырағы сәл бүрісіңкіреп, тонған сияқтанып, дірілдеді. Құлахмет гүлді алақанымен қалқалап, өсімдіктің су болған жапырағын аузының жылы лебімен ақырын-ақырын үрледі.

— Бойынды жылытайын! Қандай әдемісің! Жайшы жапырағыңды! Құлпыршы!— деді гүлге, онымен кәдімгіше сөйлесіп.

Әділбек жездесінің қылығына қызығып қарап:

— Ол сіздің сөзіңізге түсінді ме?— деді.

— Түсінгенде қандай! Өсімдіктің сөйлейтін тілі жоқ болғанмен, өзін мәпелегенді сезетін қасиеті бар. Оның бұл қасиетін бағбандар жақсы біледі. Олар өсімдіктің не деп тұрғанын бірден ұға қояды,— деді Құлахмет.

— Ал, мына қызғалдақ не деді сізге?— деді Әділбек қызыға түсіп.

— Жаңбыр өтіп, аздап тоңыңқырадым дейді. Жапырақтарымды жазайын, жылытыңызшы дейді. Сабағымды қатты қысып ұстама, онда сынып қаламын дейді.

— Е, бұл — маған ескертіп жатқан өз сөзіңіз ғой! — деп күлді бала. — Маған сеніңіз, гүлдің сабағын сындырып алмауға тырысамын!

Тоғай ығының қалың сулы шөбінің арасынан екі шоқ қызғалдақ теріп алғанша екеуінің үсті-басы жаңбырға әбден малшынды. Жазғы жеңіл аяқ киімдерінен су өтіп, жаңа сойылған малдың жас терісінше былжырады. Машина ішіне кірген соң, Құлахмет әуелі гүлдерді газетке орап, артқы орындыққа ұқыптап қойды да, сонан кейін бәтеңкесін шешіп, шұлығының суын сығып, қайтадан киді.

— Жаздың жылы жаңбыры ғой, ештеме етпейді, денені қарымайды. Киімге сіңген су етіміздің қызуымен демде кеуіп кетеді, — деді су сорғалаған шашын бет орамалымен ысқылап сүртіп жатып. Артына бұрылып, гүлдеріне қуана қарады. — Жапырақтарының суы құрғаған соң мына қызғалдақтар да оттай жайнайды! Бәрінен бұрын мына гүлдердің тез табыла қалғанын айт! Жолымыз болды! Ал, жөнелейік енді!..

Поезд станцияға кешкі сағат онның шамасында келді. Қазақстанның солтүстік облыстарында жаздыгүні бұл уақытта дала жап-жарық болып тұрады. Бірақ бүгін аспанды тұтасқан қою бұлт басып, толастамай жаңбыр жауып тұрғандықтан, төңірек ертерек қаранғы тартқан. Құлахмет пен Әділбек вокзалға кірмей, поезды сыртта тосып, машина ішінде отырды. Тепловоздың маңдайындағы үлкен шамның жарығы көрінген кезде ексеуі кабинадан жылдам түсіп, перронға жүгіріп шығып, поезд кеп тоқтайтын бірінші жолға жақын барып тұрды.

Поезд таянып қалды, алдынан жылжып келеді, алдыңғы вагондары вокзалдан өтіңкіреп барып тоқтады. Сапияның телеграммасында он төртінші вагон көрсетілген еді. Құлахмет пен Әділбек поездың соңына қарай жүгірді. Апасын көруге асыққан бала екпіндеп, жездесінің алдына озып түсе берді.

— Әділбек, байқа, біреуге соғылып қалма! Гүлінді шашып алма!

Құлахмет оң қолына ұстаған гүлін сол қолымен қалкалап, өзі де абайлап жүгіріп келеді.

Алдынан шыққан ері мен інісін Сапия вагонның баспалдағынан түсіп келе жатып көрді.

— Әділжан!— деп, бауырына қуанып дауыстады.

Құлахмет жас келіншегін баспалдақ үстінен көтеріп алды, Әділбек апасын мойнынан құшақтады. Қолдарындағы гүлдерін Сапияға екеуі қатар ұсынды.

— Ой, зор рақмет бұларына!— деді Сапия екеуіне бірдей риза болып. Інісін құшақтап, бетінен сүйді. Сонан кейін қолындағы қызыл гүлді құмарланып иіскеді.— Түу-у, қандай ғажап! Жапырақтарынан даланың жұпар иісі аңқып тұр!

— Қырдың қызғалдағы! Даладан өзіміз теріп әкелдік!— деді Әділбек күлімдеп. Ол Құлахмет екеуінің базардан гүл іздеп таба алмағандарын, сонан кейін машинамен қаланың сыртына шығып, тоғай жаққа барып, мына гүлдерді жаңбыр жауып тұрғанда, қалың сулы шөптің арасынан қалай тергендерін мақтанып айтып өтті.

— Бөшкедегі суға түсіп кеткен тауыққа ұқсап, жаңбырға өзіміз де әбден малшындық! Бұл да қызық болды!— деп күлді Құлахмет.

— Осы жаңбырда бекер әуре бопсындар-ау!— деді Сапия басын шайқап.— Әділбек, саған суық тиіп қалған жоқ па?

— Қайдағы суық! Мен мұндай жаңбырды елемеймін!— деп мақтанды Әділбек.

— Бұрнағы жылғы жаңбыр есіңнен шығып кеткен скен ғой!— деп күліп сөйледі Сапия. Әділбек өзенге балық аулай барып, сонда жаңбыр астында қалып, суық өтіп, үйде екі күн қатты ауырып жатқан еді, осыны інісінің ойына түсіріп.

— Ә, ол — күздің суық жаңбыры болатын. Қазір күз емес, жаз. Мына жаңбыр жып-жылы! Денемді титтей тондырған жоқ,— деді Әділбек.

— Апай, жүктеріңізді ұмытып кетпеңіз!— деді былғары күртке киген бала жігіт, екі қолына ұстаған — бірі үлкендеу, бірі одан гөрі кішілеу — екі чемоданды Сапияның сырт жағынан әкеп, жерге қойып жатып.

— Көмектескенің үшін зор рақмет, інім!— деді Сапия оған алғыс айтып.

— Телеграмманы алды ма, алмады ма деп, жеткенше алабұртқан едіңіз, туыстарыңыз шықты ғой алдыңыздан! Енді жүріп кетсеңіздер, жолдарыңыз болсын!— деді былғары күрткелі бала жігіт қоштасып.

— Ракмет! Өзіңнің де жолың болсын!— деді Сапия. Бала жігіт күлімсіреп басын изеді де, он төртінші вагонға жүгіріп кіріп кетті.

— Қарағандыға бара жатыр екен,— деді Сапия оның жөнін айтып.— Он жылдықты биыл бітіріпті, Қарағандының медицина институтына оқуға түсіпті. Өзі бір ақылды, инабатты бала екен!— деп мактап қойды.

Жанбыр сіркіреп жауып тұрған. Екі чемоданның үлкендеуін Құлахмет, кішілеуін Әділбек көтеріп, Сапияны орталарына алып, үшеуі аяқтарын шалшанырақ басып, вокзалдың сыртында тұрған машинаға қарай жүрді. Құлахмет жүктерді машинаның артына орнықтырып болып, сонан соң келіншегіне өздері баратын совхоздың бұл арадан қанша шақырым тұратындығын, екі аралық — жеңіл машинаға ашық күнде бір жарым сағаттық жол екендігін айтты, бірақ бүгін әрі жанбыр, әрі түн іші болғандықтан, ақырын жүруге тура келетіндігін, ал мұндайда жолдың ұзарып кететіндігін ескертті. Сондықтан онша асықпай-ақ, үшеуінің әуелі буфетке кіріп, бір-екі стакан ыстық шай ішіп, аздап жүрек жалғап алғандарын мақұл көрді.

Бұлар буфетте тамақ ішіп отырғанда, аяғын теңселе басып, омырауы алқа-салқа, таралмаған шашы ұйпатұйпа боп, қастарына бір күржиген мас жігіт келді.

— Аман ба, земляк!— деп Құлахметті оң жақ иығынан алақанымен қағып қалып, оның бетіне қарап,ыржиып күлді.— Сенімен сөйлесуге бола ма?

— Мен сізді танымаймын!— деді Құлахмет салқын үнмен.

— Танымасаң, танысайық! Мекің аты-жөнім...— Ол Құлахметке қолын созды.

— Жігітім, мазаламасаң қайтеді, ә! Біз тамақ ішіп отырмыз ғой,— деп ескертті Құлахмет.

— Ну, што-жы, іше бер асынды! Мен сенен арақ сұрамаймын. Вот так!.. Мен сенімен сөйлескім келеді! Понятно!— деп анау оң жағындағы столдың бос орындығын өзіне қарай сүйрете тартып алып, отыруға ыңғайланды.

— Жігітім, өз орныңызға барыңыз! Мен мас кісімен сөйлесуді қаламаймын,— деді Құлахмет оның аулақ кетуін тілеп.

— Ей, бозөкпе, байқап сөйле! Әйтпесе мына жұдырық...— Мас, көзі шатынап, аузын қисандатты,— тұмсығына сарт етіп тиеді!..

— Жә, жә, екіленбе! Ішкен екенсің, жұртқа соқтықпай, өз жайыңа жүр, жарқыным!— деді Құлахмет. Мاستың қылығына ашуы келсе де, өзін тежеп, сабыр сақтады.

— Тұрайықшы! Кетейікші!— деді Сапия ерін жеңінен тартып. Ұсқыны келіспеген мынау мас жігіт төбелес шығарар деп қорықты.

Әділбек мастың ісінген бетіне қабағын түйіп қарады. Жездесіне тиіскен бұзақының әлгі сөзіне ызаланып кетті, оны жақтан салып жібергісі келді. Әттең, әлі келмейді-ау, бала ғой, әйтпесе бұл оңбағанды жағасынан алып үйіріп соғып, милицияға сүйреп апарып тапсырар еді. «Жездем де қызық екен, мына жексұрынды өзі неге тұмсықтан бір қойып, жалп еткізіп ұшырып түсірмейді?!»

Әділбек орнынан атып тұрып:

— Сіз массыз, кетіңіз қасымыздан! Кетпесеңіз, қазір милиционер шақырамын!— деді масқа.

Мас қисая бұрылып, балаға көзін ежірейтіп қарады, иегін ілгері созып, ернін жыбыр-жыбыр еткізді. Сірә, Әділбекті ішінен кіжініп боктаған секілді, бірақ баланың «милиционер шақырамын» деген сөзінен жасқанды білем, үні өшіп, бет-аузын тыржындатып, бұлардың қасынан жылжып, әрі кетті.

Алайда шырықты бұзған оңбағанның кесірінен Әділбек қатты қобалжып қалды, жеп отырған тамағына тәбеті жоғалып, стақандағы ыстық шайдан бір ғана ұрттады, ішкісі келмеді. Қайтар жолда, машина ішінде келе жатқанда да, мастың қабарған жексұрын ұсқыны оның көз алдына елестей берді. Араққа сықшып тойып алған ол оңбағыр тағы да біреулерге соқтығып, буфеттің столдарын төңкеріп, ыдыстарын қиратып, бүлік салып жатқан секілденді. Содырды, мана өздеріне тиіскен жерде-ақ, қолын артына қайырып, тыпыр еткізбей апарып, милицияға беру керек еді, Құлахметтің осыны жасамағанына, оған осыләй етіңіз деп ақыл қоспағанына Әділбек ішінен өкінді. Қабинаның артқы орындығында отырған ол, машинаны жүргізіп келе жатқан жездесінің құлағына еңкейе түсіп:

— Сізге мас тіл тигізгенде, оны ауызға неге бір қоймадыңыз? Одан тайсақтадыңыз ба?— деп сұрады.

— Мен оған қол жұмсасам, ол да мені жағадан ала түседі. Сонсоң шартпа-шұрт, қып-қызыл төбелес болмай ма?— деп күлді Құлахмет.

— Оған әлім жетпейді деп қорықтыңыз ба? Мен болысатын ем сізге. Екеуімізге онын шамасы келмейтін еді.

Құлахмет балдызының бұл сөзіне танданғандай болып, оған басын бұрып қарап еді, қараңғыда бала жүзінің құбылысын анық байқай алмады. Бірақ Әділбектің сөзінің әлпетіне қарап, балдызы мұны мастан жасқанды деп ойлап отырғанын ішінен ұқты. Сондықтан Әділбектің сауалына енді күлмей, салмақты дауыспен жауап қайырды.

— Мен институтта бокс үйірмесіне қатысқанмын. Былқылдаған масты бір қойып ұшырып түсіруім оп-оңай еді. Ол маған тілін тигізгенде, ашуым бұрк етіп-ақ келді. Өндіршегінен түйіп жіберсем, төңкеріліп құлайтын еді. Бірақ көпшілік орында, жұрт тамақ ішіп отырған жерде олай етсем, ұят қой. Мас адаммен байланысудың керегі жоқ, оны жұдырықпен тәртіпке сала алмайсың, құр жағана жармастырып, өз абыройың төгіледі. Бұл — бір. Екіншіден, төбелес шыққан жерге шуылдап, қызық көріп, халық жиналып қалады. Көзге түсесің, сөзге қаласың. Мұның керегі не? — деді.

— Әрине, мас кісінің маңына тіпті жолаудың қажеті жоқ! — деп, Сапия оны қостай түсті.

Әділбек Құлахметтің пікіріне ішінен қосылмаса да, жездесінің айтқанын апасы құптаған соң, сөз таластырмады. Енді үндемей, тым-тырыс отырды, буфетте жездесіне соқтыққан масты ойынан шығаруға тырысты, кабинетінің әйнегінен қараңғы далаға көзін салды.

Жер де, аспан да қап-қара, түк көрінбейді. Бүйірдегі ауылдардың түнде алыстан жылтырап тұратын оттары да бүгін сөніп қалғандай. «Газ-69»-дың брезент төбесіне жанбырдың тысырлап тиген дыбысы білінеді. Машина ақырын жүріп келеді. Дөңгелегі жолдың шұқанағына түсіп кетіп, анда-санда бір шойқаң етіп қалады. Сол мезетте:

— Абайласайшы! Байқап жүрсейші! — деп Сапия Құлахметке ескертіп қояды. Фар жарығы дірілдеп түскен жол үстіне ол да қадағалап қарап отыр, бірақ шұқанақты абайлау қиын, ой-шұқыры суға толып көлкіген жол беті теп-тегіс секілді.

— Жол жөндеушілер сенің келетінін білмеді ғой, әйтпегенде бұл жолды қатырып жөндеп қоятын еді! — деп күледі Құлахмет келіншегіне әзіл айтып.

Бір жол айырығына жетіп, машина оңға қарай бұрыла бергенде, дөңгелектері тайғанап, қырындай сырғанап, қою сазға килікті.

— Ал, керек болса!— деп күлді Құлахмет.

Машина қою саздан шыға алмай, артқы дөңгелектері бір орында зыр айналып, моторы дырылдап тұрып алды. Құлахмет жерге түсіп, машинаның алдына, артына шығып, еңкейіп қарап еді. Артқы екі дөңгелекті қалың батпақ мықтап тұтқан екен. Дөңгелектер зырылдап айналғанда, батпақты ойып, тереңірек бата түсіпті. Екі-үш мықты жігіт машинаны ырғап, артынан итеріп жіберсе, саздан оп-оңай шығып кетер еді, ондай жігіттерді дәл қазір қайдан жолықтырасың? Ал келіншегі мен балдызының әлі жетпейді. Құлахмет басын шайқады.

Түн іші. Жаңбыр себелеп тұр.

— Жаман шофер машинаны сазға батырды, кінәлі болдык. Ал, енді қайтесіңдер, мені сабайсындар ма?— деп Құлахмет кабинаның есігін ашып, күліп айтты.

— Қойшы әзілінді! Машинаны от алдырып, тағы да байқап көрсейші!— деді Сапия.

— Одан бәрібір түк өнбейді,— деді Құлахмет.

— Енді қайтеміз?

— Соның ақылын өзіңнен сұрап тұрмын ғой,— деді Құлахмет тағы да күліп сөйлеп.

— Өзің үстінді суламай, кірші кабинаға!— деді Сапия.— Не алдымыздан, не соңымыздан келе жатқан бір машина кездесер. Соны тосайық.

— Ол машина жуыр маңда кездеспесе қайтесің? Құр дәмелөніп, таң атқанша отыра береміз бе? Жоқ, өйтпейік, өзіміз бір харекет жасайық!— деді Құлахмет. Осы сапарға шығарда, жолда керек боп қалар деп, машинаның артына орап салып қойған кішкентай балтасы мен сабы қысқа күрегі бар еді, сол құралдарын алды.

— Осы маңда, жолдан онша қашық емес, кішірек бір шоқ бар еді. Күндіз көгеріп көрініп тұратын. Межесін білем. Соған барып, дөңгелектің астына төсейтін бұта кесіп әкелейін,— деп жөнеле бергенде:

— Мен де барам! Көмектесемін!— деп Әділбек кабинадан секіріп түсті.

Құлахмет оған «киімің жұқа, арқаңнан су өтіп кетеді» деп, баланы әуреге түсірмей, қалдырып кеткісі келіп еді, Әділбек көнбей, бірге барды.

Екеуі екі құшақ бұтаны лезде кесіп әкелді. Құлахмет сазға кірген дөңгелектердің алды-артының езілген

балшығын күрекпен аласартып алды да, машинаның табанына бұталарды көлденең-көлденең тастады.

— Енді бір байқап көрелік!— деді ол кабинаға кіріп, рульге қайтадан отыра беріп. Біреумен күресетін адамша алақанына түкіріп, қолын уқалады. Моторға от берді.— Кәні, мықталып отырындар!

Машинаны кейін қарай сәл қозғалтып, сонан соң газды молырақ беріп, алға оқыс лықтытып қалғанда, дөңгелектердің бұдыр табаны бұтаны тұтып, «Газ-69» саздан қоянша ытқып шығып кетті.

— О, жарайсың, тұлпарым!— деп қуанды Құлахмет машинаның табаны тас жолға тиген соң.— Енді зымыраймыз!

— Мақтанба, батпаққа тағы да түсіп кетіп жүрме!— деп ескертті Сапия.

— Енді қауіптенбе! Бұл жерден ары қарай жол дұрысталады,— деді Құлахмет.

Мұнысы рас еді, ой-шұқырына құм төселіп жөнделген жолға түскен соң машина жеңіл тартып, жылдамырақ жүріп кетті. Енді шоқақтамады. Ішіндегі кісілерді селкілдетпей, жүрісі жайлы тиді. Құлахмет машинаны сазға батып, өзін едәуір әлекке түсіргенін де тез ұмытып, жаңбырға малшынған үстіндегі киімінің былжыраған су екенін де елемей, көңілдене сөйлеп, бір күлдіргі әңгіме айтып келеді. Жол қысқарсын дегені болар, немесе келіншегі мен балдызы шаршағандарын сезбесін деп, оларды сергісін дегені шығар. Сапия Құлахметке күлімдей қарап, оның сөзіне бар ынтасын аударып, қызығып тыңдап отырды.

Әділбек жездесінің жайдары мінезіне сүйсінді. Апасын қарсы алуға жездесімен бірге жолға шыққан осы сапарында ол Құлахметтің өзгеден ерек бір асыл қасиетін таныды. Станцияға келе жатқанда, қалың нөсерге килігіп, машина тайғанақтап, жүріс өнбей, поездан кешігіп қалатын болғанда да, Құлахмет күйгелектеген жоқ. Буфетте өзіне дөрекі мас соқтыққанда да, қызып кетіп, онымен шатақтаспады, сабырлы ұстады өзін. Машина сазға батып қалғанда да кейімеді, керісінше,— күледі, әзіл айтады. Машина от алмай, моторы ырыңырың етіп тұрып алғанда, не бір жаққа асығып бара жатқанда баллоны жарылса, талай шоферлер қатты кейіп, ашуланып, боқтап, ыза болады ғой. Әділбектің аулында Молдахан деген бір шофер бар, жүк машинасын жүргізеді, жасы елуден асқан кексе кісі. Автомо-

бильдің бір тетігі бұзылып, машина тоқтап қалса, иә болмаса, салқында мотор суып қап, двигатель бірден от алмаса, Молдахан күйіп-пісіп, жансыз темірді ылғи сыбап боктап жатады. Боктық сөзіне кейде біреулердің есімдерін де араластырып жібереді, машинаның бұзылғанын, от алмағанын солардан көреді. «Моторы ескірді, ауыстыру керек деп, әлдеқашан айтқам иттерге! Ауыстырмайды. Адыра қалсын мейлі! Тастаймын машинаны! Басқа жұмыс істеймін!» — деп ақырғы сөзін айтып, таусылып сөйлейді. Бірақ өзі машинаға байланып қалған сияқты, оны қашан жүргізгенше қасынан кете алмайды. Біреу көмектескісі келсе, «аулақ жүр, бүлдіресің!» деп, басқа адамды қасына жолатпайды. Ашуланып жүріп, боктап жүріп өзі жөндейді. Және жылдам ондап алады. Іскер-ақ, тек бойындағы міні — ашулануы шапшаң, ашуланғанда — ызаланып боктайтыны жаман. Әділбектің ойлауынша, машина жүргізетін адамдардың бәрі де тез ашуланады және ызакор болады. Бензин мен газдың иісі, мотордың дарылы, мүмкін, олардың жүйкесін жұқартатын шығар. Үйде қатты қызған пештен де кісіге иіс тніп, басы ауырғанда, дыбысты, сөйлегенді жақтырмай, қабағы тырыса береді ғой.

Әділбек өзі білетін шоферлерді есіне түсіріп, Құлахметті оларға ішінен салыстырып өтті. Жездесінің мінезі мүлде бөлек. Бүгін қанша бейнет көрсе де, соның біріне де ренжімей, бірқалыпты жайдары мінезінен өзгермей, қуанып сөйлеп, көңілді келе жатыр. Артқы орындықтағы Әділбекке басын бұрып, анда-санда бір қарап қояды:

— Қалайсын? Шаршамадың ба? Ұйқың келген жоқ па?

— Жоқ! — дейді Әділбек. Ешқандай қажымағанын, қалғымай, сергек отырғанын білдіріп, даусын көтеріп кіреп айтады.

Біраздан кейін алдарынан әр жерден әлсіз жылтыраған оттар көрінді.

— Міне, біздің совхозға келіп те қалдық! — деді Құлахмет Сапияға. Иегін көтеріп, оң жақтағы жарықты нұсқады. — Анау ең шеттегі жарықтан орталық көшеміз басталады. Мынау жылтыраған оттар — сол көшенің бойындағы бағаналар басында жанып тұрған электр шамдары. Менің тұратын үйім — осы көшенің орта тұсында. Кеңседен онша алыс емес.

Орталық көшеге түскенде, Құлахмет машинаның екпінін бәсеңдетіп, енді ақырын жүрді. Сапия ерінің жаңа қонысын көргісі келіп, кабинаның буланған әйнегін саусағының ұшымен асығып сүртіп, сыртқа ынтығып қарады. Үйлердің қабырғалары ағараңдады, терезелерден жарық көрінбеді, көше тым-тырыс.

— Бұл совхоздың адамдары ерте жата ма? Бәрі ұйқтап қалған ба? — деді Сапия таңданғандай болып.

Құлахмет езу тартты:

— Білегіндегі сағатыңа қарашы, бұл уақытқа шейін кім ояу отырады?

Сапия-қол сағатын жарыққа тосып, үңіліп қарады да, өзі де күліп жіберді:

— Пәлі! Сағат төрт! Таң атуға жақындап калты ғой!..

Әділбекке станцияға бара жатқанда совхоз бен екі араның жолы ұзақ сияқты көрінген еді, ал қайтарда — осы жолдың ұзындығы оған білінбеді. Машинаның әйнегінен совхоздың жылтыраған оттарын көргенде, бала қуанып, тез келдік деп ойлаған. Сапия сағатына қарап, уақыттың қанша болғанын айтқанда, Әділбек өздерінің жолда соншама ұзақ жүріп келгендеріне таңырқанды.

Бір үйдің терезесінен жарық жылтырады. Терезенің алдына өскен екі биік терек қарауытып көрінді. Жездесінің тұрған үйінің тұсына кеп қалғандарын, әйнегінен сәуле көрінген үй — сол екенін Әділбек осы қос теректен таныды. Құлахмет машинаны үйге қарай шұғыл бұрды, қақпаның алдына таянып келіп тоқтады.

Бұлар машинадан түсіп жатқанда, веранданың есігі ашылды да, үйден дабырлай шығып, осыларға қарай жүгірген адамдардың қуанған дауыстары естілді. Жас жұбайын поездан күтіп алуға кеткен Құлахметтің оралуын ұйқатай тосып отырған, қақпа алдына кеп тоқтаған машинаның дыбысын естіп, сыртқа жүгіре шыққан бұл кісілер — осы үйдің иесі Сейтқасым мен оның әйелі және Құлахметпен бірге қызмет істейтін дос құрбылар еді. Олар Сапияны қаумалап:

— Хош келдіңіз!

— Жақсы жеттіңіз бе?

— Бізге жаңбыр ала келдіңіз ғой, ырзық биыл мол болады екен!

— Иә, иә, бұл — жақсылық белгісі! «Келіннің — аяғынан, қойшының — таяғынан!» — десіп, жарқылдап амандасты.

Жұрт шырты ұйқыда жататын бейуақытта алдарынан осыншама адам шығып, апасын құрметпен қарсы алғандарына Әділбек қатты қуанды.

— Ей, ағайын! Жанбыр жауып тұрғанда келінді бөгемендер! Үсті-басы су болады. Тезірек үйге кірсін. Қане, қарағым, жүр бері қарай!— деп Сейтқасым үйге қарай бастады. Жұрт араларын ашып, Сапияға жол берді.

Үйге кірген соң Әділбек апасына жасалған тағы да бір зор құрметтің белгісін көрді. Сейтқасымның үлкен үйінің кең залына ұзын стол құрылып, мол дастарқан жайылып, нақ бір ұлы той болатындай әзірлік істеліпті. Бұл шаруаны қайсысы ұйымдастырды екен? Кім ұйтқы болды? Құлахметтің өзі ме? Бірақ ол бүгінгі бірге жүрген жол бойында Әділбекке бұл туралы ештеме айтқан жоқ еді. Әлде, балдызы да, жұбайы да келгенде бір-ақ көрсін деп, жездесі қулық ойлады ма екен? Әділбек Құлахметтің жүзіне көзін аударып, ақырын ғана барлап қарап еді, мына жасалған үлкен дастарқанның салтанатына жездесінің өзі де танданып тұрғанын байқады.

— Мынау дастарқан — Сапияның келу құрметіне Құлахметтің осындағы достары жайып қойған дастарқан. Ал, кәні, жолдан келген туысқандар, әуелі сендер жоғары шығындар!— деп Сейтқасым Құлахметке, Сапияға, Әділбекке қошемет көрсетіп, үшеуін төрге отырғызды. Өзге кісілер олардың қатарына және қарсысына келіп отырсты.

Әділбек үлкендердің қасына жоғары шығып кеткеніне аздап ынғайсызданды. (Осы үйдің бұған тете баласы дастарқан басына да келмей, қонақтарға күлімдеп қарап, есік жақта тұр еді, соған көзі түскен). Сейтқасым мұны байқап қалды білем.

— Балақай, сен қонақсын, төрге отырғаныңа қысылма!— деді Әділбекке. Сонан соң көпшілікке бұрылып:— Ал енді, рұқсат етсеніздер, бәріннен жасым үлкен болғандықтан, дәм алдында бір-екі ауыз сөз айтайын,— деді.— Қарағым, келін!— деп Сапияға қарап сөйледі.— Міне, ортамызға келдің, ең алдымен берер батам, ақ тілеуім: қадамын құтты болсын, үлкен бақытқа жет, жолыңа гүл өссін! Өзің осы жақтың қызы екенсің, сондықтан әрі қарындасымсың. Мына Құлахметтей жақсы жар тапқаныңа және оңтүстіктің жігітін өзіміздің терістікке тартқаныңа һәм ризамын!

— Оңтүстіктің жігітін мен үгіттеген жоқпын, мол егін өсіретін тың өлкесінде жұмыс істеуге өзі қызықты ғой!— деп Сапия өңі қызара түсіп күлді. Кей жігітті келіншегі билеп, өзінің төркін жағына жетелеп кетсе, жұрт мұны жігіт басына мін ғып тағатыны есіне келіп, Құлахметке ондай сын танылмасын деп, жарын арашалаған секілді болды.

— Сапия қарағым, сөзімді басқаша ұғып қалма! Әлгі айтқаным — әшейін әзілім ғой!— деді Сейтқасым оның ойын түсініп, ұялтпайын деп.— Құлахметтің институт бітірген соң, өз ағайындарын жағалап, жылы орын іздемей, бөтен жерге баруға жолдама алып, қиындықты қалағанына өз басым қатты сүйсіндім. Құлахмет інімнің осында келген аз күн ішіндегі ісіне, аяқ алысына қарап, оның қабілетін де, қырын да, адамшылық қасиетін де байқадық. Совхозымызға тамаша маман келді деп қуанулымыз! Бұл — менің ғана пікірім емес, директордың да, ол — көпті көрген тәжірибелі адам, басқалардың да пікірі осындай!..

— Сіз артығырақ айтып жібердіңіз, ағай! Ортала-рыңызға жакында ғана келдім, әзірше тындыра қойғач ештеме жоқ қой!— деді Құлахмет Сейтқасымның мақтағанына ыңғайсызданып.

— Інім, ұлы Абайдың айтқан сөзі бар: адамның адамшылығы істі қалай бастағанынан көрінеді деп. Бұл жерге жақында келгенің рас, құлашыңды толық жазуға әлі үлгірген де жоқсың, бірақ жұрт — сыныш, қолыңнан үлкен іс келетін азамат екеніңді алғашқы қадамыңнан таныды,— деді Сейтқасым.

Әділбек жездесін мақтағанды ішінен тәуір көріп, Құлахметтің жүзіне қуанып қарап еді. Құлахметтің жылы өңі нұрлана қызарып, ажарлана түскенін байқады. Ұзақ жолда машина жүргізіп, тынымсыз қимылдап денесі қызып келген адам салқын даладан жылы үйге бірден кіргендіктен және мынадай ыстық көңелімен көрген соң, тұла бойы ысып, Құлахметтің екі беті сондықтан балбырап қызарғанын бала, әрине, түсінген жоқ. Мақтағанға шаттанбайтын кісі бола ма? Сейтқасымның мақтаған сөзі мұның жездесінің де құлағына жылы тиіп, жанына жаға түскен шығар. Құлахметтің жүзінен қызарып көрінген нұр — сол ішкі сезімнің сыртқа тепкен шұғыласы ғой. Әділбек осылай ғана ойлады.

Сапияның келу құрметіне арналып жайылған көңілді дастарқан басында, тәтті дәм үстінде, өте жарасымды

әңгіме өрбіді. Әділбек апасы мен жездесіне ыстық ықылас көрсетіп отырған Құлахметтің достарына сүйсіне қарап, сөздерін қызыға тыңдап, әсіресе бір жайға масаттанды. Кез-келген адамға осындай қошемет жасала ма? Кез-келген кісіні мынадай жаңбыр жауып тұрғанда, әрі түнде жұрт алдынан шығып қарсы ала ма? Сания бастық емес, Социалистік Еңбек Ері емес, тіпті осы совхоздың тұрғыны да емес. Ендеше оған көрсетілген бұл үлкен қошемет — ең әуелі Құлахметтің арқасында болып отырған құрмет. Олай болса, Әділбектің жездесі осал кісі емес, елге қадірі бар адам! Осы мекенге келген аз күннің ішінде өзінің білімімен, ісімен, ең әуелі, әрине, мінезімен жұртқа ұнаған екен. «Қалтамда институт бітірген дипломым бар, дәрежем де, мансабым да жоғары» деп көкірек қақса, немесе, бұл жердің жұртын жатырқап оскырып, мұның қасына кім жуыр еді? Әрине, жан жоламас еді. Ал бүгін, міне, осы ауылдың бетке ұстар азаматтары Құлахметті қошеметтегендері былай тұрсын, оның әйелі мен балдызын да өздерінің нақ бір ежелгі таныстарындай, тіпті совхоздың еңбек оазаттарындай қастерлеп-төрге шығарып, айрықша ыстық пейіл көрсетіп отыр. Осының бәрі, сөз жоқ, Құлахметтің елге ұнағанының белгісі. Әділбек жездесінің осындай сыйлы азамат болғанына көңілі өсіп, өте қуанып, ішінен мақтанып та отырды.

Әділбектің және бір сүйсінгені — Құлахмет арақ ішпейді екен. «Кешіріңіздер, ағайын! Осы ащы суға үйірлігім жоқ еді, татпайтын едім», — деп шарап құйылған рюмканы қолына ұстамады. «Жұбайыңның келгеніне қуанғаныңды білдіріп, тым болмаса рюмканын ернеуіне ерніңді тигізбедің-ау! Япырай, дінің берік екен!» — деп жолдастары күліп әзілдеді, бірақ Құлахметті қыстамады. Әділбекке бұлардың өздері де ішімдік құмар кісілер сияктанбады, қолдарын рюмкаға жиі соза бермеді. Ал әзіл-қалжыңдары жарасып, дастарқан басын көңілді думанға айналдырып, бәрінің де көңілдері теңізше шалқып отырды. Бала үлкендердің қуанышты жүздеріне күлімсіреп қарап, олардың сөздерін қызығып тыңдады. Үлкен кісілермен бірге дастарқан басында отырғаны және төрде отырғаны есіне түсіп кеткен бір мезетте ол өзінің бала екендігін ұмытып, өзін ересек адамға ұқсатты. Үлкендердің көңілді әңгімесіне араласуға ынтығып, орайы келген сәтінде бір сөзді айтып жіберуге оқтала түсіп отырды...

Өткен күндердің осы оқиғалары ауруханада жатқан Әділбектің есіне сағынышпен оралып, көз алдынан бәрі тізбектеліп өте берді...

VII

Әділбектің мертігіп, ауруханаға түсіп қалғанын оның әйеліне кезекші дәрігер телефонмен хабарлаған еді. Ұлбазар қызметінен оралып, екі ұлын балалар бақшасынан алып, үйге енді ғана кіре берген, телефон безектеп шырылдап жатыр екен, жылдам ұмтылып келіп, трубканы асығып көтергенде, құлағыңа әрі бөтен, әрі біртүрлі салқын дауыс естілді. «Ауруханадан телефон соғып тұрмыз. Кешіріңіз, сіз бұл үйдің кімі боласыз?»—деп сұрады. Ұлбазар бейтаныс адамның тұтқиыл сауалына таңырканса да, сыпайы үнмен жөнін айтты. Кезекші дәрігер де әйелді үрейлендірмейін дегендей, сабырлы дауыспен сөйледі, болған жағдайды жайлап түсіндірді. Бірақ оқыс хабардан Ұлбазар шошып кетті.

— Япырай, не дедіңіз? Аман ба өзі?.. Аман ба өзі?—дей берді тұла бойы дір-дір етіп.

— Қорықпаңыз, жаракаты қауіпті емес, еріңіз қазір палатадағылармен күліп сөйлесіп жатыр,—деді кезекші дәрігер.

— Шын айтамысыз? Палатасы сізге жақын ба? Өзі тұрып телефонға келе ала ма?.. Өтінемін, сөйлестіріңізші!

— Айыпқа бұйырмаңыз, бұл тілегіңізді орындай алмаймын, ауруларды мазалап, телефонға шақыруға болмайды. Бізде бұған рұқсат етілмейді,—деді кезекші дәрігер.

Ұлбазар бұл сөзге сене алмай, күдіктене түсті. Кезекші дәрігер бұдан бірдемені жасырып тұрған сияқтанды. «Әділбектің халі жеңіл емес екен ғой... Сақтай гөр!..» Ұлбазар өз ойынан қорқып, дірілдеген қолымен көкірегің басты. Буындарынан әл кеткендей болып, құлай жаздап, орындықтың арқалығына тәлтіректеп сүйене берді.

Есін сәлден кейін жиды. Бойын үрейге алдырып әлсірей берсе, қолтығынан сүйер, жұбаныш айтып қайрат

берер дәл қазір қасында отырған ересек кісі жоқ екенін аңғарып (екі баласы төргі үйде бірін-бірі қуалап ойнап жүр), өзін-өзі ішінен демеді, қалтыраған буындарын бекітуге тырысты. Бірақ қобалжыған көңілін орнықтыра алмады.

Ұлбазар енді бір минут тағат таба алмай, көшеден бір жеңіл машина ұстап, ауруханаға асығып жетті. Аурухана есігі алдында иіріліп тұрған таныс кісілерді көргенде, жүрегі зуылдап, тіпті үрейі ұшты. Ұзын бойлы, бұрыл шашты қарт профессор Сәду Аманбековке алдымен көзі түскен. Жеңіл-желпі нәрсеге онша қынжыла қоймайтын және қасындағы кісілермен ылғи жадырап сөйлесуді ұнататын жылы жүзді профессор белі бүгіліңкіреп, екі қолын артына ұстап, біртүрлі жүдеп, төмен қарап тұрған еді. Жеңіл машина қастарына тақау келіп тоқтағанда, басын сәл бұрып, көзін аударды. Машинадан түсе берген әйелдің Ұлбазар екенін байқап, оған қарай ақырын жүрді. Қасындағы кісілер оның соңынан үнсіз қозғалды.

Ұлбазар денесі тітіреп, қатты шошып, аяғын ілгері баса алмай, профессордың біртүрлі қуарған кескініне үрейленіп қарады. «Ағатай, түсініз неге қашып кеткен? Әділбек аман ба? Тірі ме?» Осы сөздерге ғана тілі келіп, ерні сәл-сәл ғана қыбырлап еді, бірақ үні шықпады. Тынысы тарылғандай болып, көзінің алды бұлдырап бара жатты. Профессор оны қолтығынан сүйей берді.

— Шошым, қарағым! Бәрі де сәтті болды. Әділбектің аман қалғанына осы мынау жолдастары — бәріміз шүкіршілік етіп тұрмыз. Сен де шүкіршілік ет!

— Сәду аға, шын ба! Тірі ме өзі?

Ұлбазардың көзінен жас домалап кетті.

Профессор Сәду Аманбеков осыдан бірер сағат бұрын ғана командировкадан оралған еді. Аэропорттан тура үйіне келіп, жол киімдерін шешіп, жуынып-шайынып, тамақ ішуге стол басына енді отыра бергенде, институттан кафедраның лаборант қызы телефон соқты: «Әділбек машина астына түсіп қалды, ауруханаға алып кетті, халі ауыр көрінеді»,— деп, үрейленген дауыспен хабарлағанда, профессордың өзі де шошып кеткен. Телефон арқылы дереу ауруханамен жалғасып, Әділбектің халжайын сұрап еді, жауап берген жіңішке дауысты әйел: «Жағдайы қандай екенін әзірше нақты айта алмаймын, операция жасалып жатыр, әлі біткен жоқ, бірер сағаттан кейін біліңіз»,— деді. Профессор қатты қобалжып,

үйде сабыр етіп отыра алмай, жедел ауруханаға барды. Жеткенше жүрегі суылдап, зәресі қалмады. Әділбекке операция жасаған хирургтен науқастың жағдайын біліп, рұқсат алып палатаға да кіріп, Әділбекті өз көзімен көріп, не болғанын оның өз аузынан естіп, сонан кейін ғана көңілі орныққан-ды.

— Палатасына кіріп шықтым, Әділбекпен сөйлестім, бәрі де сәтті бопты. Ешқандай үрейленбе, қарағым,— деді профессор Ұлбазарға.

Әйелдің қорқынышы сейілсін деп, Әділбектің көңілкүйі жақсы екенін, халін сұрағанда оның күліп, әзілмен жауап қайтарғанын айтты:

— «Жамбасым да шойын екен, темірдің өзін майыстырып, машинаның маңдайын жапырып жіберіпті» дейді мақтанып. Науқастың уайымға берілмей, өзін осылай сергек сезінгені өте жақсы! Сырқатынан тез айығады. Сондықтан, Ұлбазар шырағым, сен де өзінді шират, бойынды үрейге билетпе!..

Ол Ұлбазарға ерінің халін біліп шығу үшін палатаға кіруіне кезекші дәрігерден рұқсат алып беріп, сонан соң науқас жатқан бөлмеге апаратын коридордың есігін әйелге өзі ашып, жолын көрсетіп жіберді.

Ұлбазар ері жатқан палата алдына келгенде, деңесінің тағы да дірілдей бастағанын сезді. Буындарын бекітіп ұстау үшін өзіне өзі ішінен қайрат беруге тырысып, шошыған жүрегін екі қолының алақанымен сыртынан басып, өні ағара түсіп, қобалжып сәл тұрды да, сонан соң есікке ақырын жақындады.

Әйел палатаға кіре бергенде, төр жақтағы төсек үстінде түрегеп отырған қою мұртты, бейтаныс кексе кісіге көзі бірден түсіп, бөтен бөлмеге байқамай ендім бе дегендей жасқанып қалып, кілт тоқтады.

— Кірініз, кірініз, шырағым!— деді Есенгелді оның қаймыққанын аңғарып,— Әділбектің көңілін сұрауға кеп тұрсаңыз, жаңылған жоқсыз, ол осы палатада.

Оң жақ іргедегі төсекте ақ жамылғы жамылып, шалқасынан жатқан, маңдайы мен бір жақ беті ақ дәкемен орай танылған Әділбек сол мезетте жастықтан басын сәл көтеріп, есіктен кірген адамға көзін аударып еді. Әйелін көріп, қуанып, қолын созды.

Ұлбазар жылдам ұмтылып келіп, ерін мойнынан құшақтап, оның жаралы маңдайын ақ дәкенің сыртынан сүйді. Сонан соң күйеуінің кеудесіне бетін басып, екі иығы дір-дір етіп жылады. Әділбекті не күйге ұшырады,

тірі ме өзі деп, аурухана қақпасына үрейі ұшып, қатты шошып кірген әйел ерінің күлімсіреген жүзін көргенде, қуаныштан толқып, босап кетті. Әлгінде ғана жүрегін суылдатқан мұздай қорқыныш, енді дереу еріп, көздерінен жыл-жылы жас боп шұбырды.

Әділбек әйелін оң қолымен көкірегіне қыса құшақтап, шашынан сипады.

— Аман екенімді көрдің ғой, енді қорықпа, жаным! Бала секілденіп көз жасыңды көлдеткенің не? Қой, мына үлкен кісіден ұят болады,— деді жарын жұбатып.

Ұлбазар ерінің кеудесінен басын көтеріп, палатада бөгде кісі барлығы есіне түсіп, жас толы көзімен Есенгелдіге ұяла қарап:

— Кешіріңіз, ағай!— деді.

— Жылағаныңның ерсілігі жоқ, шырағым. Қуанғанда көзден шыққан жас бұл — таза жан-дүнненің нұр суы, әлсіздіктің белгісі емес,— деді Есенгелді.

— Келіңізді мақтадыңыз ғой!— деді Әділбек езу тартып.

Қарттың нақыл секілді етіп айтқан ақылды сөзіне ішінен сүйсіне түсті.

Ұлбазар жас сулаған көзінің алдын саусағымен сүртіп, ерінің жүзіне күлімсіреп қарады. Ұзын кірпіктері ақырын ғана жоғары көтерілгенде, үлкен қоныр көздерінен жұмсақ шұғыла көрініп, әйелдің ағарған өңіне нәзік нұр жүгірді. Жаздың жылы жаңбыры жауып өтіп, соның артынан аспан шайдай ашылғанда, көктен төгілген күн сәулесінен дала реңі масаты кілемше құлпыра салатын еді ғой. Әділбекке жарының нұр шалған реңі сол тақылетті көрініп кетті.

Әділбек әйелінің жүзіне жүрегі елжірей қарап, біртүрлі толқыды. Бүгінгі осы асыл жарына ыстық махаббатын алғаш білдіргенде, қызды қаланың жасыл паркінде қолтықтап келе жатып, бір оңашалау тұста оны белінен ақырын ғана құшақтап, өзіне қарай тарта беріп, аузынан сүйіп алғанда, Ұлбазар балықша шоршып түсіп, жігітті екі қолымен кеудесінен қатты итеріп қалып, теріс айналып кеткен. Жігіт ынтығып, демі дірілдеп, қолын қайтадан соза түскенде, қыз оның әлгі қылығына әуелі өкпелегендей болып қыр көрсетті де, сонан соң басын әнтек бұрып, Әділбектің алаулап тұрған жүзіне қарап, ұяла күлімсіреді. Осы секундта қыздың өңінен жанды еріткен срекше бір нәзік шұғыла көрініп еді.

Қазір Әділбек сол ғажайып нұрды ең алғаш көргендегі толқыған халіне енді. Жүректі елжіреткен сырлы сезім өткен күндердің мәңгі ұмытылмас ыстық бір сәттерін еске түсіреді.

Студент Әділбек институттың үшінші курсына оқып жүрген кезі болатын. Қысқы емтихан — сынақ сессиясын аяқтағаннан кейін бір аптадан соң үшінші курс студенттері педагогикалық практикаға шықты. Алғашқы жауапты қадам: мектепке барып, ұстаздық іске араласады; мұғалімнің міндетін атқарып, шәкірттерге дәріс береді, сан алуан тәлім-тәрбие жұмыстарын жүргізеді. Осының бәрін орындау үстінде білімін де, жігерін де, қалаған мамандығына икемін де жақсы таныта алатындай болуға керек. Институтта сабақ беруші педагогтары бұларды, бірінші курстан бастап-ақ, мектептерге талай ертіп апарып, тәжірибелі мұғалімдердің әңгімесін тыңдатқан, олардың сабақтарына қатыстырып, дәріс жүргізу тәсілдерін көрсеткен. Сонда Әділбек те, оның құрбылары да өнегелі ұстаздың тартымды сөзіне, даусының әдемі мәнеріне, әр қимыл-қозғалысына тамсана түсіп, педагог өнеріне қызығып отыратұғын. Қыранның түлегі, қауырсыны әлі жетілмеген шағында, ата-анасының аспанда қалай самғағанына, ұзын қанатын керіп, биік көк жүзінде еркін жүйткігеніне, ұяда отырып көз алмай қарап, өзінің де көкке көтеріліп ұшқысы келіп кетіп, мойнын жоғары созып, талпынып-талпынып қалар еді.

Ұстаздың өнеріне қызыққан шәкірт те құдды сол қыран құстың балапаны тақылетті. Әділбек осындай әдемі ойға берілетұғын. Ертең жас түлектің де қауырсыны жетіледі, топшысы бекиді! Сонан соң ол да биік аспанда самғайды!

Үшінші курста өтілетін педпрактика — міне, сол жоғарыға көтеріліп ұшар алдында шығатын тұғырдың бастапқы баспалдағы. Құс түлегі ұшуға жаттыққанда, ұяның ернеуінде тұрып, қанатын сатырлатып желпір еді. Әділбек өздерінің әуелгі қадамын сол көрініске қызықтырып салыстырған.

Оның әлі есінде, практикант ретінде өзінің бірінші сабағын өткізер жолы, класқа кірер алдында өте толқып еді. Сегізінші класта әдебиет пәнінен дәріс жүргізбек болатын. Бірақ ол айтар сөзінен жаңылып, білгенімді шатастырып алам ба деп қауіптенбеген; бұл жағынан өзіне өзінің іштей сенімі нық еді: тақырыпқа

мұқият әзірленген-ді, сабағының жүйесі мен жоспарын өздерінің жетекші методисіне де, мектептің пән мұғаліміне де алдын ала тексертіп, олардан жан-жақты кеңес алған. Сабақтың материалын толық білетіндігіне күмәнданған жоқ. Класка практикант алғаш кіргенде, оны сынау үшін балалардың әдейі қыр көрсетіп, қасақана жасайтын бір қисық мінездері болады. Сонда тәжірибесіз практикант бұлардың қылығына не күлерін, не ашуланарын білмей, шуылдап кеткен класты тәртіпке қалай шақырудың амалын таппай, абдырап қалуы да мүмкін. Бірақ Әділбек осындай халге ұшырауым ықтимал-ау деп күдік ойламаған. Өзі дәріс беруге баратын кластың шәкірттерімен бұдан бұрын дидарласқан, әңгімелескен, тәртіптерін бақылап, мінез-құлықтарын байқаған, олардың бәрі де бұған тіл алғыш, айтқанды тыңдайтын, әдепті балалар көрінген. Сондықтан мұны жатырқап, жамырап кетуге тиіс емес. Ендеше толқуының себебі не?

Бұл күйдің сырын Әділбек өзі де ұға алмаған еді. Дәл класка кірер алдында жүрегі дүрсіл қағып, аузына тығылып, денесіне біртүрлі діріл енгенін сезген. Жұлын-тұтаны тондырып жүгіріп өткен суық лептей күй емес, оттай қызу толқын. Тұла бойын ысытып жіберді. Әділбек қалтасынан орамалын алып, мандайын, бетін сүртті.

Класка кіргенде, есікті ақырын ашып, бұл көріне берген мезетте орындарынан түрегеліп, сәлем еткен шәкірттердің тым-тырыс болып, өзіне барлай, әрі сынай қарай қалғанын сезініп, Әділбек толқи түссе де, қобалжығанын білдірмеуге тырысып, оқушыларға салмақты, жұмсақ үнмен амандасты:

— Сәләматсындар ма, балалар!

— Хош келдіңіз, ағай!— деді артқы жақтан бір бала.

— Рахмет!— деді Әділбек. Оқушының сөзін ерсі көрген жоқ, оның бетіне жылы жүзбен қарады. Анау да жымиды, өңге балалар да күлімдеді.

Әділбек осы сәтте шәкірттердің көңілді жүздерінен көрінген ерекше бір тартымды, әдемі шұғылаға қуанып, сол нұрдан қуат алғандай болды. Әлгінде класка кірер алдында дүрсілдеген жүрегі енді жайлап соғып, денесінің дірілі де басылып, сабырлы қалыпқа келе бастады. Әділбек тұла бойының біртүрлі жеңілдей түскенін байқады.

Ол қысылмай, сабақты еркін бастап кетті. Сабақтың мазмұнын жазған конспектісін алдына ашып қойды, бірақ оған қараған жоқ. Бұрынғы өтілген материалды оқушылардың қалай меңгергенін білу үшін қоятын сауалдары, соңынан өзі қорытынды жасау үшін шәкірттер жауабының олқы шыққан жақтарын қалай байқау керектігі, жана тақырыпты жақсы түсіндіру үшін қандай тәсілге сүйену қажеттігі — бәрі де көңілінде ап-анық болып тұрды. Осы алғашқы өткізетін дәрісіне әзірлену кезінде Әділбек мұның барлығын да ішінен сан мәрте қайталап, тыңғылықты пысықтаған болатын.

Әділбектің сабағына кірген жетекші методист пен мектептің әдебиет пәні мұғалімі және практиканттар артқы қатардағы парталарда бірыңғай отырған еді. Бұлар — әрине, театрға келген жай көрермен емес, төрешілер: Әділбектің сабақты қалай жүргізгеніне баға береді, оның ұстаздық іске қабілеті қандай екенін бақылайды. Сабақтың соңынан өткізілетін талқылауда бәрі де сөйлеп, пікірлерін білдіреді. Студенттерге, әсіресе, практикант ретіндегі өздерінің бір-біріне баға беріп сөйлегені қымбат көрінеді. Біріне бірінің берген бағасы не асып кетіп, не кем түсіп жатса да, риза болып мақтаса да, өкініш білдіріп сынаса да, өз ойларын кіршіксіз ақ көңілмен айтады. Әділбектен бұрын кеше екі практикант жоғарғы кластарда әдебиет пәнінен дәріс өткізген болатын. Солардың жүргізген сабағын талдағанда, курстас құрбыларының пікір айтпай қалған біреуі жоқ, бәрі де шеттерінен білгішсініп сөйлеген. Кемшілікті көбірек көрсеткеннің біреуі — Әділбектұғын. Енді, міне, оның өзіне де кезек келді, сынға түсті. Ал, байқайық, қанатын қалай қағар екен!

Әділбек өзінің сабағына кірген курстас жолдастарына көзін аударғанда, олардың дәптерлерін ашып, қаламдарын қолдарына ұстап, мұның әр қимылыш, әр сөзін бақылап, өз бағаларын қағазға түсіруге асыққандай боп отырған әлпеттерін байқады. Бір жолдасы Әділбекке жымиып карап, негін көтеріп ымдап қойды. «Бөгде адамдар емеспіз, өзіміз ғой, қысылма, еркін жүргіз сабағыңды!» — деп демегендей ажар білдірді.

Дәл осы мезетте күтпеген бір оқыс хал болды. Ең шеткі партада, пән мұғалімінің оң жағында отырған ақ күртелі бөтен қызға Әділбектің көзі түсті. Жүзі таныс. Қайдан көріп еді осы қызды? Үстіндегі ақ күртесі, оқушы қыздарша екі айырып тараған майда қара шашы,

бос өріп, ұшын тарамдап, омырауына түсіріп қойған келтелеу қос бұрымы — бәрі де сол көрген қызының бейнесіне тұп-тура ұқсап тұр. «Иә, сол!» — деп қалды Әділбек ішінен. Институттың құрмет тақтасына ілінген оқу озаттары суреттерінің ортасында осы ақ күртелі әдемі қыздың фотосы да тұрғанын көргені есіне түсті. Әділбек сүйкімді қыздың суретіне көз тоқтатып ұзақ қараған. Фотоның төменгі жағындағы жазудан қыздың аты-жөнін, география факультетінің студенті екендігін оқыған. «Иә, сол! Нақ сол қыздың өзі! Бұл мұнда неге отыр! Қазір әдебиет сабағы өтетінін білмей, класқа жаңылып кірді ме? Әлде әдейі келді ме екен? Неге әдейі келеді?» — деп таңырқанды Әділбек.

Рас-ау, әдебиетші емес адамның әдебиет сабағында қанша шаруасы бар? Әділбек осы мектепке өздерімен қатар, география және тарих факультеттерінің студенттері де практикаға келгенін білетұғын. Олардың жетекші методистері бөлек, филологтарға қатысы жоқ. Ендеше әдебиет сабағына мына қыз қандай мақсатпен келіп отыр? Басқа факультетте оқитындар: филология факультетінің студенттері — тіл мамандары, бәрі де сөзге жүйрік, шеттерінен шебер сөйлейді, — деп есептейді. Бұл қыз да солай ойлап, практикадағы филолог құрбыларының дәрісті қалай жүргізгенін көруге ынтық болып, тілек білдірді ме? Сонан соң Әділбекпен бірге оқитын қыздардың біреуі оны практиканттың сабағына шақырған шығар. Әрине, шақыруы айып емес, бірақ сырттан билік жүргізіп, Әділбектің дәрісін көруге кел дегені жөн бе? Әділбекке, тым болмаса, сабақ алдында ескертіп қойса қайтеді екен? Жігітті сынамақ болғаны ма? Таң қалсын дегені ме? Қыздардың қулығы да қалмайды-ау бір жағынан!

Әділбек жүзі таныс бөтен қызға: «Сіз географ емес-пісіз, әдебиет сабағына жаңылып кірген жоксыз ба?» — деп, сауал бергісі келіп оқтала түсті де, бірақ бұлай оқыс сұрағаны ыңғайсыз бола ма деп ойлап, қыздың бетіне үнсіз барлай қарады. Осы мезетте қыз да бұған жанарын бұрып қалып еді, екеуінің көздері кездесіп қалды. Жігіттің ойын ұқты ма, әлде оның көзіне көзі ұшырасып қалғанына қысылды ма, қыз сәл жымнып, жанарын төмен аударды.

Әдебиет дәрісі өтетін класқа бұл қыздың жаңылып кірмегенін, әдейі сабаққа қатысу үшін келіп отырғанын Әділбек енді анық ұғып, бірақ оның неге жымнығанына

түсіне алмай, тандана түсті. Және жымиған кезінде қыздың өңі бұған өте ажарлы көрінді. Жігіт тамсанып та қалды: «Қандай сұлу еді!..»

Әділбек сабағын бастап, әуелі үйге берілген тапсырманы кластың қалай орындап келгенін тексеруге кірісіп, сауалдар беріп, оқушыларға жауап айтқызғанда, қыз шәкірттердің сөзін өте зейін қойып тыңдап, дәптеріне әлсін-әлсін бірдемені жазып қойып отырды. Жігіт мұны байқады. «Өзінің пікірін қағазға түсіріп отыр. Бұл оған не үшін қажет болды екен?» — деп ойлады.

Дәріс аяқталып, қоңырау шылдырлағанда, Әділбек сабаққа кірген жетекшілері мен практиканттардың ілгері өтуін тосып тұрып, өзі кластан олардың сонынан шықты.

— Сізбен бір минутка сөйлесуге бола ма?— деп жымиып тіл қатты оған жүзі таныс қыз есік алдында бөгеле беріп.

Әділбек тоқтай қалып, қыздың кескініне тағы да танырқай қарады.

— Кешірерсіз, әдебиет сабағына не үшін қатысқым келгенін сізге алдын-ала айтуға үлгіре алмай қалдым,— деді қыз.

— Окасы жок!— деп күлді Әділбек.

— ...Және бүгін сіздің сабағыңыз болатынын білмедім...

— Бұл да айып емес!

Әділбектің тілінің ұшына: «Ал, қалай, менің өткізген сабағым сізге ұнады ма, ұнамады ма? Қандай баға қойдыңыз?» — деген сауал келіп тұрды да, бірақ сыйпайылық сақтап сұрамады.

— Біздің география факультетінің студенттері де осы мектепке практикаға келген,— деді қыз.

— Мұны білемін,— деді Әділбек.

— Мен осы факультетте оқитын ем.

— Оны да білемін. Сіздің есіміңіздің кім екенін де білемін. Ныспыңыз Ұлбазар емес пе?

— Иә...

Бұл жігіт менің аты-жөнімді қайдан біледі дегендей, қыз Әділбектің бетіне танданған пішінмен қарады. Сонан соң, өз суреті институттың құрмет тактасында ілулі тұрғаны есіне түсті білем, көзін төмен аударып жымиды.

— Иә, не айтпақшы едіңіз, құлағым сізде,— деді Әділбек.

— Практика кезінде класс жетекшісінің көмекшісі міндетін атқаруға мені осы класқа бөлген еді. Сонан кейін, оларды жақсырақ білу үшін, күнделікті сабақтарына қатысып жүрмін. Әдебиет сабағына да сол мақсатпен кіріп ем,— деді Ұлбазар.

— Бұныңыз дұрыс екен, ісіңізге сәт тілеймін!— деді Әділбек.— Осы ма еді айтқыңыз келгені?

— Жоқ... бір мәселе жайында сізден кеңес сұрайын деп ем,— деді Ұлбазар.

— Мен сізге қандай кеңес бере алам!— деп күлді Әділбек.

— Сіз филологсыз, кеңес бере аласыз,— деді қыз.

Ол өз қарауындағы класта халықтар достығы тақырыбына арнап класс сағатын өткізбек екен. Бұл істі қалай ұйымдастыру жөнінде біралуан шаралар белгілепті: фото-монтаж жасамақ, қабырға газетін шығармақ, шәкірттерге нақты тапсырмалар беріп, сөз сөйлетпек, халықтар достығын бейнелеп, карнавал ойынын жүргізбек, тағы-тағылар. Мұның жоспарын жетекші методистері мақұлдапты. Сонда да, алғашқы өткізетін класс сағаты болғандықтан, құрған жоспары жүзеге ойдағыдай аса ма, әлде көздеген жерінен шықпай қала ма деп, көңілі қобалжи беретін көрінеді. Класс сағатында пайдалану үшін атақты жазушылар мен ғұламалардың халықтар достығы хақында айтқан бір тамаша сөздерін теріп алыпты. Бұларды әдемілеп жазып, көрнекті жерге іліп қоймақшы екен.

Ұлбазар осы әзірлеген материалдарын Әділбектің әдебиетші ретінде қарап шығуын өтінді.

Әділбек қыздың дәптердің бір бетіне тізілтіп жазып алған цитаталарын ішінен жылдам оқып өтті.

— Бәрі дүп-дұрыс! Еш жерінде не әріп, не тыныс қатесі жоқ!— деді.

— Мен ол жағын сұрап тұрған жоқпын. Осы теріп алған сөздердің мазмұны класс сағатының тақырыбына сай ма? Үйлесімді ме? Сол жайында пікіріңізді білгім келеді,— деді қыз.

— Ә... ә...

Әділбек сәл ойланып қалды, дәптер бетіндегі жазуға қайтадан көзін жүгіртті. Сонан сон:

— Менімше, бәрі де тақырыбыңызға әдемі үйлесіп тұр, бәрінің де мазмұны терең! Өте жақсы сөздерді тандап алыпсыз!— деді мақтап.— Дегенмен, бір ескертпем де бар.

— Айтыңыз!..

— Мына бір-екі тұста педагогиканың аса маңызды бір принципін сақтамай кетіпсіз.

— Қандай принципін?— деді қыз білуге ықыластанып.

— Баланың жас ерекшелігін, білім дәрежесін ескеру керек деген шартын ескермепсіз,— деді Әділбек.— Мәселен, міне, Нансеннің сөзін келтіріпсіз, тамаша айтылған сөз! Нансен — әйгілі океанограф, Норвегияның ұлы жиһангезі, ірі қоғам қайраткері болған адам. Әрине, мұның бәрі сізге айдай аян. Ал, сіз әңгіме өткізетін кластың оқушылары Нансеннің кім екенін біле ме? Ол жөнінде мағлұматы бар ма? Мүмкін, кейбіреулері оның тіпті есімін де естімеген шығар. Сегізінші кластың оқулықтарында Нансен туралы ештеме айтылмайды.

— Бұл ғажайып адам жайында жазылған қызықты кітаптар, тамаша шығармалар бар. Соларды оқыған шәкірттер болуы мүмкін ғой,— деді Ұлбазар.

— Әрине, мүмкін, бірақ бұлай бал ашу қиын. Меніңше, педагог тәрбие жұмысында көзі анық жететін нәрсеге ғана сүйенуі керек.

— Бұл пікіріңіз дұрыс.

— Ендеше өзіңіз ойлап қараныз, сіз сөзінен мысал алған Нансеннің кім екенін оқушылар жақсы білмесе, одап келтірген факлияңыздың шәкірттерге қандай әсері болады? Сіздің Нансеніңіз — оларға бейтаныс. Ал, балалар бейтаныс адамды бедел тұтпайды. Сіз олардың психологиялық ерекшелігімен де, білім деңгейімен де санасуыңыз керек. Мына жерде осыны ескермепсіз...

Әділбек бірақ, өзімен бірінші рет сөйлесіп тұрған сыпайы қызға дәл осы соңғы сөйлемді тіктеу айтып қалдым-ау деп ойлап, өзі бір түрлі қолайсызданды.

— Кешіріңіз, артықтау сөйлеп жібердім білем. Педагогика теориясынан біздің білетініміз — өзіңізге де бек жақсы қанық қой!— деді күліп.

— Жок, ешқандай артық сөзіңіз болған жоқ. Ойлап-дыратын пікір айттыңыз, рақмет!— деді қыз шын ықыласымен жігітке көңілінің алғысын білдіріп.

— Класс сағатында пайдаланатын осы көрнекті құралдарды өзіңіз жасап аласыз ба?— деп сұрады Әділбек.

— Құрбыларымнан жәрдем сұраймын ғой, өзін сурет салуға шорқақтауым,— деп шынын айтты Ұлбазар.

— Сенім білдірсеңіз, менің көмектесуіме болады.

Андағы цитаттарыңызды үлкен ватман қағазға әдемілеп жазып берейін, бұл жағына қолымның аздаған ебі бар,— деді Әділбек.

— Ондай достық жәрдем көрсетсеңіз, шексіз алғыс айтар едім,— деді Ұлбазар үлкен көздері күлімдеп...

Әділбек сол күні түннің біраз уақытына дейін тап-жылмай отырып, жалпақ қалың қағазға цитаталарды әуелі қарындашпен асықпай түсіріп алып, сонан соң әр үзіндіні әртүрлі бояумен сәнін келтіріп бояды. Бір жерінен әріп түсіп қалмады ма деп, әр сөзді ежіктеп оқып, мұқият тексеріп шықты. Жасаған көрнекі құралын, осыдан кейін, қабырғаға іліп қойып, әрірек тұрып, алыстан байқап қарады. Жаман шықпаған екен! Жігіт көңілденіп, алақанын уқалады. Қызға берген уәде ойдағыдай орындалды, енді алаңдамай, рақаттанып ұйқтауына болады.

Ол көрнекі құралды ұқыпты орап, ертеңіне мектепке ала барып, Ұлбазарды коридорда ұшыратып, қолына берді.

— Қалай жылдам жасадыңыз, түнімен ұйқтамадыңыз ба? — деді Ұлбазар танданып. — Кешіріңіз, сізді әуреге түсіріппін ғой...

— О не дегеніңіз! Қайта жақсы болды, бүгін тіпті ғамаша ұйқтадым, түнімен бір тәтті түстер көріп шықтым!

— Солай ма?

— Әзілім емес, рас айтам.

— Қандай түс көрдіңіз?

— Түсіме сіз кірдіңіз...

Ұлбазар Әділбектің бетіне қарап, өңі сәл қызарып жымиып күлді де, сөзді өзінен бұрып:

— Қане, жасаған көрнекі құралыңызды көрейінші! — деп, қолындағы қағаздың орауын жазып, ондағы жазуларға көзін жүгіртті.

— Әдемі екен! Еңбегіңізге көп рақмет! — деді жігітке алғыс айтып.

— Сізге де үлкен рақмет!

— Маған не үшін?

— Осы көрнекі құралды жасауға сенім білдіргеніңіз үшін. Сіз сеніп тапсырмасаңыз, мен мұны жасар ма едім? Мұны жасамасам, сізден алғыс алар ма едім?!

— Сіз әдебиетшінің тілімен сөйлеп кеттіңіз.

— Мен шынымды айтып тұрмын...

Осы кезде қоңырау шыңдырлады да, Ұлбазар күресте

құрбысының сабағына кіретінін айтып, Әділбектен кешірім өтініп, мұғалімдер бөлмесіне қарай бұрылып еді.

— Сәл аялданызшы!— деп өтінді жігіт.

Қыз кідірді.

— Кешке бір жаққа барасыздар ма?— деп сұрады Әділбек.

— Жоқ, жатақханада боламыз,— деді Ұлбазар.

— Қазақ драма театрында бүгін жаңа спектакльдің премьерасы өтеді екен. Егер уақытыңыз болса, барайық, мен сізді соған шақырамын,— деп тілек білдірді Әділбек.

— Рақмет! Бірақ театрға баруға қолым тие ме, тимей ме, білмеймін, уәде ете алмаймын,— деді Ұлбазар.

— Біқыласыңыз болса, уақыт табасыз. Ал мен сізге билет алып келемін!— деді Әділбек.

— Әуре болмай-ақ қойыңыз!

— Бәрібір билет алып келемін!..

Қыз күліп басын шайқады да, мұғалімдер бөлмесіне кіріп кетті. «Бәрібір билет алып келемін!»— деп қайталады Әділбек ішінен.

Театрда кешкі спектакльдің басталуына екі сағат қалғанда, ол география факультеті студенттері тұратын жатақханаға кіріп, Ұлбазардың бөлмесінің есігін сыртынан ақырын ғана қақты. «Кіріңіз!» деген жіңішке дауыс естілді іштен. Әділбек дыбыс бермей, есікті тағы да ақырын тықылдатты. Шашын бұйралатқан, қасы-көзін қиылтып бояған ақсары қыз есіктен басын шығарып қарады.

— Қарындас, кешіріңіз, Ұлбазарды шақырып жіберіңізші!— деп ізетпен өтініш етті Әділбек.

Ақсары қыз артына бұрылып: «Ұлбазар! Саған бір кавалер келіп тұр!»— деп дауыстап хабарлады да, сонан соң Әділбекке көзін қайтадан аудары беріп, неге екені белгісіз сыңқ етіп күліп, есікті жылдам жауып ала қойды. Жігіттің бір жерінен кемшілік көріп, соған күлді ме? Әділбек ыңғайсызданып, үсті-басына абайлап қарады. Киіміне жабысқан, жұққан ештеме көзіне ілікпеді. Көйлегінің жағасын, галстугын қолымен сипап, олардың да қисайып тұрмағанын байқады. Аяғындағы туфлінің сусылдақ бауы шешіліп кете беретін еді, бұл да берік көрінді. Театрға баратын болған соң (және қасына қыз ертіп барады ғой), жігіт үстіне тәуір киімдерін киіп, туфлінің де жылтыратып кремдеп, әп-әдемі сәнденіп шыққан. Осы қалпына қарап, әлгі қыз мұны шікірейген

біреу ғой деп мысқыл етті ме? Әйтеуір Әділбектің бойынан қыз көзіне селкеу көрінген бір мін бар. Әділбек өзінен сол кемшілікті іздегендей болып, бірақ оның қандай ақау екенін біле алмай, біртүрлі қолайсызданып, есіктен Ұлбазар шыға берген мезетте абыржыңқырап қалды.

— Уақытыңызды бөлдім бе, айып етпеңіз... — деп қысылған үнмен қыздан кешірім өтінді.

Ұлбазар жымнып күлді. Жігіттің қобалжыған түрін байқап, ол бүгін театрға шақырып, билет алып келемін дегенде, оған «әуре болмай-ақ қойыңыз» деп айтқаны есіне түсіп, Әділбектің қазіргі толқуының себебі сондықтан деп түсінді. Ол өзі сол сөзді жігітті сынау үшін қасақана айтқан жоқ-ты, ертең тоғызыншы класта өткізетін сабағы бар болғандықтан, соған әзірленуі керектігі ойында тұрып, театрға баруға уақыты жетпейтіндей көрінген. Алайда жігіттің адал көңілін дұрыс ұғып, мектептен келісімен дереу ертеңгі сабағына дайындалуға отырды, дәрісінің жоспарын жасады, өтетін тақырыбының конспектісін жазды, пайдаланатын көрнекі құралдарын реттеді. Қол сағатына анда-санда бір қарап қойып, кеш таяна бастағанда, қағаздарын жинап, сонан соң тойға баратын адамша киініп, айна алдына барып таранып, шашын жаңалап өріп, бойын сәндеді.

— Сен қайда жиналдың бүгін? Тіпті ерекше сыландың ғой!

— Бір жігіт свиданияға шақырды ма? Ол қандай жігіт екен өзі? Көрсетші бізге, көрімдігін берейік! — деп әзілдеді Ұлбазармен бір бөлмеде тұратын екі құрбысы. Біреуі — әлгі ақсары қыз.

Дәл осы мезетте есік қағылған-ды.

— Тс-с... — деп ақсары қыз алақанымен өз аузын баса қойған. Сонан соң сыбырлап:— Құдай біледі, мынау кеп тұрған — нақ сол күйеу жігіт. Көрімдігін өзім алайын! — деп, орнынан шапшаң ұшып түрегеп, есікке жылдам ұмтылып барған.

Есік қаққан кісі бөтен біреу емес, Әділбек болар деп, Ұлбазар да ойлап қалды, өзінен-өзі әлденеден қымсынып, астыңғы ернін ақырын ғана тістеді. Анау екі қыз оның өңінің бұл құбылысын байқамады.

Ұлбазарға қос құрбысының не деп әзіл қағытқанын да, оның театрға баруға дайындалып, бірақ қыздарға сырын айтпай, жігіттің келетінін өзі ғана біліп, алаңдап күткенін де, әрине, Әділбек білген жоқ. Ол театрға би-

лет алып кей тұрса да, Ұлбазардың мана танертенгі «әуре болмай-ақ қойыңыз» деген сөзі есіне қайта-қайта түсе беріп, қыздың театрға барар-бармасына көзі жетпей, ойы екі тәрамданып, үмітінен күдігі басымдау боп келген. Соның үстіне әлгі бұйра шаш ақсары қарындасын мұны келемеждеген сияктанып сыңк етіп күлгені де, жігітті қысылта түскен. Ұлбазар бетіне жымыып қарағанда, Әділбектің жүрегі біртүрлі лүпілдеді. Қыздың нұрлы жүзіне қуана қарап, демі дірілдеп:

— Билет ап келдім, театрға барасыз ба?— деді толқып.

Ұлбазар тағы да жымыып күлді.

— Өзіңіз қалай деп ойлайсыз?

— Барасыз...

— Ендеше неге сұрадыңыз?

— Мүмкін, қуанғанымнан шығар...

Жаңа спектакльдің премьерасы бұларға өте ұнап, постановканы әдемі қойған режиссердің еңбегіне, рольдерді шебер орындаған артистердің ойынына сүйсініп және шығарма авторлары сахнаға шыққанда, көрермендердің бәрі орындарынан тұрып, дуылдап қол соғып, өнер адамдарын қалай құрметтеп құттықтағанын көргендеріне қуанысып, Ұлбазар мен Әділбек театрдан көңілді қайтты. Жігіт қызды жатақханасына дейін шығарып салды.

— Бүгін көп тамаша көрдім, жақсы демалдым, үлкен рақмет!— деді Ұлбазар Әділбекке шын көңілден алғыс айтып. Сонан соң қол сағатына қарап:— Кешіріңіз, құрбыларым кешіккеніме алаңдап отырған шығар... Сау болыңыз!— деп жігітпен сыпайы қоштасты.

Әділбек оған қолын ұсынып, қыздың жұмсақ саусақтарын ақырын ғана қысты.

— Өзіңіз де жақсы жатып, жай тұрыңыз!

Әділбек сол түні көпке дейін ұйқысы келмей, бір тәтті ыстық сезімнің құшағына еніп, ұзақ ояу жатты. Көз алдына Ұлбазардың бейнесі елестей берді. Әсіресе қыздың жымыып қараған шақтағы жанарының ғажайып нұрына танданып, елти түседі. «Қандай сұлу шұғыла!» Қазақ эпосында батырдың асыл жарының осындай шұғылалы нұрлы көзін суреттегенде, жарқыраған айнаға теңейтінін есіне алды. («...Шәһарға барсаң, құрулы тұрған күзгі бар, күзгіні көр де — көзім көр...»). «Қандай әсем балама! Арудың жанарын күзгіге — айнаға теңегенде, әрине, көздің нұрын айнанан жалтыраған шыны-

сына емес, оның жарк-жүрк еткен шұғыласымен салыстырады. Әсем теңеу!» — деп сүйсінді Әділбек. Эпостың жолдарын ішінен қайталады: «...күзгіні көр де — көзім көр...» «Иә, сен менің көзіме қара, жанарымдағы шұғыланы көр деп тұр. Сол шұғыладан қайратымды да, жанымның қасиетін де танысың дегені ғой. Бұдан артық не айту керек? Керемет сөз! Ұлбазар маған жымиып қарағанда, оның да ойында сол сөздің тұрғаны анық-ау!» — деп ойлады Әділбек.

Ол осы қызды бірден ұнатып қалғанын сезді...

VIII

Сол түні қыздың да көпке дейін ұйқысы келмей, бір жұмсақ сезім жүрегін өзгеше лүпілдеткен. Біздің жігітімізді ол да ұнатып қалғандай еді. Ернін ақырын ғана қыбырлатады. «Сүйкімді жігіт! Ақылды, инабатты...» Кенет әлденеден қорыққан сияктанып, көңілі біртүрлі қобалжыған. Семейлық тұрмыста бақытсыздыққа ұшыраған екі апасының тағдыры ойына түсіп кетіп еді.

Ұлбазар ауылда туып-өскен және көп балалы ата-ананың қызы болатын, алдында өзінен үлкен бес апасы бар. Әке-шешесі, балалары ылғи қыз бола берген соң ұл дәметіп, алтыншы қызының есімін Ұлбазар қойып еді (біздің қазақта осындай әдет бар ғой); бірақ бұдан кейін дүниеге келген сәби де қыз болды. Шешесінің осы нәрестеден соң көтерген тек сегізінші перзенті ұл боп туды.

Дүниеге сол інісі келгенде ата-анасының қалай тасып қуанғанын, тай сойып, қаладан бөшкемен сыра алдырып, бүкіл ауылды шақырып, ұланғайыр той жасағанын, о кезде жасы үштен жаңада ғана асқан, ақылы әлі толмаған, сондықтан жадында ештеме қалмаған Ұлбазарға, кейін бұл ержетіп, естияр болғанда, үлкен апасы Дарига жырдай ғып айтатын еді.

— Ал біздерге ше? Қыздары дүниеге келгенде ата-анамыз біздің де әрқайсымызға дәл осылай қуанып, дәл сондай шалқып той жасады ма? — деп сұрайтын Ұлбазар.

— Сен өзінді ұлмен салыстырма,— дейтін Дариға өмірдің өзі білетін ережелерінің бір заңдылықтарын мойындап.— Ата мен ана үшін ұлдың жөні бөлек. Ұл — қара шаңырақ иесі.

— Біз ше?

— Қыз — жат жұрттық. Бойжеткен соң, қанаты жетілген құс баласы секілді, туған ұясынан ұшып кетеді.

— Есінде болсын, мен ешқайда да ұшып кетпеймін!

— Жарайды, жадымда сақтайын бұл сөзінді,— деп күлетін Дариға.— Бірақ өмірдің өзінің заңы бар, адамның ырықына ол онша көне бермейді.

— Ал мен ол заңға бағынбаймын! Ол заңның маған әлі жетпейді!

— Олай деп асылық сөйлемес, сінлім. Өмір заңы бізден гөрі мықтырақ. Келешекте бізді алдымыздан қандай тағдыр тосып тұрғанын қайдан білеміз...

Тағдыр дегеніміз не? Ол кезде он үш жастағы ерке Ұлбазар тағдырдың не екенін түсіне қоймайтын, сондықтан апасының тағдыр туралы айтқан сөзінің мазмұнына ой жіберген жоқ-ты. Кейін ақылы есейген шағында, институтта оқып жүрген кезінде, үлкен апасының сол сөзін есіне жиі түсіріп, терең ойланатын болған. Өмір жолы түп-түзу емес екен. Бір кесепаттар адамға ойламаған жерден, тіпті кенеттен кездесе қалады екен. Соған соң адам зардап шегеді, қиналады, өмірдің ащы уын жұтуға мәжбүр болады. «Тағдыр дегеніміз осы екен ғой...»

Ұлбазардың үлкен апасы ойда-жоқта бақытсыздыққа ұшырады. Тұрмысқа шыққанына екі жыл болған, күйеуі аудандық ауыл шаруашылық бөлімінде қызмет істейтін, өздері аудан орталығында тұратын. Бір жексенбіде ері, өзі және алдына алып отырған бір жарым жасар ұлы бар, көрші совхозда тұратын жолдасына қонаққа барып, содан өздерінің «Жигулімен» оралып келе жатқандарында, оң жақ бүйірден самосвал соғып (шофері мас екен), қаңылтыры жұқа жеңіл машинаны, қабырғасын жапырып, төңкеріп құлатады. Осы аварияда нәресте қаза болады, Дариға омыртқасы сынып, ауыр мертігеді. (Рульде отырған ері аман қалады, оның иегі ғана сәл жараланыпты, баранкаға соғылған болу керек). Әйел облыстық ауруханада жылға жуық жатады, сынған сүйегі бітеді, бірақ омыртқа қирағанда, жұлынға зақым келіп, соның зардабынан екі аяғы жансызданып, мешел боп қалады. Ері әйелін ауруханадан шы-

ғарып, үйге алып келеді, бірақ оның қасында үнемі отыруға, жұмыс жағдайына байланысты мүмкіншілігі бола бермейді де, әрі үй шаруасына бұрыннан онша қыры жоқ еркек, берекесі кетіп, науқасты жөндеп баға алмай, сонан соң Дариғаны төркініне апарады. Алғашқы айларда әйелінің халін білуге жиі келіп тұрады, оның керек-жарағын, іздеген дәрі-дәрмегін тауып, жеткізіп отырады. Бір жылдан кейін қатынауы селдірей бастайды. Анда-санда бір келгеннің өзінде, бұрынғыдай емес, жадырамайды. Әйелін бірте-бірте сауығар, жазылып кетер деген үміті көмескі тарта бастағаны белгілі болады. Оның ішкі дүниесіндегі бір өзгерісті ауру әйелі де, семьяның басқа мүшелері де сезеді. Енді бір күндері — «өзі қызмет істейтін мекемедегі бір жас жесір әйелмен көңілдес екен, соған үйленгелі жүрген көрінеді» деген сыбыс шығады. Мұны Ұлбазардың да құлағы шалады.

Бұл кезде Ұлбазар тоғызыншы класта оқитын. Көктем туып, қар еріп жатқан кез еді, Ұлбазар сабақтан оралып, үйге кіргенде, оңаша бөлмеде, төсек үстінде екі нығы дірілдеп, үнсіз жылап отырған Дариғаны көріп, шошып кетеді. Апасын қайратты кісіге санайтын. Оның басындағы қайғысы қаншалық ауыр болса да, сары уайымға салынғанын, еңсесі түсіп, езіліп, дәл мынадай бүгіліп жылағанын көрген жоқ еді. Ұлбазар үрейленіп, аяғын ілгері аттай алмай, әуелі қимылсыз тұрып қалады да, сонан соң ұмтылып келіп, апасын құшақтай алады. «Тәтежан, неге жыладың? Кім сені жәбірлеген?» — деп көңілі әлденеден сезіктеніп, жүрегі қорқып сұрайды. «Еш пендеге жасаған қиянатым жоқ еді, мені тағдырдың неге сонша жәбірлегеніне күйінемін!» — дейді Дариға қинала сөйлеп, «Жүдемеші, тәтежан! Мықты едің ғой!» — деп жұбатады Ұлбазар. «Мына қорлыққа қалай күйінбейін...» — дейді апасы күйзеліп. Дірілдеген қолымен жаңқалтасынан конвертінің аузы ашылған, ортасынан бүктелген бір хатты алып, сіңлісіне ұсына береді.

Хатта мынадай жазу бар еді: «Амансың ба, Дариға? Хат жазғаны несі деп танданбауыңды өтінемін. Ойымдағы сөзді өзіңе ауызба-ауыз отырып айтуды адамгершілікке жатпас деп санадым да, сосын хат арқылы білдіруді жөн көрдім. Мен туралы бір сыбысты құлағың шалған шығар. Жел соқпаса, шөп басы қимылдамайды, ертең жұрттың бәрін мәлім болатын шындықты енді

сенен несің жасырайын, басқа әйелге үйленбекпін. Саған қояр кінәм жоқ, мені жазғырма, тағдырға ренжі. Төрт жыл отастық, жаман тұрғанымыз жоқ, бірақ амал қанша, тағдыр сені бақытсыздыққа ұшыратты. Менің жасым отызға биыл толды, алдымызда ұзақ өмір бар, екеуіміз бірдей бақытсыз болмайық, сен де маған кінә қойма. Шешен, сіңлілерің бар, олар сені жүдетпей бағады ғой. Әкесінен тірідей айырылып, жетімдік көрер дейтіндей нәрестеміз жоқ. Бір есептен баламыздың жоқтығы да жақсы болды, бұл жағдай екеуімізге де жеңілдік келтіреді. Бір-бірімізді сөкпей ажырасайық, бәрі де тағдыр ісі. Сондықтан, кешір, жолың болмасын деп мені де қарғама, опа таппа деп, алатын адамымды да күндеме. Тағдыр ісіне мойын ұсын да, маған бағың жансын деп ақ тілеу тіле...»

Ұлбазар өні бір қызарып, бір ағара түсіп, хатты ішінен оқып шығады. Мұндағы жазылған сөздерге әлде нанбағандай, әлде танданғандай халде тым-тырыс отырып қалады да, сонан соң жұқарып жылаған апасының жас жуған жүдеу жүзіне қарап, иегі дірілдеп, екі қолымен бетін басып, еңіреп жылап жібереді. Тағдыр неге аямайды мұның әпкесін? Өмірінің гүлдеп тұрған шағында соры қайнап, майып боп, бір қорлықты көріп отырғаны аз ба еді ол байғұстың? Қайғысына қайғы қосып тағдыр оған тағы да бір ащы уды ішімізбек пе? Қандай каталдық! Ұлбазар үлкен жездесін туған ағасындай көріп сыйлайтын еді, балдыз екенмін деп онымен әзілдеспейтін. Мінезі салмақты, отырыс-тұрысы байсалды, бос сөзге үйірлігі жоқ, өзі аудан орталығында қызмет істейтін жездесін, дәрежесі де жоғары, адамшылығы да биік кісіге санап, айрықша бағалайтын. Сондай адам сүйіп қосылған жарының мынадай кемтар боп қалған жағдайында, оның тағдырын ойламай, жаны ашымай, теріс қарап, сырт айналып кетуі мүмкін бе? Ұлбазар жездесі жөнінде өз құлағы шалған өсекке де әуелгі бетте сенбеген. «Олай болуы мүмкін емес... мүмкін емес!» — дей берген ішінен. Енді міне, жездесінің хаты... Кемтар боп қалып, онсыз да сорап отырған әйеліне осындай хат жазуға қалай дәті барды екен? «Тағдыр ісіне мойын ұсын да, маған бағың жансын деп ақ тілеу тіле», — деуін қарашы ұялмай! Ұлбазар апасының әсіресе осы сөзге қорланып отырғанын ұғып, оны не деп жұбатарын білмей қинала түседі.

— Өзінді жұқарта бермеші енді, тәтежан!— дейді жалынып.— Өз басыңды кемітпеші! Ол сенің тырнағыңа да татымайтын құнсыз адам екен ғой, енді білдім...

Ұлбазар кейін институтта оқып жүрген кезінде, осы оқиға есіне түскенде апасына да ішінен кінә қоятын. «Оның құнсыз адам екендігін, бұған тағдырынды сабақтамай тұрғанда, әу баста неғып танымадың? Ойының өресінен, сөзінің сынайынан адамның ішкі дүниесінің сипатын ұғуға болмайтын ба еді? Оның жаны жадаулығын қалай ұқпадың?» — деп, талай рет тіке сұрай да жаздаған. Бірақ қайғы уын ішіп отырған апасын дерттендіре бермейін деп іркілетін және тіршіліктің бір философиясын есіне алатын. Біреу аяғын байқамай жаңсақ басып қалып, сорға киліксе, екінші біреу тұп-тура кетіп бара жатып-ақ, жолдың оқабына оқыс сүрініп, қатты жығылып, бейнетке оң-оңай ұшырап қалуы мүмкін. Автомобиль жолында қай жер өр, қай жер ылди, қай тұста қандай қатер бар екенін ескертіп, машина жүргізушіні алдын-ала сақтандырып отыратын белгілер тұрады. Соның өзінде де жол авариясы болып жатады ғой. Егер адам өмірдің бұралаң жолы қай жерде қалай қисайып кететінін алдын-ала біліп отырса, өзіне-өзі сортілеп, аяғын теріс басар ма? Кім өз басына бақытсыздық тілейді?

Ұлбазардың одан екі жас үлкен Гүлсім деген апасының да бақыты жанбады. Әскери училищені жаңа бітірген лейтенантқа ғашық боп, соған тұрмысқа қуанып шығып еді, бірақ бір жылдан кейін, дәм-тұздары жараспай, ерінен ажырасып, төркініне қайтып келді. «Екеуіміз екі түрлі адам екенбіз, махаббатымыз тез суыды, мінездеріміз үйлеспеді, шырқымыз бұзыла берді. Сосын оңалмасымызға көзім жеткен соң, күйеуімнен айырылысудан басқа лажым қалмады»,— деп мұң шағады. Ара-ларындағы махаббат жоғалып, бірін-бірі құрметтей алмағаннан кейін, ырың-жырынмен азап тартып жүргенше, Гүлсімнің ерінен айырылысып кеткені, бәлкім, дұрыс та шығар, бірақ жүректе жарасы қалады. Жаныңды өмір бақи сыздатып ауыртатын айықпас дерт қой бұл. Жиырмаға жана толған жап-жас апасына: «бір байдан шыққан әйел» деген атақ тағылғаны қандай жаман. Арға тиеді.

— Сүйіп қосылған еріңмен дұрыс семья құра алмағаныңа, ең алдымен, өзін жазықтысың,— деп Ұлбазар апасына кінә қойған.

— Әрине, «қайта шапқан жау жаман, қайтып келген қыз жаман» ғой. Оған қосылғанда мұндай бақытсыздыққа ұшырармын деген көңілімде титтей күдік жоқ еді. Дүние қуанышқа толып, өмір маған тек қана күлімдеп тұратындай көрінген. Қайтейін енді, бағым күйді, өмірдің заңы қатал екен,—деген Гүлсім мұңайып.

— Кеш түсінгенсің,—деген Ұлбазар.

— Сол үшін өмір бақи өкінумен өтермін енді...— деп Гүлсім ауыр күрсінген.

Ұлбазар апасының қайғылы жүзіне қарағанда, Гүлсімнің бұрынғы нарттай жайнап құлпырып тұратын өңі, оңған шүберектей болып, реңі біртүрлі тайғанын байқаған. «Бақытын күйдірген өрт жүзін де шарпыпты-ау!» Ұлбазар апасын ішінен қатты аяп кеткен...

Енді қазір Ұлбазарды бір сауалдар өте толқытты. Бұл апасының бақыты неге күйді? Оның жас өмірінің құлпырған қызыл гүлін бозқырау неге соқты? Ұлбазар Гүлсімнің лейтенантпен қалай танысқанын, сұлу тұлғалы, сымбатты, жас офицерге апасының бір көргенде-ақ есі шығып ғашық болғанын, сол кезде оның мінезі де біртүрлі жеңілтектеңіп кеткенін есіне алды. Апасына күліп әзіл айтқаны бар еді: «Өзің тіпті сауысқанша ұшып-қонып, тым шықылықтап кеттің ғой» деп. «Рас Ұлбазар, менде ес жоқ қазір, махаббат дуалап алды мені,—деген Гүлсім сінлісін құшақтап.— Бүкіл ес-ақылды билеп әкететін бұл бір ғажайып сиқыр күш, бірақ айтып ұғындыра алмаймын. Бұл сиқырдың қандай екенін ертең өз жүрегіне махаббаттың ыстық шоғы түскенде түсінесің. Ыстық шоқ жүрегінді балқытқанда, ақылға не бола алмай калудың не екенін сонда өзің көресің!»

Сол күйді бастан кешетін уақыт енді Ұлбазарға да жетіп қалғандай ма? Қыздың көзіне Әділбектің дидары тағы да елестеді. Осы жігіттің жүзінде шуақ күннің жарығындай жұмсақ бір жылы нұр бар. Ұлбазарға қарағаны да нәзік, құрбысымен әзілдескенде қасы-көзі қылмындаған жоқ (кейбір жігіттердің қызбен қалжыңдасқанда, сөйтіп қылтындайтынын Ұлбазар тіпті ұнатпайтын).

Ұлбазар Әділбекті бұрын да, онымен таныспай тұрып та, оның филология факультетінде оқитынын, алдыңғылар қатарындағы озат студенттердің бірі екенін сыртынан білетұғын. Бір жолы, институт комсомол ұйымының жалпы жиналысында, Әділбектің жұрт алдына шығып

сөйлегенін көрген (Әділбек факультет комсомол ұйымының секретары екен). Осыдан кейін бір күні институттың үлкен корпусының есігінен асығып жүгіріп шыға бергенде, сол жігіт алдынан қарсы кеп қалып, ол да қызды андамай, екеуі мандайларын қатты соғыстырып алған. «Кешіріңіз!» — деп еді қыз өзін кінәлі санап, ауырған мандайын алақанымен ұяла басып. «Жоқ, сіз кешіріңіз!» — деп еді жігіт ынғайсызданып, қызара күлімсіреп. Бұл — кішкентай ғана бір оқиға ғой. Адам мұндайдың бәріне мән беріп, есепке де ала бермейді. Ұлбазар да сонда жігіт неге қызара күлімсіреді екен деп ойламаған. (Жігіт те, әрине, ойына ештеңе алмаған болар). Енді, міне, солардың бәрі есіне түсіп, бала кезінде құлағында қалған бір сағынышты әннің әсем сазын қайтадан тыңдағандай елтіп, елжіреп, қуанып, демі дірілдеп, қыз бір ғажайып халге енген.

Осы сырлы сезім — жүрекке ұшқын түсірген алғашқы махаббаттың ыстық толқыны еді. Махаббат оты күннен-күнге алаулап ұлғая берді. Арада айлар өтті, екі жастың сөздері жарасып, тілектері, армандары үндесіп, бірін-бірі көргенше сағынып тұратын інкәр ғашықтар күйін кешті. Жігіттің де, қыздың да сабақтас құрбылары, жақын достары бұлардың мөлдір махаббатына сүйсініп: «Екеуін құдды Ләйлі мен Мәжнүн сияқтысыңдар!» — деп ойнап әзілдеп қоятын. Ұлбазар бұған ұялып, екі беті лып етіп қызара қалып, төмен қарап жымиятын, ал ішінен құрбыларының әлгі әзілін тәуір көріп тұратын.

Бірақ бақыты күйген екі апасының тағдыры есіне түсіп, сол жағдай Ұлбазарды ылғи қобалжытып кететін еді. Бір сауалдар қамалайтын. «Екі әпкең сүйіп қосылған жарларына» неге опа таппады? Апаларын ішкен ащы уды тағдырдың саған да сыбаға қып тартпасына көзің жете ме? Өмір жолының ой-шұңқырына, тік өрі мен тайғанақ ылдиына — біріне де кезікпей, тақтайдай тегіс асфальт үстімен зырлаған машинадай зымырай береміз деп ойлаймысың? Жолдарыңнан кедергі кездесе, қиыншылыққа душар болсаңдар, біріне-бірін қайрат беріп, бір-бірінді демей, жебей алармысың? Басында күйіп-жанып, үздігіп қосылған кей ғашықтар, махаббаттары тез суынып, оңай бұзылып жатады. Себебі не? Кейбір тәп-тәуір кісілер де, семьялық өмірлерінен шырық кетіп, ажырасып жатады. Әрине, айнудың себебі болады. Ал сол себеп неден туады?»

Ұлбазар осы сұрауларға табиғат диалектикасынан жауап іздегендей болатын. Барлық өсімдік атаулының топыраққа түскен ұрықтан өніп, сонан соң нәр тартар қорегі табылса, тамырын жайып, бойын көтере беретіні — биологиялық құбылыс. Адамдар өмірінде кездесетін опасыздық, көрсекызарлық, айнығыштық сияқты осалдықтардың да ұрығы кей пенденің ішкі дүниесінің бір түкпірінде бұғып жатпақ. Сәл дым тисе, ол да бөрігіне бастамақ, тамырын бірте-бірте тереңге жіберіп, зорайып өсіп алып, сонан соң адамның еркін мүлде билеп әкетпек. «Екі әлкемнің жүрегін уға малған қасиетсіз жезделерімнің ішкі дүниесінде осы кінәраттың ұрығы, әрине, бұрыннан бұғып жатқан», — деп ойлады Ұлбазар. Кісінің мінезінен, әрекет-қылығынан, арман-тілегінің өресінен жан қасиеті қандай екені ұғылмақ. Тіпті ойнап айтқан әзілінің түрінен де, өзіне көзін қалай аударып қарағанынан да ішкі күйдің сипаты сезіліп тұрмақ. Егер жан-дүниеде бір ақау бар болса, оның көленкесі адамның өнінен елес бермеуі мүмкін емес. Ұлбазардың апалары сол көленкені қалай байқамады екен?

— Ал, өзің ше? Жаңылған жоқпысың? Сүйгеніңнің жан дүниесін терен ұқтың ба?

Ұлбазар өзіне-өзі сауал қояды да, толқи түсіп, сүйген жігітінің бейнесін көз алдына келтіріп, оның ашық күндей ақ жарқын көңілін, айтатұғын ақылды сөздерін, әдемі армандарын есіне қайта-қайта түсіретін. Әділбектің бойынан тек сұлу қасиеттер көреді, мінез-құлқынан еш жасандылық таба алмайды. Сүйгенінің таза бұлақтай кіршіксіз ішкі дүниесінің сазы мен өз жанының мөлдір-күйі домбыраның қос шегінің қоңырау дыбысындай үндесіп тұрғанын байқайды. Бұл ырғақтың бұзылуы мүмкін емес. «Мен жаңылған жоқпын!» дейтін Ұлбазар ішінен қуанып.

Институттың соңғы курсына оқып жүрген жылы, қысқы каникулда ауылға барғанында, шешесі Қалампыр онаша сөйлесіп отырып, қызынан сыр тартты.

— Ер жеткен соң ұл үйленеді, қыз тұрмысқа шығады, бұл — өмірдің заңы. Осы жайында ештеме ойлап жүрмісің, қарағым? Көңілің жарасқан адамын бар ма?

Ұлбазар сөзбен жауап қайыруға ұялып, ақырын ғана басын иізіп, қызара жымнып, төмен қарады.

— Ол қандай адам? — деп сұрады Қалампыр.

— Студент... Біздің институтта оқиды, бұны бітіреді. — деді Ұлбазар.

— Бір-бірінді көптен білессіндер ме?

— Иә...

— Әке-шешесі, аға-іні, апа-қарындасы, туыстары бар жігіт пе? Өскен жері, өнеге алған ұясы қандай екен?

— Ой, мама, қызықсың ғой, мұның бәрін неге тексергің келді! — деп күліп, Ұлбазар шешесінің бетіне жас балаша еркелеп қарады.

— Сенін болашағына алаңдаймын, қарағым, — деді Қалампыр. — Бұл қызымды алдынан не тосып тұр деп, осыны ойлап, көп қобалжимын. Анау екі апан — Дарига мен Гүлсім де ақылсыз еместұғын, жақсы мен жаманның жігін ажырата білетұғын, оң мен солын танитын, бірақ жаңылды. Екеуіне тәңірімнің жолықтырған адамдары опалы болмады. Осы жағдай көңіліме қорқынш сала береді. Қатты алабұртам. Өміріңе көлеңке түспей, сен бақытты болса екен деп, алақанымды көкке жайып тілеймін.

— Адамның бақытты болуы өзіне байланысты ғой, мама.

— Кім өзіне бақытсыздық тілейді, қарағым-ау. Аяғын андамай жаза басып қалады да сүрінеді, сосын, өкінеді, опық жейді.

— Сүрінбеу үшін алдыма тура қарап, аяғымды түзу басып келе жатырмын, мама, — деп жымиды Ұлбазар.

— Дәйім солай бол! — деді Қалампыр. Сонан соң қызының жүзіне салмақпен қарап, барлағандай болып, бірер минуттай үндемей отырды да, бастапқы берген сауалына қайта оралып: — Сен менің сұрағыма толық жауап бермедің ғой, жігіттің аты-жөнін, ағайын-туғандарының жайын айтпадың ғой, — деді.

— Есімі — Әділбек. Анасы бар, әкесі қайтыс болыпты. Аға-інісі жоқ, — деді Ұлбазар.

— Жалғыздікті жігіт екен ғой...

— Жалғыз емес, екі апасы, екі жездесі бар. Үлкен апасы мен үлкен жездесі — екеуі де мұғалім екен, олар да педагогика институтын бітіріпті. Екінші жездесі ауыл шаруашылығы институтын тамамдапты, астық совхозында бағ. агроном болып істейтін көрінеді.

— Шешесі де оқыған кісі ме екен?

— Ауылдағы бастауыш мектепте ғана оқыпты.

— Өзім сияқты екен ғой.

— Иә, өзін сияқты. Бүкіл өмірбаяны сенің өмірбаяныңа ұқсайды. Қолхозшы, ауылда туып-өскен, өмір

бойы ауылда жұмыс істеген, егін салған, шөп шапқан, мал баққан қарапайым еңбекші.

— Мм... жарайды, мұндай еңбекші адамдардың балалары жаман болмайды.

Шешесінің бұл сөзіне Ұлбазар ішінен қуанып қалды.

— Әділбектің суретін көргің келе ме?

Қалампыр күлімсіреген соң, Ұлбазар орнынан лып етіп тұрып, өзінің кішкентай чемоданын ашып, кітаптың арасына салып қойған фотосуретті алып, анасына жымып ұсынды. (Әділбек екеуінің қатар отырып түскен фотосы болатын).

Қалампыр фотоны қолына ұстап, байсалды көзбен жігіттің суретіне ұзақ қарады. Сонан соң жүзін Ұлбазарға бұрып:

— Түрі-түсіне қарағанда ақылды бала сияқты,— деді ақырын сөйлеп.— Бірақ тұрмысқа шықпай тұрып, онымен осылай нық түйістіріп суретке түскенің сыйылыққа жата ма? «Қызым үйде — қылығы түзде» деген осы-ау...

— Бұл не дегенің, мама? — деді Ұлбазар ыңғайсызданып.

— Ескерткенім,— деді анасы.— Еркек бала емессің, қыздың жолы жінішке. Соңыңнан сөз ермесің дегенім, Тек, бақытты бол! Шешеннің саған тілейтіні сол ғана. Әйтпесе сені ата-анасың, туыстарың жерге қаратып кетер деп ойламаймын. Ондай күдіктен адалмын.

— Бұл сеніміңе рахмет, маматай!— деп Ұлбазар анасын мойнынан қуанып құшақтады.

Қалампыр қызын арқасынан еркелете қағып, бетінен сүйді.

— Бақытты бол, қарғам!— деді.

Әділбек пен Ұлбазар екеуі институтты тамамдағаннан кейін, бір жылдан соң қосылды. Жоғары оқу орнын үздік бітірген және осында оқыған жылдарында студенттердің ғылыми қоғамы жұмысына белсенді араласып, әдебиет зерттеу ісіне жақсы қабілеті барын таныта білген Әділбек факультет ғылыми советінің ұйғаруы бойынша аспирантураға қалдырылған еді. Ұлбазар институтты бітіргенде: «ата-анамның өзімді оқытқан еңбегін ақтап, бір жыл қолдарында тұрып қызмет істейін» деп, жолдаманы өзінің ауылына алған болатын. Бір кезде өзі оқыған мектепке мұғалім боп барғанды. Қыз бен жігіттің байласқан уағдасы бойынша, мектепте оқу

жылы аяқталып, мұғалімдердің жазғы демалысқа шығатын июль айының басында, Әділбек қасына Мұқан деген жолдасы мен оның келіншегі Гүлзияны ертіп, қалыңдығын алуға осы ауылға күйеу болып аттанған еді. Қалыңдықтың ауылына бірінші боп қадам басуы болатын. Қайын ата мен қайын ененің алдынан өту үшін құдалыққа кісі жіберген жоқ, қалыңдықпен екеуінің арасындағы уәде берік болғанымен, «көрмеген жердің ой-шұңқыры көп» дегендей, жігітіміздің көңілінде қобалжу да жоқ емес-ті. Бірақ жолдасы Мұқан — ежелгі әдет-ғұрыптардың да рәсімін, жаңа салттың да жөн-жосығын білетін, көргені мен оқыған-тоқығаны көп ақылды жігіт еді, соған сенді.

IX

Қадірлі оқушым, кешіріңіз, осы жерде әңгіменің желісінен сәл ауытқып, сіздерге Мұқан туралы толығырақ әңгімелей кетейін. Әділбек педагогика институтына оқуға түскен жылы, сол жоғары оқу орнына Мұқан да студент боп қабылданған болатын, ол тарих факультетінде оқыды. Әділбек пен Мұқан бірінбірі бұрын білмейтін. Бірінші курсты бітіріп, жазғы еңбек семестрінде студенттердің құрылыс отряды құрамында тың өлкесіне жұмысқа барғанда, екеуі алғаш рет танысты. Педагогика институты студенттерінің қырық адамнан құрылған құрылысшылар отряды, алдын-ала жасалған шарт бойынша, бір совхоздың үш бөлімшесінде егіншілерге арналған тұрғын-жайлар салуға тиісті болатын. Отряд командирі, құрылыс объектілерінің ретіне қарай, студенттерді үш топқа бөліп, әр топқа бір-бір топ басшысын тағайындады. Отряд штабы совхоз орталығына орналасты да, әр топ бөлімшелердегі өз объектілеріне жақын барып жайғасты. Орталықтан еншалғайлау тұратын үшінші бөлімшеге келген топтың топ басшысы — Әділбек еді. Оның тобы бірыңғай филфактың студенттерінен құралды да, толық құрамға екі адамы жетпеген соң, екі кісі бұларға тарих факультетінен қосылған; біреуі — Мұқан, екіншісі — Әділбектің өздеріңізге белгілі жерлесі, үшінші курс студенті Асан Керимов еді.

— Құрметті, филологтар, бізді жатыркамандар. Бөріктің намысы бір дегендей, еңбек емтиханында қуансақ — бірге қуанып, қызарсақ — бірге қызарамыз. Сондықтан ең әуелі жақсылап танысып алайық! Менің аты-жөнім... — деп, Мұқан жайрандап күліп сөйлеп, жігіттермен жағалай қол алысты.

— Қандай өнерін бар? — деп сұрады Әділбек одан.

— Кірпіш қалай, қабырға сылай білеміз. Балта ұстауға да қолымның аздап ебі бар, — деді Мұқан.

— Ондай істерге онтайың болмаса, құрылысшылар жасағына қабылданбайсың ғой, мен о жағын сұрап тұрғам жоқ, — деді Әділбек.

— Енді нені сұрап тұрсың?

— Искусство жағына қабілетің қалай?

— Искусствоны өте сүйемін, бірақ өзімнің көркем өнерге қырым жоқ, әнші емеспін, сырнай, домбыра тарта білмеймін.

— Біздің осы жігітіміз қыздармен би билеуге де икемсіз. Бір факультетте оқимыз, жыл бойында талай сауық кештері болды, қызбен билегенін бір көрмедімау! Бәрінен мақұрым қалған! — деп күлді Асан Керимов.

— Жолдасыңды қарақтама! Искусствоны шын сүйетіні рас болса, бұл өнердің түрі көп, соның біреуіне бе йімділігі болмауы мүмкін емес, — деді Әділбек Асанға. Сонан соң Мұқанға бұрылып: — Сол себепті, көркем өнерге қырым жоқ деген сөзді сен де жауапсыз айта салма, жолдас, — деді. — Біз мұнда құрылыс жұмысын жүргізумен қатар, жергілікті тұрғындарға өз күшімізбен концерт те қойып береміз. Бұл істен біреуіміз де қалыс қалуға тиісті емеспіз, ең болмағанда тақпақ айту қолыңнан келетін шығар.

— Мектепте, тоғызыншы класта оқып жүрген кезімде, көркем сөзді мәнерлеп оқудан өткізілген класаралық конкурстка бір рет қатысқаным бар, мұны мойындаймын, — деді Мұқан.

— Сонда озып па ең? Нешінші орынға ие болдың?

— Екінші орынға. Бірақ, оны қойшы, тәйірі, ол — жасөспірімдердің конкурсы, оны есепке алуға болмайды.

— Неге? Санатқа мықтап аламыз! Өзіміз қоятын концертте сен мәнерлеп көркем сөз оқисың! Көркем сөзді халық алдында келістіріп оқи білу — бұл да тамаша өнер! — деді Әділбек.

Арада жиырма шақты күн өтті. Бірге тұрып, бірге тамақ ішіп, бір жерде жұмыс істеген осы аз уақыт ішінде студенттер бірін-бірі жақсы тани түсіп, құрылыс басындағы қызу еңбек үстінде де, дастарқан басында отырғанда да, сауық кешінің программасына дайындалып, репетиция жүргізгенде де, әзіл-қалжындары жарасып, ынтымақтары нығая берді. Мұқан — жайдары жігіт екен. Іске де тыңғылықты екеуін жолдастары көріп жүрді. Өнерге де қара жаяу болмай шықты, өздері қойған алғашқы концертте, қазақтың белгілі жазушысының тарихи романынан алынған үзіндіні мәнерлеп оқығанда, қасында бірге жүрген серіктерінің өзі аузын ашып, тамсанып қалды. Әділбек Мұқанның ашық мінезіне, әсіресе, оның кемшілікті көргенде, мінді сынағанда, сөзді мәймөңкелемей тік айтатын турашылдығына сүйсінді. Өз тобында осындай өнерлі, өткір жігіттің болғанына қуанған.

Бір жолы мынадай күтпеген оқиға болды. Бұлар өздері қабырғасын қалаған екі пәтерлі кірпіш үйдің шатырын орнатып, төбесін шиферлеп жауып, енді ішіні сылағына кіріспек болғанда, цемент таусылып, жұмыстары бір күн бөгеліп қалды. Дәл сол күні, қас қылғандай, совхоз орталығы мен бөлімше аралығындағы телефон линиясы бұзылып, Әділбек отряд штабымен кешке дейін хабарласа алмады да, басқа лажы болмаған соң, алакөбеден тұрып, жол-жөнекей бір жүк машинасына отырып, орталыққа өзі тартқан. Бірақ отряд командирін де, мастерді де штабтан ұшыратпай, олар құрылыс материалын қабылдауға базаға кеткен екен, соларды іздеп тауып, келген шаруасын тындырғанша едәуір әлекке түсіп (цемент тиейтін самосвал тез арада табыла қоймай, біраз қинады), цементін алып, бөлімшеге түс ауа әзер жеткенде, өзінің екі жігітінің қып-қызыл төбелесінің үстінен шыққан. Жолдастарына айыру бермей, жұлқысып жатқан екеудің бірі — Мұқан, бірі — Асан еді. Әділбек машина кабинасынан секіріп түсіп, жүгіріп барып, екеуін кеуделерінен екі жаққа итеріп жіберіп: «Токтатындар, кәне!» — деп ақырып қалды. Төстеріне Әділбектің қолы қаттырақ тиді ме, әлде, оның даусының ызғарынан жасқанды ма, анау екеуі біріне-бірі енді ұмтылмады. Мұқанның қабағы көгеріпті, Асанның шекесі жарақаттаныпты, екеуінің де көйлектерінің жағасы жыртылған.

— Не болды сендерге? Бұларын не? Ұят емес пе! — деді Әділбек екеуін бірдей жазғырып.

— Әуелі мынау жауап берсін, қолын бірінші жұмсаған осы! — деді Мұқан.

— Ақталма! Арыма алдымен сен тіл тигіздің! Қабағыңды көгерткенім аз әлі саған! Шекемді жарып, дене-ме мына зақым салғаның үшін алатын сыбағаң алдыңда! — деді Асан көзі шатынап.

Екеуінің төбелесі мынадан шығыпты: совхоз орталығындағы отряд штабына кеткен Әділбек кешіккен соң, Асан жігіттерге ұсыныс жасайды. «Бір күніміз текке өлді, екінші күнді тағы да босқа өлтірмейік. Цементтің жоқтығына қарамай-ақ, құмға сары балшықты көбірек қосып езейік те, үйдің ішкі қабырғасын сылай берейік. Артынан сұйық известпен үстінен сипап жіберсек, жарылғаны да білінбей, жақсы ұстап қалады», — дейді. «Мұнымыз көзбояушылық болады, цемент қосылмаған құм мен балшық кепкеннен кейін қопсып, үгіліп, сыпырылып түседі», — деп Мұқан Асанның сөзін мақұлдамайды. «Ей, білгіш, сен осы құрылыс жұмысына не үшін келдің? Біраз ақша тауып қайтамын деп келген жокпысың? Ендеше, бүйректен сирақ шығарма! Жұмыс жылдам жүрсе, жоспар ерте орындалса, қалтаңа ақша да молырақ түседі, шекең шылқылдаған бай емес шығарсың. Пайданды білсеңші!» — деп кекетеді оны Асан. «Мен ақшаны, мейлі бес тиын болсын, қулықпен, арамдықпен емес, адал еңбекпен тапқым келеді», — дейді Мұқан. «Әй, ку деп, арам деп, кімді мегзеп отырсың? Мені ме?» — дейді Асан шытынап. «Қалай ұқсаң — солай ұқ», — дейді Мұқан. «Ендеше былай ұқтық, мә, саған!» деп, Асан Мұқанды жұдырықпен бетке періп қалады. Сол секундта Мұқан да оны кеудеден түйіп жібереді. Асан аяғының астындағы кірпішке сүрініп, жалп етіп оқыс құлағанда, шекесін тас жырып кетіпті.

— Тапа-тал түсте мастарша төбелесіп, маскара ғой бұларын! Жә, қойындар енді! — деді Әділбек екеуін татуласуға шақырып.

— Мен бұдан есемді қайырмай басылмаймын! — деді Асан тістене сөйлеп.

Әділбек оның бұл сөзі Мұқанға көрсеткен бопсасы, құр донайбаты шығар деп ойлап еді, бірақ Асан шынын айтқан екен. Шекемді дәрігерге көрсетіп, йод жақтырып келемін деп, медпунктке кетіп еді, кері оралғанда қасына учаске милиционерін ерте келді.

Милиционердің сұсы суық көрінді, әй-шәйға қараған жоқ, тиісті жерде жауап бересін деп, Мұқанды милиция участогіне алып кетті. Әділбек соңынан білді, милиционердің бұлай ызғарланып келуінде себеп бар екен: Асан Мұқанның үстінен милицияға шағым жазыпты, басымды жарды деп, шекесінің жарақаттанғанын растатып, дәрігерден анықтама алып, осы қағазды арызына қоса тіркепті. Жазықсыз адамға да пәленің кезігуі аяқ астынан екен, Мұқан тергеуге алынып, іс насырға шаба жаздады. Оқиғаның басы-қасында болған жігіттер төбелестің неден шыққанын, қолды алдымен кім жұмсағанын, Мұқанның еш айыбы жоқтығын, бәріне кінәлі Асан Керимовтың өзі екендігін дәлелдеу үшін, аудандық прокуратураға дейін барып, куәлік берді. Тергеу орны ақиқатты анықтағанша, Мұқан бір тәулігі қамауда отырды.

Ол кінәсіз екендігі дәлелденіп, ертеңіне інір кезінде өз тобына оралғанда, тағы да бір қолайсыз оқиғаның үстіне келді: Асан ашулы қимылмен киім-кешегін буып-түйіп, бір жаққа кеткелі жиналып жатыр екен, ал басқалары қабақтарын түйіп, бұған жондарын беріп, теріс қарап отыр. Бөлменің есігі шалқасынан ашық тұр. Мұқанның табалдырықтан ақырын аттап, ішке кіргенін олар да, Асан да байқамады. Мұқан әуелі сәл аңырып, танданып қалды. Сонан соң, осы көріп тұрғаны көзіне спектакль сияқты елестеп кетті білем, күліп жіберді:

— Ау, достарым, бұларын қандай ойын?!

Бәрі Мұқанға елең етіп қарады. Асаннан басқалары орындарынан қуанып ұшып тұрып, Мұқанды бірінен соң бірі құшақтады. Асан буып-түйген заты мен кішірек чемоданын арғы жақ қолына ұстап, бұларға қарамауға тырысып, тезірек шығып кеткісі кеп, есікке қарай аяғын жылдам басып, қырындап өте беріп еді.

— Керимов, асығыссың ғой, қайда барасың?— деді Мұқан оған бұрылып.

— Мұның саған қарар беті жоқ, кете берсін!— деді бәрінен жасы ересектеу Жанайдар деген жігіт.

— Жоқ, бұлай болмайды! Керимов, кідір!

Мұқан Асанның жолын бөгеп, екі қолын екі жағына жайып, есіктің алдына тұра қалды.

— Жол бер! Жібер!— деді Асан ашулы үнмен. Кей-десімен кимелеп өткісі кеп, ілгері ентеледі.

— Керимов, асаусыма!— деді Мұқан ақырын, бірақ суық дауыспен.

Асан жасқанды білем, бір қадам кейін шегінді.

— Қолындағы жүгінді орнына апарып қой! — деді Мұқан.

— Бұл жігітпен енді дәм-тұзымыз жараспайды. Өзінің де жегені желім болмасын, біздің де тынысымызды тарылтпасын, сондықтан бара берсін, жолы болсын! — деді Жанайдар.

— Жок, бара бермейді! Мен Керимовпен есеп айырысқан жоқпын әлі, — деді Мұқан.

Күліп айтқан жоқ, күліп айтса, әдейі қуақыланған түрі шығар деп жорамалдауға болар еді. Түсі бұзылып, тістеніп те айтқан жоқ, бірақ даусынан бір ызғар білінді. Асанның істеген оңбағандығына қанының қайнамауы мүмкін емес. Ішінде тастай боп қатты түйілген кек бар секілді. Қазір Мұқан Асанға жайбарақат жақындап барып, сонан соң әккі боксерше оны иектің астынан сарт еткізіп соғып жіберер ме екен? Керимовпен осылай есеп айырыспақ шығар, бәлкім.

Мұқан Асанға қарай ақырын қозғала бергенде, Әділбектің басына осы ой кенет келді: «Жок, жігіттер, мен сендерді төбелеске жібермеймін! Бұл — ұят! Бұл — маскара!»

Асан да Мұқанның жаңағы сөзінен күдіктенген секілді, бір қырындап, оң иығын ілгері тосып, қарсы шабуылға шығуға бос қолын оңтайлап, ыңғайлана берді.

— Қауіптенбе, мен саған жұдырық жұмсамаймын, — деді Мұқан. Ол Асанға таяна түсіп, бетіне тура қарады, — бірақ мені тайсақтады, именді деп ойлап қалма. Физически сенен гөрі мығымдауым, саған әлімнің жететінін білемін. Істеген сұмпайылығын үшін сыбағанды беріп, мұрныңды бұзсам, мұным артық болмас еді. Бірақ, олай есеп айырысатын — төбелестің адамы емеспін. Әйткенмен, есінде болсын: тағы да бірде кешегідей иттік жасасаң, тұмсығыңның бұзылуы ғажайып емес.

Асан өні күреңітіп, ашу буындырып, бірақ Мұқанға қайтарар жауабы болмай, ішінен тістеніп, астыңғы иегін қисаң-қисаң еткізді.

— Ашуынды бас, сабаңа түс, Керимов, — деді Мұқан өзін сабырлы ұстап. «Қолындағы жүгінді орнына апарып қой», — деп қайталап айтты.

— Менде шаруаларың болмасын, кетемін! — деп Асан қайтадан есікке қарай қадам басты.

— Токта, Керимов! — деді Мұқан қатқыл үймен

Асан жолында тұрған Мұқанды кеудесінен итеріп жіберуге жасқанды. Сонда да доңайбат көрсетіп:

— Ал, не істейсің маған? — деді қиястанып.

— Мен саған ештеме істемеймін... Ал сен, ешқайда кетпейсің, жібермейміз, — деді Мұқан.

— Өз еркім өзімде, кетемін дедім — кетемін! .

— Кетпейсің!

— Басқа группаға ауысам дейді ғой, бара берсін. О жақта да мұны герой екенсің деп, ешкім арқасынан қаға қоймас, — деді Жанайдар.

— Керимов ешқайда кетпейді, өз ортамызда қалады. Осы жерге бірге келдік, бірге боламыз, бірге қайтамыз, — деді Мұқан.

— Бұл азаматпен бәрібір жараса алмаспыз. Мәселен, өзің ендігі жерде мұнымен бір дастарқан басындз отырып ас іше аласың ба? — деді Жанайдар.

— Мен кек сақтамаймын, — деді Мұқан.

— Кешірімпаз болу — кішіпейілділік емес. Адамда принцип деген болу керек, — деді Жанайдар.

— Асанның басқа группаға ауысуына рұқсат етпесек, өз тентегімізді өзіміз тезге салсақ, міне, осының өзі принцип. Және ірі принцип! — деді Мұқан.

Ол Асанға бұрылды:

— Сөздің ток етері мынау: басқа группаға ауысамы деп әуреленбе! Өйтер болсан, жағымсыз қылығыңды соларға жария етіп, Керимовты қабылдамандар деп, алдыңнан мәлімдеме түсіріп қоямыз. Мешкей деген жақсы атақ емес, өзінді-өзің жұртқа жексұрын етіп көрсетпе, — деді ескертіп. — Менің алдымда үлкен айыбың бар. Бірақ оны бетіңе баса бермеймін, бір айттым — болды. Саған дұшпан емеспін, жақсы болсан, жарығыңды көре алам. Басқа айтарым жоқ. Ұқсаң — осы, ұқпасаң...

Мұқан сөзінің соңын айтпай, енді Асанның жолын бөгемей, төрге қарай ілгері жүріп кетті. Асан оған түйілген қабағының астымен қарады. Ашулы өңі қабара түсті. Қазір ол Мұқандарға бір түкіріп, осы долырған қалпымен кетіп отырмаса неғылсын.

Әділбек осылай ойлап қалып еді. Жерлесінің қисық қылығына ол қысылып та тұрған, ызаланып та тұрған. Әйтеуір Асан ілгері аттамады, ернін жымқырып үн-түнсіз тұрды да, сонан соң өзінің кереуетіне қарай бұрылды. Төсегінің үстіне келіп отырды. Басын жоғары көтермеді, түйілген қабағы жазылмады. Жеңілгенін мойында-

мауға тырыскандай. Бірақ жолдасының әлгі сөзіне қайтарар жауабы болмай амалы құрығаны осы қалпының өзінен аңғарылғандай еді.

Арада бірталай күндер өтті. Асан жігіттермен бұрынғыдай жадырап сөйлеспей, олардың әңгімелеріне араласпай, қыңырайып жүрді. Өзі өстіп теріс рай көрсетіп жүрген соң, жігіттер де оған елпілдей қайған жоқ. Ал Жанайдар Асанды ұнатпайтындығын ашық білдіріп, оны ылғи кекетіп, соқтыға сөйледі. Асанның өміс күреңітіп кетеді, бірақ үндемейді, жағын тістеніп алады, ашуға булығып тұрғаны көзінің жағалдана қалғанынан білінеді. Бір күні өзін-өзі ұстай алмай кетіп, Жанайдарды жағадан ала түсуі мүмкін-ау. Тағы да төбелес шығады...

Әділбекті осы ой көбірек қобалжытқан.

— Асанның түнеукүні біздің топтан кетемін дегеніне қарсылық білдіргеніміз бекер болды-ау осы. Кете бергені мақұл еді. Басқа группаға барғанда, өз қатесін, біздің алдымыздағы айыбын, бәлкім, тезірек түсінетін еді,— деп, Әділбек бір жолы Мұқанмен Асанның мінез құлқы туралы сөйлесіп стырып өкініш білдірді.

— Ол өз қатесін ұқпады деп ойлаймысың? Жоқ, кімнәлі екендігін бек жақсы түсінеді, бірақ біздің алдымызда кішірейгісі келмейді, тым менменшіл. Оның дерті осы,— деді Мұқан.

— Жерлесімнің басында мұндай мін бар екенін білемін,— деді Әділбек.

— Ендеше, жаңағы сөзіне жол болсын! Жерлесіне жаның ашыған түрін бе?— деді Мұқан Әділбектің бетіне таңданғандай пішінмен қарап.

— Кей адам жолдастарының қадірін бірге жүргенде білмейді де, сол достарынан оқшауланып, сыртта қалып жалғызсырағанда есі кіріп, өзінің қателігін анығырақ ұғынбақ, жасаған ағаттығына өкінбек,— деді Әділбек.

— Бұл сөзін, әрине, дұрыс,— деді Мұқан құптап.— Бірақ Асан Керимов, менің байқауымша, бұл категорияға жатпайтын жігіт. Ол — эгоист. Эгоистер ешуақытта өз терістігін қисық деп ұқпайды, басқаны жазғырғыш келеді. Сондықтан оларды еркіне жібермей, керісінше, көпшіліктің ыркына көнуге мәжбүр ету керек. Мұның аты — перевоспитание! Біз Асанға дәл осындай әдіс қолдандық. Оны шырық бұздың деп, мүлде мансұқтап, ортамыздан қуып жіберген болсақ (бұл, әрине, оп-онай нәрсе), немесе, басқа группаға ауысамын дегеніне ішімізден қуанып, «кетсе, кетсін пәлекет» деп, артынан

топырақ шашып қалсақ, не ұтар едік? Керимов те, біз де тек ұтылар едік. Жасқандырдым, жеңдім деп, күмпіп Керимов кетер еді. Мұндай жағдай оның бойындағы эгоизм дертінің өршуіне мүмкіндік беріп, мұның ақыры, егер асқына берсе, кеше қасымызда бірге жүрген жолдасымызды бір аранға ұрындырар еді. Біз, әрине, Асан Керимовке ондай сәгсіздік тілемейміз. Бұл — бір мәселе. Екіншіден, өз терістігін түсінбеген, өз жөнін ғана дұрыс деген адаммен салғыласып айтысудың керегі жоқ. Ол бәрібір айтқанынды ұқпайды. Сондықтан сөзді келте қайырып, өзіңнің дұрыстығыңды ісіңмен, әрекетіңмен көрсетуге жедел кіріскен мағұл. Бұл мәселеде солқылдақтық жасау, көңіл жыртпайын деп жұмсару — осалдың белгісі. Бұл — шегінгенін, яғни, өзінің жеңілгенін. Бұдан гөрі анығырақ айтсақ, мұның өзі — азаматтық атыңа дақ түсіру. Ал сен дырдай жігітсің, кеуденде намысың бар. Жоқ, достым, намысты аяқасты етуге болмайды! «Ерді намыс өлтіреді, қоянды — қамыс...»

Мұқан өз сөзіне өзі сүйсінгендей болып, жұмсақ қоныр үнмен күлді. Әділбектің ыңырамен тыңдап отырғанын байқап, сөзін жалғай түсті. Енді өзі оқыған тарихи кітаптан, XV ғасырда жасаған сйгілі бір шығыс философы өмірінен мысал келтіріп, езімшіл адамдардың мінез-құлқы туралы сол ғұламаның айтқанын жаңағы пікіріне қисынды қабыстырды.

— Өзімшілдер қакында бұрынғы даналар да осылай депті-ау! Демек, Асанның теріс қылығының төркінін біз дұрыс танығанбыз! Қисықты түзеу үшін қолданған шарамыз да әбден тура. Жерлесінің жөнсіздігіне сенің де бетін дуылдап жүргенін сеземін, амалың қайсы, шыдайсың да. «Өз қолыңды өзің кесе алмайсың» деген мәтел осындай шарасыздықтан туған.

— Мұның рас, — деді Әділбек.

— Асанның өз қателігін түсінбей жүргеніне мен де қынжыламын, — деді Мұқан. — Жасаған жолсыздығына, бір жағынан, қатты ренжісем де, ол содыр өзіміздің тарих факультетінің студенті болғандықтан, екінші жағынан, өте намыстанамын да. Асанмен арада туған келісімсіз жайға, шынымды айтсам, өзім де кінәлі сияқтағып, біртүрлі ыңғайсызданып та жүрмін. Жаттың жалдасы емес, жақының — өз қасында жүрген адамның күйдіргені жанына қатты бағады екен...

Әділбек осы әңгіме үстінде Мұқанның адамшылық

сипатының сұлу бір қырларын таныған еді. Мұқан — тік мінезді болса да, жолдастың терістігіне, оның қисық тартып, өз қатесін түсінбегеніне жаны ауырып, күйзеле де білетін, көңілі бұлақ суындай, мөлдір, сезімі нәзік жігіт екенін жақсырақ ұға түсіп, Мұқанның адамгершілік келбетіне ішінен өте сүйсінген-ді.

Институтта оқып жүрген жылдарында, осы Асан хикаясындай, Мұқанды қатты күйіндірген және екі оқиға болған. Студенттердің құрылыс отрядында бірге жұмыс істеген күндерде бірін-бірі жақын танып, жақсы көрген екі жігіт — Әділбек пен Мұқан кейін ажырамас дос болып, екеуі ағайынды адамдардай боп кеткен еді. Көбінесе бірге жүреді, бірінен-бірі сыр бұкпейді, бірін-бірі ақылшы тұтады.

Бір жолы Мұқан Әділбек тұратын жатақхана бөлмесіне өңі алау-далау боп, ашуланып келді. Төрт кісілік бөлмеде үш студент — біреуі Әділбек, емтихан сабағына әзірленіп отырған еді. (Жазғы сынақ сессиясы уақыты болатын). Әділбек досының кабарып күреніткен кескінін бірден байқап: «Өңің бұзылып кетіпті ғой, жайшылық па?» — деп сұрады абыржып.

— Жок, жайшылық емес, — деді Мұқан.

— Не болды?

— Оқытушымен керісіп қалдым.

— Қандай оқытушы?

— Өзімізге ерте дүние тарихынан сабақ беретін мұғаліммен.

— Не үшін?

— Мұны мына жігіттердің көзінше айтпаймын.

Әділбектің қасындағы екі студент Мұқанның сөзіне ыңғайсызданып қалды.

— Біз өсек тасымаймыз.

— Бізді бөтенге санасан, сыртқа шығып кетуімізге болады, — деп, екеуі орындықтарын қозғап, орындарынан тұра беріп еді.

— Айып етпендер, жігіттер, отыра беріндер, өзім шығайын тысқа, — деп Әділбек олардан кешірім өтініп, Мұқанның соңынан еріп, сыртқа шықты.

Екеуі жатақхананың сыртына қарай жүрді.

— Иә, айтшы, кәні, оқытушымен неғып ұстасып жүрсін, мұның дұрыс емес қой, — деді Әділбек Мұқанды кінәлағандай болып.

— Қалай болғанын сен әуелі тында, төрелігіңді сосын айт, — деді Мұқан.

Ол бойын кернеген ашуы әлі тарқамаса да, сабырлы сөйлеуге тырысты. Шатақ мынадан шығыпты. Ерте дүние тарихы пәнінен Мұқандарға оқу жылы басынан бері дәріс жүргізіп келген профессор сырқаттанып ауруханаға түсіп, дәрігерлер науқастың дерті ұзақ жатып емделуді тілейтін ауыр сырқат екенін анықтаған соң, профессордың бастаған лекциялық курсың жалғастырып, пәннің қалған тарауларын аяқтап шығу үшін факультетке сырттан оқытушы шақырылған болатын. Әділбек мұны білетін, Мұқаннан естіген. Бейтаныс оқытушы алғашқы сабағын өткізуге бірінші рет келген күні, аудиторияға кіргенде, өзін студенттерге қалай таныстырғанын Мұқан қызық әңгіме етіп айтқан. Профессордың сабағын басқа адам жүргізетінін деканаттан алдын-ала білген студенттер, қоңырау соғылысымен аудиторияға асығып кіріп, бейтаныс кісінің келуін тынышталып күтіп отырады. Бір кезде есік ақырын ашылады. Аласа бойлы, толық денелі, қолына үлкен қара портфель ұстаған, жасы қырықтар шамасындағы адам денесін шалқақтау ұстап, аяғын маңғаз басып, алға қарай өтеді. Мінбеге көтеріледі. Қысқа мойнын созып, студенттерге жағалай қарайды. Күлімсірейді. Сонан соң: «Сендер Маңғыстау өлкесінің көне ескерткіштері туралы жақында Қазақ ССР Ғылым Академиясының вестнигінде жарияланған мақаланы оқыдыңдар ма, авторын жадтарыңа сақтадыңдар ма?» — деп сауал береді. Бір студент: «Мен оқыдым» деп мақала авторының аты-жөнін айтады. «Сол кісі — мен боламын», — дейді келген адам. Өзін таныстырады. «Академияның тарих институтында қызмет істеймін. Ғылым кандидатымын. Ерте дүние тарихын зерттеумен шұғылданамын. Көп жылдан бері монография жазып жүрмін, аманшылық болса, осы бесжылдықта тамамдайым деген ойым бар. Сендерге почасовик ретінде, былайша айтқанда, жүргізген сабағымын сағат санына жалақы алып, уақытша дәріс беремін. Ал енді сендердің де аты-жөндеріңді білейін. Бірінші қатарда, терезе жақта отырған, көк көйлекті бала, сенің есімің кім?...»

— Ол әрқайсымызды, үстіміздегі киіміміздің түсіне қарап атап, аты-жөнімізді осылай түгел сұрап шықты. Өзі бір қызық адам екен, — деп Мұқан оның сөзіне студенттердің танырқағанын, үзіліс кезінде құрбылары біріне-бірі: «әй, көк көйлекті бала», «ей, ақ күрткелі

«кыз» деп өзілдеп, оны сыртынан кекеткендерін Әділбекке күліп отырып әңгімелеген еді.

— Бұл кісінің және бір өзгешелігі — лекция оқығанда қағазынан көзін айырмай, төмен тұқырып алып, конспектісін судыратып, тоқтамай оқи береді екен, алдындағы студенттерге басын көтеріп бір қарамайды екен. Олар тындап отыр ма, жоқ па, — онда шаруасы болмайды екен. Бір әуенмен оқыған сылбыр лекциясы студенттерді жалықтырып жіберді, оның сабағынан өзім өте шаршап шықтым, — деп, Мұқан жаңа оқытушының дәрісіне көңілі толмағанын да білдіріп еді.

«Сен шәкірт екенінді ұмытпа, мұғалімінді сынағаның ұят болар», — деп Әділбек ескерту жасағанда, Мұқан: «Ұстаздарымның бәрін де қадір тұтам, ол кісіні де, әрине, сыйлауға, құрметтеуге тиістімін, мені ши шығарады деп қауіптенбе», — дегенді күліп.

Енді, міне, сол оқытушымен айтысып қалыпты және емтихан үстінде айтысыпты. Бүгін ерте дүние тарихынан емтихан болған екен, Мұқан алдыңғы кезекте кіріп, емтихан билетін бірінші боп алады. Оған билеттегі сұрақтар қиын секілді көрінбейді (әрине, білген соң солай ғой), жөнді бөгелместен сөйлер сөзінің кішкентай жоспарын ғана қағазға түртіп алып, жауап беруге шығады. Бірінші сауал — Македония патшасы Александрдың Шығыс елдерін жаулап алуы жайында болатын. Мұқан көне тарих сөзін Александрдың такка отырған кезінеч қозғап, айта бастайды. Бойына біткен айрықша батырлық қайратымен аз уақыт ішінде «ұлы» деген данққа не болған Македония жас патшасының біздің эрамыздан үш жүз отыз бір жыл бұрын парсылар мемлекетін талқандап, бүкіл Таяу Шығысты бағындырып, қалың әскерімен Үнді жеріне де баса-көктеп кіргенін, сөйтіп, өзіне мағлұм жиһанның байтақ аймағын қол астына қаратқанын жүйесімен сөйлейді. Сонан соң ежелгі Шығыс тарихына байланысты оқыған кітаптарынан бір деректер келтіріп, Александр Македонскийдің жеке басының сипатына тоқталмақ болады. Александр патшаның такка отырған алғашқы кезінде Шығыс ханзалаларынша сән-салтанат құруға қызықпағаны, олардың ғұрпын ұнатпағаны, ал кейін Шығыс сұлтандарының салтына еліктеп, соларша сән түзгені, соларша етегін шұбалтып шапан кигені, соларша катал әмір жүргізгені қақылда көне грек тарихшыларының айтқандарын есіне түсіреді. Шығыс әміршілерінің адамды тергеусіз, соғыс

өлімге бұйырып жіберетін қаталдығы Александрға сонша жөн көрінгендігі, аң аулауға шыққанда қасындағы Секзадаларының біріне, қабанды ол садақпен бұдан бұрын атып қалғаны үшін, оған кұйрығын жалаңаштап дүре соқтырғаны, бір кезде өзімен бірге оқыған, кейін сарайында қызмет еткен грек философын, менен кемшілік тауып сынадың деп, өлім жазасына кескені, бұрын парсыларды жек көрген Македонский, өзін қорғайтын жасақты кейін солардан сайлап алғаны, қарсыласқан македондықтарды парсы жауынгерлері Македония патшасының әмірімен Евфрат өзеніне лақтырғаны турасында шыншыл әңгіме шертетін шежіре кітап сөздері ойында тұрады.

Мұқан осыларды таратып айтпақ болып:

— Александр Македонский Шығысты жеңді, ал Шығыс Македония патшасын өз ыңғайына бейімдеп алды, яғни оны жеңді. Азия дәстүріне қызығып еліктеген Александр патша, осылайша. Шығыстың қатал билеп төсеушісіне айналады,— дей берген екен.

— Токта, шырақ,— дейді оқытушы оның сөзін бөліп.— Македонскийді Шығыс өз ыңғайына бейімдеді, қаталдықты ол Азия дәстүрінен үйренді дегенді сен қайдан тауып айтып отырсын?

— Кітаптан оқыдым,— дейді Мұқан.

— Көне Шығыс тарихына қатысты орыс, қазақ тілдерінде шыққан кітаптардың бәрі де маған таныс, бір де біреуін жібермей оқып отырамын, оларда мұндай пікір жоқ. Мұндай пікір мүлде теріс,— дейді оқытушы.— Өзің қу жігіт екенсің, кітаптан оқыдым десем, мені бас шұлғи салады деп ойладың-ау, ә! — деп және кекетіп күледі.

— Ондай ойым жоқ, кітаптан оқығаным шын. Венгер тарихшысы Домокош Варганың орыс тілінде басылып шыққан кітабында Македонский туралы солай жазылған. Өзіңіз оқығанда, бұл жеріне, бәлкім, назар аудармаған шығарсыз. Меніңше, автордың пікірі дұрыс,— дейді Мұқан.

Венгер тарихшысының кітабын оқытушы, сірә, оқымаған болу керек, студенттің сөзіне шамданып қалады.

— Ей, шырақ, о кітапқа баға беретін сен емессің, шаманды біл! — дейді қатқыл үнмен.

— Өз пікірімді айтқаным айып емес шығар,— дейді Мұқан.

— Артық сөзді доғар!— дейді оқытушы сес көрсетіп.— Сен мұнда емтихан тапсыруға келдің бе, әлде мекенімсің айтысқалы келдің бе? Кәне, билеттегі келесі сұраққа жауап бер!

Бірақ ол Мұқанның ендігі жауабын толық тындамай, ойын жүйелеп айтуына мүмкіндік бермей, қайта-қайта сөзін бөліп, қиғаш-қиғаш сұраулар қойып, қыспалайды. Оның неге бұлай қуалап отырғанын және мұның себебін Мұқан ішінен түсінеді де, шамасы келгенше өзін сабырлы ұстап, абдырамай, жаңылмай сөйлеуге тырысады. Әйтсе де бір-екі жерде оқытушы: «бұл жауабың толық емес» деп ескерту жасағанда, «өзіңіз көлденең сұрау беріп, толық айтқызбадыңыз ғой» деп, қарсылық білдіріп қалады. Емтихан алушыға шәкірттің бұл сөзі де, әрине, ұнамайды.

— Емтиханға ойдағыдай әзірленбегенсің. Жауабың— орта. Бұл бағаның өзін, сенің бұрын оқу озаты боп келгенінді ескеріп, көтеріп қойып отырмын,— дейді оқытушы Мұқанға жақтырмаған қабақпен қарап.

— Билеттегі сұрақтарға да, қосымша қойған сауалдарыңызға да дұрыс жауап бердім, бұл бағаныз әділ емес!— дейді Мұқан наразылық білдіріп.

— Салғыласпа!— дейді оқытушы.

— Қай сұрақтың қай жерін теріс айттым, нені білмей қалдым, көрсетіңіз, қайта сұраныз, қайыра тындаңыз,— дейді Мұқан.

— Салғыласпа дедім ғой, барыңыз, уақытымды алма!— дейді оқытушы.

— Ендеше, кешіріңіз, деканатқа шағым етемін, менен емтиханды әділ қабылдаған жоқсыз,— дейді Мұқан.

— Қайда арыз етсең, онда арыз ет! Барыңыз, барыңыз енді!— дейді оқытушы даусын қатайтып.

Мұқан амалы жоқ, шығып кетеді.

Оқытушымен екеуінің арасында болған осы қолайсыз жайды Мұқан Әділбекке күйініп айтты.

— Сөзімді жақтырмай тындап, ілгешек сұраулар беріп, емтиханнан әдейі сүріндірмек болды. Жөн бе онысы? Педагогке лайық қылық па? Әділетсіздік жасағанын деканға барып айттым, емтиханды комиссия алдында қайтадан тапсыруыма рұқсат етуін сұрап арыз бердім,— деді.

— Асығыстық жасаған екенсің, оқытушының үстінен шәкірттің арыз жазғаны ыңғайсыз нәрсе ғой, басқаша жолын табуға болмады ма?— деді Әділбек.

— «Орта» қойғанына өкпелеп, бағаға бола арыз бергем жоқ,— деді Мұқан.— Қатесін көрсеткеніме намыстанып, әдейі қиянат істегеніне күйіндім. Жазғаным — домалақ арыз емес, шындық. Мұны қай жерге барсам да, дәлелдей аламын. Егер әңгімені түптен қозғау керек болса, өз пікірімді бүкпей айтамын. Профессордың орнына ежелгі тарихтан дәріс беруге келген бұл оқытушының білімі тайыздығын біздер бірінші күні-ақ байқағанбыз. Тереңге бара алмай, құр көпіршіген бос сөзбен ананы-мынаны айтып, жоқтан өзгені сөйлеген. Өзі көне тарихты зерттеуші бола тұра, осы мамандығына байланысты жаңа шыққан кітаптарды қадағалап оқымайды екен, студенттер мұны да аңғарып қалған. Ғылым кандидаты деген дардай атағы болғанмен, уақыт талабынан артта қалып қойған, құр атағына күмпиіп жүрген адам екен. Осындай кісіні жоғары оқу орны студенттеріне лекция оқуға факультет басшылары қалай шақырған? Соған таңым бар.

— Білімінің осалдығын ол өзі сезбей ме екен, қалай ойлайсың?— деп сұрады Әділбек.

— Сөзбеуі мүмкін емес,— деді Мұқан.— Бірақ бізді, студенттерді, алдына не шашсам да тарты деп шоқи беретін соқыр тауыққа санайтын болу керек. Ал, студенттер дегеніміз, ол ойлағандай, надан халық емес. Өз пікіріміз бар, таңдай да, талғай да білеміз. Кажет болса, үлкендерге кеңес те бере аламыз. Студент — шәкірт болғанмен, бәлиғға толмаған бала емес, ақыл-ойы жетілген азамат, қоғамның саналы мүшесі. Сондықтан академиктің өзі де студентті дәрежең төмен деп кемітпей, оған ең алдымен азамат деп қарап, сыйлауға тиісті. Профессордың орнына келіп сабақ жүргізген оқытушының әсіресе кекетіп-кемсіткені жаныма қатты батып кетті. Мен бұл адамнан ешқандай әділдік күтпеймін. Арызымды осылай деп ашық жаздым.

Мұқан деканаттың шешімі бойынша ежелгі тарихтан емтиханды комиссия алдында қайтадан тапсырғанда, сұрақтардың бәріне мүдірмей жауап беріп, материалды жақсы білетіндігін, өзінің дұрыстығын шынында да дәлелдеп шығып еді. Емтиханға ерте дүние тарихы кафедрасының меңгерушісі де қатысып отырғанды. Мұқанның жауабына риза болып: «Саған расында да қиянат жасалған екен»,— деген.

Мұқанды күйіндірген екінші оқиға ол институттың соңғы жылында оқып жүргенде болған еді. Мұқан өзі-

мен бір курста оқитын Гүлзия дейтін қызды (қазіргі әйелі) сүйетін, екеуі жаңа жылдың басында қосылу тойын жасаймыз деп уәде байласып, осы жаналықтарын үйлеріне хабарлағанда, Мұқанның ата-анасы оның Гүлзияға үйленуіне қарсы болды. Әке-шешесі аудан орталығында тұратын, Гүлзияны олар көрмеген, бірақ бүкіл жағдайын сыртынан білетін. Мұқан өткен жазғы каникулда үйде болғанда, әкесі одан сыр тартып: «Биыл институтты тамамдайсың ғой, үйлену туралы не ойын бар?» деп сұрағанда, ер жеткен жігіт шынын жасырмаған, сүйген қалыңдығы бар екендігін, өзімен бірге оқитындығын, әке-шешесі ертерек қайтыс бол, аға-жеңгесінің қолында тәрбиеленгендігін, бірақ жақсы семьяда өскендігін, ақылды, инабатты адам екендігін, айта отырып, Гүлзияның тек албырт жастықтың әсерінен өмірінде бір ғана өкінішті қате жасап алғандығын — бұрын бір рет сәтсіз тұрмысқа шыққан әйел екендігін ата-анасынан бүкпеген. Жақсы адам болады деп сеніп жүрген ұлының тандаған қалыңдығы — бесік көрген қыз емес, есік көрген әйел екенін естігенде, әке-шешесі естерінен тана жаздады, тілдері байланып қалғандай болып, ердің сұлық отырып қалды. Бір кезде шешесі: «Қарағың ау, не дедің? Айтып отырғаның рас па?» — деп, баласына өңі бұзыла қарап, даусы дірілдеп, қайталап сұрады. «Бәрі де шын, мама», — деді Мұқан, шешесін аяп, ақырын ғана. Осы мезетте әкесі Мұқанның бетіне ашық жүзбен түйіліп қарады. «Қалыңдығың ерден шықпай, бір байдан ажырасқан әйел болғанына мақтанып мақтанысың, мұндар!» — деді ызғарланып. Мұқан әке-шешесінің орынсыз күйінбеуін, өздері әлі көрмеген, танымаған қалыңдықты сыртынан сөкпеуін өтініп, Гүлзияның бұлар ойлағандай, қадірсіз кісі емес, құрбыларының ортасында сыйлы, адамгершілігі жоғары, жаны таза адам екендігін ұғындырмақ болып еді, әкесі енді оның сөзін тындамады, ашуға басып кетті, ұлына ауыр-ауыр сөздер айтты. «Егер осы әйелге үйленсең, қаранды көрмеймін, маңымнан баспайсың!» — деп қатты омырылды.

Баласына ызаланған әке осыдан кейін Мұқанмен бірнеше күнге дейін сөйлеспеді, дастарқан басында да түсін жылытпай, өзін суық ұстады. Ал анасы бұлай қатал келмеді, ұлымен оңаша сөйлесіп, оның ерден шыққан, бағы жанбаған әйелге үйленемін деуі үлкен қателік болатындығын, мұның артында қуаныш емес, ауыр азап барын, кейін қасірет шегетінін — осынын

бәрін баласы албырттықпен байқамай отырғандығын сабырмен айтып, ақылмен ұқтыруға тырысты. Жаны ауырып, қиналып сөйлеген анасына Мұқан да ашумен қарсыласпай, бұлардың Гүлзия туралы көзқарасы әділ еместігін еппен түсіндіріп айтып көрді, бірақ шешесінің пікірін өзгерте алмады. Сонан соң мәселені ушықтыруды қаламай, әке-шешесімен ерегіспей, қалыңдығы жайында енді үндемеді. Анасы мұны өзінше түсініп, балам қатесін ұғынды деп ойлады. Осы ойын отағасысына да қуанып айтқан болу керек, Мұқан каникулы бітіп, қалаға жүретін күні әкесі ұлымен жылы сөйлесіп, институтты жақсы тамамдап шығуына ізгі тілек білдірді. Сөзінің соңында: «Шырағым, ақылсыздық істеп алма, ата-ананды жерге қаратып жүрме», — деп жұмсақ үнмен ескертті.

Оның нені мензеп айтқанын Мұқан ішінен түсініп, әкесінің бетіне салмақты жүзбен қарады. «Пікіріңізден елі қайтпағанбысыз? Мені тісі шықпаған жас балаға санамасаңызшы» дегісі келді де, бірақ үйден аттанарда ата-анасын ренжітіп кетпейін деп, үндеген жоқ. Қалаға барған соң асықпай хат жазып, Гүлзия жөнінде қателеспегенін сонда тағы да түсіндіріп айтармын деген ойы болды.

Бірақ қаладан жолдаған алғашқы хатында бұл әңгімені қайтадан қалай қозғаудың ретін таппай, қалыңдығы жөнінде ата-анасына бір ауыз сөз жазбады, өзінің амандығын ғана білдірді: жол бейнетін көрмей қалаға жақсы жеткенін, жатақханаға жайлы орналасқанын, оқуларына кірісіп кеткенін хабарлады.

Ол үйіне жолдаған кейінгі хаттарында да Гүлзия туралы тіс жармады. Әке-шешесі де өздерінің хаттарында бұл қақында одан ештеме сұрамады. Мұқанның Гүлзия жөнінде үндемей қалғанын олар өздерінше жорып, баламыз біздің айтқанымыздың дұрыс екенін ұқты. Өзінің жаңылғанын түсінді деп, кеңілдері әп-әдемі орныға бастаған.

Ал Мұқан өзінің қалыңдығына олардың көзқарасы қандай екенін білген соң, ата-анасына әңгіменің байлауын — Гүлзияға үйленетіндігін, өздерінің қосылу тойы қарсаңында, не де болса, бір-ақ айтуды мәқұл көрген-ді.

Сол уақыт таянғанда, Мұқан өзінің шешімін үйіне хат арқылы хабарлаған еді. Жаңа жылдың басында Гүлзия екеуміздің үйлену тойымыз болады деп, оның

жазған хатын алғанда, әке-шешесі қатты бүлінді. Бірақ ашуларының себебін ағайын-туыстарына білдірмеуге тырысып, биыл институт бітіретін ақылды деген ұлдың ерден шыққан әйелге үйленгелі жатқанын жұртқа жария етуге намыстанды. Декабрь айының орта кезі болатын. Жаңа жылға дейін әлі он бес шақты күн бар. Ата-анасы Мұқанды ортаға алып отырып сөйлесіп, оған екі жақтан қысым жасап, райынан қайтарып, жөнге салмақшы боп, дереу қалаға жүріп кетті. Мұқанға хабар бермеді.

Олар қалаға самолетпен түнде келіп түсті. Аэропорт басынан таксиге отырып, қолдарындағы адрес бойынша студенттер жатақханасына тура барып, Мұқанды тез тауып алды. Үйден шыққандарын не телефон соғып хабарламай, не телеграмма бермей, олардың бұлай шұғыл келуі — қуанғандық белгісі емес екендігін Мұқан ата-анасының салқын қабағынан аңдады.

Әке-шешесі онымен сыртта онаша жерде отырып сөйлесті. Әуелі біраз ұрсып алды.

— Біз сені қатесін ұғынды, жөнін түзеді деп сеніп жүрсек, жетене ештеңе қонбаған екен әлі! Анау байдан шыққан қатын басынды мүлде дуалап тастаған ба? Бұрынғы еріне опалы болмаған әйел, саған опа бере ме?— деп әкесі тым қаттылау кеткенде:

— Өзіме қанша ұрыссаңыз да, қалай ұрыссаңыз да мейліңіз, бірақ Гүлзияға тіл тигізбеніз, оның жаны тазз, сіз ойлағандай емес,— деді Мұқан.

— Айтып отырған сөзін қарашы! Ол әйелді алған соң, мүмкін ертең алдыңа отырғызып, аяғын жуарсың!— деп кекетті әкесі.

— Әке, сіз артықтау сөйлеп барасыз!— деді Мұқан.

— Әкең күйініп айтып отыр, қарсыласпа,— деді шешесі оған.— Сен де сабыр сақта.— деді отағасысына да. Сонан соң ұлына қайта бұрылып, ақыл айтып, ақырын дауыспен сөйледі.— Қарағым, бұрын да түсіндірдім ғой, тағы да түсіндірейін. Гүлзия — бағың бір рет күйген әйел. Өмірдің ащы уын ішкен адамның сауығы да, қайтадан қуачуы да қиын.

— Мен соңғы хатымдағы сөздерімді обден ойлағым болған соң жазғанмын. Байлауым біреу — таңдағым: Гүлзия, соған үйленемін,— деді Мұқан әке-шешесінің бұрынғы көзқарасы өзгермегенін көрген соң, өз иштігін енді осылай тура айтқанды мақұл көріп.

Ата-анасы не деуге білмей, дал болып отырып қал-

ды. Ұрсып та, ақыл айтып та, жалынып та Мұқанды өздерінің ыркына көндіруге әлдері келмейтінін түсінді. Енді не етпек керек?

Ертеңіне олар Мұқанның ең жақын досым деп, ылғи мақтап отыратын жолдасы Әділбекті іздеп тауып алып, одан көмек сұрады: құрбынмен сөйлесіп көр, сенің тіліңді алар, қатесін ұғындыр, ықпал ет деп өтінді. Әділбек Мұқанның әке-шешесін бұрын көрмегенмен, олардың қайда тұратынын, қандай қызмет атқаратынын (әкесі — аудандық оқу бөлімінің меңгерушісі, шешесі — орта мектептің мұғалімі боп істейтінін), жоғары дәрежелі білімді, мәдениетті адамдар екенін досының айтуынан білетұғын. Мұқанның Гүлзияға үйленемін деуіне байланысты соңғы уақытта Мұқан мен ата-анасының арасында түсінбестік хал туып, осы жағдайға жолдасының өте күйзеліп жүргенін де сезетұғын. «Ата-анам Гүлзияға үйленуіме қарсы. Оң қарар түрлері жоқ»,— деп Мұқан ренжіп айтқан. «Дауылдың өрекіп барып басылатыны сияқты, ашу да буы бұрқырап барып тынады, бәрі қалпына түседі, тек өзін солқылдамасаң болғаны»,— деп Әділбек ақыл берген. Гүлзия ерден шыққан әйел болғандықтан, Мұқанның Гүлзияға үйленуіне ата-анасының қарсы болуын ол заңды құбылыс деп есептеген, сондықтан бұ кісілерді жазғыруға болмайды деген. «Бәрібір сендерден безбейді, ашулары бірте-бірте қайтады, бәрі де сабасына түседі. Көрерсің ертең, келінін көре алмаса тұра алмайтын болады әлі»,— деп, сенімді түрде айтқаны бар еді.

Ол осылай болар деп үміттенген. Енді қазір Мұқанның әке-шешесіндей, оқығаны да, өмірден көргені де көп, саналы кісілердің өз жөндерін ғана түзу санап, есейген ұлды өздерінің ыркына күшпен көндірмек боп, егер көнбесе, оны енді қайтып көрместей боп, біржола беземіз деп, әрі қоқан-лоқы жасап, әрі шарт қойып сөйлегеніне Әділбек таңырқанып қалды.

— Сіздер Гүлзиямен ешқашан сөйлесіп көрген жоқсыздар, түрін де танымайсыздар, оны баламыздың теңі емес деп қалайша айтасыздар? — деп сыпайылап сұрау беріп еді.

— Оның оңған әйел емес екеніне бір байдан шыққан деген жаман атағының өзі-ақ айғақ емес пе, шырағым?— деді Мұқанның әкесі.

— Сіздер, әрине, солай ойлайсыңдар ғой,— деді Әділбек дау айтпай. «Бұлай ойламауларыңыз мүмкін

де емес»,— деді ішінен. Гүлзияның бұрын бір рет тұрмысқа шығып, бағы күйген әйел екенін Мұқанның өз аузынан алғаш естігенде, Гүлзия туралы өзінің басына да дәл осындай теріс ой келгені есіне түсті.

Бұл бұдан екі жыл бұрын болған жағдай еді. Бір күні Мұқан өзімен бірге оқитын Гүлзия есімді студентканы өте ұнататындығын, өзіне қыздың көңілі де бөтен емес екендігін сыр ғып айтқан.

— Ес-ақылым мүлде ауды осы қызға. Күндіз де, түнде де, жатсам да, тұрсам да бейнесі көз алдымнан бір кетпейді,— деген өзеурей түсіп.

— Шығыс ақындары жырлаған Мәжнүнше лапылдамай тұра тұр!— деп Әділбек досына күліп әзілдеген.— Ұнатқан бикешінді сен әуелі бізге көрсет, біз сынайық. Егер сұлулығы бізді талдырып түсірсе, ол арудың шынында да нағыз Ләйлі болғаны. Жұлдызың оңыннан туған екен деп құттықтаймыз өзінді! Ал, сынымызға толмаса, онда кешірерсің, сықақтап өлең шығарамыз, намыстанбайсың ғой?

— Намыстанбаймын!..

Келесі күні Мұқан сүйген қызын жолдасына таныстырды. Гүлзия орта бойлы, жұқа өнді, аккұбаша қыз екен. Әділбек қолын беріп амандасып, алғашқы танысудың рәсімімен өзінің атын, фамилиясын атағанда, Гүлзия сәл жымиып, ернін ақырын ғана қыбырлатып, ол да өзінің есімін айтты.

— Күн жып-жылы ғой, қолыңыз неге тоңып қалған?— деп әзілдеді Әділбек.

Гүлзия тағы да сәл ғана жымиды, үндемеді, төмен қарады. Әділбек осы мезетте қыздың екі бетінің ұшылып етіп қызара қалғанын байқады. «Ұялшақ екен» деп ойлады. Мұның сөзге тиек болсын деп әдейі айтқан әзілін тағдырының ақауы бар Гүлзия басқаша түсінгенін ақ көңіл Әділбек мүлде сезген жоқ.

— Құрбым, сіз менен қысылмаңыз,— деді ол күле сөйлеп,— мынау Мұқаннан менің жасым үлкен емес, бұл екеуіміз жастымыз. Мұқанмен құрдас болғаннан кейін, сізбен де құрдас боламыз. Құрдастар бір-біріне қандай қалжың айтса да жарасады. Сондықтан өзіңізді еркін ұстап, батылырақ сөйлеуіңізді өтінемін.

Әділбек Гүлзияның оң жағына шығып, Мұқан екеуі оны орталарына алып жүрді, кісісі аз тыныш аллелының бойымен аяқтарын ақырын ғана басып келе жатты. Әділбек Гүлзияны сөзге тартып, біресе әзіл тастайды,

Біресе ойнақы сауал береті. Гүлзния мұның өзіліне жымып қана күледі, өзі ештеме демейді, ал жігіттің қойған сұрағына бір ауыз сөзбен ғана жауап қайырады. Бірінші рет көріскенде адам бірден ашылып сөйлей қоймай, тартындыққарайды ғой, Гүлзния да солай әдеп сақтап келе жатқан болар деп ойлады Әділбек.

Бірақ кейінгі талай кездесулерде, кинотеатрларға бірге барған, ойын-тойларда бірге болған, серуште бірге шыққан талай көңілді бас қосуларда Гүлзнияның мінезі осы калпынан бір өзгергенін Әділбек көрмеді. Құрбылары бірдемеге мәз болып, сақылдап қатты күлгенде, Гүлзния құр ғана жымыяды. Жастар шуылдап, әзілдесіп немесе бір мәселе төңірегінде қызыны айтып, пікір таластырып жатқанда, Гүлзния оларға жай қызықтап қана қарап отырады. Құрбыларының біреуі қасына келіп: «Сенің пікірің қандай?» — деп сұраса ғана, өзінің ойын айтады. Сөзі орнықты, пікірі байсалды шығады. Қандай қуанышты жиында болмасын, қандай көңілді топтың ортасында отырмасын, қызыққа елікпей, «дұға қызбай, өзін үнемі бірқалыпты салмақты ұстау үшін адамға біраз күш керек болар. Гүлзнияның сабырлы мінезін Әділбек жоғары бағалады. Оның байқауынша мінезі салмақты кісілердің пішіні басқанын көзіне салқындау секілді көрінетін еді. Гүлзния оларға ұқсамайды. Мұның ажарында адамды өзіне тартып тұратын біртүрлі жылылық бар. Кісіге қарағаны да жұмсақ. Мұндай сүйкімді қасиет нәзік сезімді адал жанға ғана болса керек Әділбек Мұқандай жақсы досына осындай асыл жар жолыққанына қуанған.

Бірақ бір жайға ішінен таңырқаған болатын, Гүлзнияның қабағында бір мұңның ізі бар сияқты. Қасының асты көлеңке түскен секілденіп тұрады. Жымып күлген кезінде ғана сол көлеңке өшіп кетеді де, бірақ сәлден кейін қайта көрінеді. Биік аспанда түбіттей үлбіреп жылжып бара жатқан селдір ақша бұлттан жерге бір жұқа көлеңке түседі ғой, құдды соған ұқсайды. Осы көлеңкеде қандай сыр бар? Гүлзнияның денсаулығы кем бе, бір жері ауыр ма? Әлде, басында бір қайғысы бар ма?

Әділбек өзі ұға алмаған осы жұмбақтың сырын бір күні досынан оңашада сұрағанда, Мұқан төмен қарап, біразға дейін тым-тырыс отырып қалды.

— Неге үндемейсің, сұрағым көңіліңе келді ме? — деді Әділбек оның томсарған кескініне толқып қарап.

— Сұрағынның оғаштығы жоқ,— деді Мұқан. Тағы да сәл бөгелді. Сонан соң басын жоғары көтермей отырып, ақырын сөйледі.— Гүлзияның басылда, оның жүрегін ылғи сыздатып ауыртып тұратын бір қайғысы бар екені рас. Ерте ме, кеш пе, мұны бәрібір еститін ең, саған айтпауға қақым жоқ, шындық мынадай...

Мұқан Гүлзияның он жеті жасында өмірдің кермек уын байқамай татып қалып, бір рет қатты қателесіп, тағдырдан опық жегенін — оның қыз емес, әрден шыққан әйел екенін досынан жасыра алмады.

— Япырау, мынау мен күтпеген оқыс нәрсе болды. Гүлзияны періште көріп жүрсем...— деп, Әділбек қайран қалып, басын шайқай берген.

«Сызылған қылығының бәрі жасанды екен-ау! Өмірінде ақау барын жасыру үшін жұрт алдында өтірік майысады екен ғой! Шығыс ертегілерінде айтылатын еді: әйелдің айласы қырық есек пен бір қашырға жүк болған деп. Мұқандай ақылды жігітті тұзаққа түсіріп алғаны — бұл әйелдің сиқыры күшті болғаны»,— деп ойлады ішінен.

Бірақ Әділбек досын аяп, Гүлзия туралы артық сөз айтпады.

— Сен Гүлзияға тағдырының сынық екенін білмей ғашық болдың ба, әлде бәрін біле тұра сүйдің бе?— деп қана сұрау берді.

— Бәрін біле тұра сүйдім,— деді Мұқан.

— Жаза басқан жокпысың?

— Жаза басқам жоқ.

— Қателеспегеніңе көзің жете ме?

— Көзім жетеді. Гүлзияның жаны таза. Біздің бір-бірімізге деген сеніміміз адал.

— Сезімдеріңнің пәктігіне шүбә келтірмеймін. Бірақ Гүлзия бір рет бақыты күйіп, жаны жараланған адам ғой. Бер жағынан күлгенмен, ар жағынан күйзеліп, бұрынғы қатесі есіне түсе береді. Мұның ақыры кейін екеуінді де өкінішке апарып жүрмей ме? Осыны ойладың ба?

— Бәрін де ойладым. Гүлзия екеуіміздің алдағы өміріміздің бетін көлеңке шалмасына кәміл сенемін. Адал махаббат адастырмайды...

Гүлзия ата-анасы ертерек қайтыс болғанмен, туған апа-жездесінің қолында ешқандай кемшілік, тарыншылық көрмей, еркін өскен қыз еді. Оныншы класта оқып жүрген жылы қыста, совхозға клуб менгерушісі боп

келген Сүлеймен деген әнші, домбырашы, сұлу жас жігіт оны клубтың ән-би үйірмесіне тартып, шыр дөңгелетіп жүріп, басын сиқырлап: «сенің өнерге үлкен қабілетің бар, орта мектепті бітірген соң, Алматыдағы өнер институтына оқуға түс. Менің арманым да — сол институтқа түсу. Екеуіміз бірге аттанайық», — деп еліктіріп алады да, Гүлзния онжылдықты ойдағыдай аяқтаған соң оған: «Екеуіміз қосылайық, жұп боп барсақ (және менің екі жылдық еңбек стажым бар) институтқа бірінші кезекте алынамыз, жатақханадан бізге жеке бөлме беріледі. Ол жақта менің туысқандарым да бар, бізге көмектесіп тұрады, жағдайымыз өте жақсы болады!» — деп, жүрегін қыздың алақанына салып өзеурейді. Қыз оның сөзінің бәріне де иланады, жігітті сүйеді, бірақ тұрмысқа шығуды ертерек көреді. Жігіт үздіге түседі. Ақыры қыз көнеді, апа-жездесінің алдынан өтіп, рұқсатын алайық дейді. «Апа-жезден тұрмысқа шығуына қарсы болады, сосын сені оқуға жібермей қояды. Сондықтан оларға сездірмейік», — дейді Сүлеймен. «Артынан бір-ақ білсін. Естігенде тұласа да, бәрібір өз қолын өзі кесе алмайды. Кешірім жасайды, жылап келіп бетімізден сүйіп, күліп тұрып ақ батасын да береді!» — деп үгіттейді.

Сонымен екеуі уағда байласады да, қыз түнде үйден ұрланып шығып, жігіт оны кузовы жабық автоклуб машинасымен алып қашады. Сүлеймен қалыңдығын аудан орталығында тұратын нағашысының үйіне әкеліп түсіреді. Мұнда бұрылуының себебін қалыңдыққа жолда түсіндіреді: апа-жезде неғашымның өзі барып сөйлеседі, олармен ұғысып, ризашылығын алғанша, осы кісінің үйінде бола тұрамыз дейді. Сонан соң келінді бұл арадан алпыс шақырым жердегі иен жайлауда — қалың ағаш арасында отырған ата-енесінің (жігіттің әкесі орманшы болатын) қолына апарып түсірмек, той жасатпақ.

Жиенінің келін алып келеніне нағашысы қуанбайды, екі жасты құттықтамайды. Оның әйелі де бөтен үйдің босағасын тұңғыш аттап отырған жас келінді құшақтап бетінен сүймейді, қадамың құтты болсын деген ақ тілеу айтпайды. Екеуі де Сүлейменге жақтырмаған қабақпен, ал келінге жатырқаған пішінмен салқын қарайды. Бұлардың ұнатпаған түрін байқап, Гүлзния осында келгеніне қатты қысылады. Сүлеймен сыр бермегенсіп, күліп сөйлеп: «Мең-зең болған түрлеріңе қарағанда, бү...

кеште бір жерде қонақта болып, екеуің де біраз сілтеп алғансыңдар-ау, нағашы! Алдарына іліп келін кеп тұрғанда, тіпті орындарыңнан көтеріле алмай қалдыңдар ғой. Ақаң буынға түсіп кеткенде осылай болатұғын!» — деп қалжындайды. Әрі ұялып, әрі ыңғайсызданып тұрған қалыңдығының құлағына: «Нағашымның қабағынан шошым, оның түрі осындай, кісіге қараған кезде кескіні ашулы сияқты көрінеді», — деп сыбырлайды.

Бірақ Гүлзия бір жағдайды аңғарады: үй иелері қонақтан шаршап қайтқан, арақ бойын алған кісілер секілді емес, жиендерінің келіншек алып келгенін оқыс көріп, ұнатпай тұрған адамдар сияқты. Мұнысы несі? Нағашысы жиенін оң жақ бүйірдегі бөлмеге алып кіріп, біраз онаша сөйлеседі. Қайтадан бері шыққанда, екеуінің де кескіндері келіспей, Сүлейменнің өңі қашып, бозарып, нағашысының түсі қабарып, күренітіп, түрлері бұзылып көрінеді. Бірақ әйелдердің көзінше екеуі де тым-тырыс боп, үндемей қалады. Гүлзия әлдепесден сезіктенеді, бірақ неге сезіктенгенін түсіне алмайды.

Үш күннен кейін бәрі аян болады. Інір кезі еді, сыртқы есікті біреу тарсылдатып қағады. Үй иесінің әйелі верандаға шығып, есік ашады. Сырттан келген адамның есіктен кіре беріп, Сүлейменнің атын атап, ол онбаған осында тығылып жатыр ма деп сұраған қатқыл даусы төргі үйде отырған Гүлзия мен Сүлейменге анық естілді. Ашулы дауыс. Әйелдің дауысы, Гүлзия шошып кетіп, Сүлейменнің бетіне үрпие қарайды. Сүлеймен кипақтап қалады. Сөйткенше болмай, оны сұраған әлгі әйел төргі үйге кіреді. Жас әйел екен, қатты күйініп келген болу керек:

— Бұл қай қорлағаның сенің? Умаждап лактыра салатын шүберек емеспін мен! Көнбеймін мазағыңа! Кімді басынасын! Ашып қара көзіңді! — деп Сүлейменге бірден дүрсе қоя береді.

— Жә, жә! Үйді басыңа көтеріп шаңқылдама! Мына жұрттан ұялсаңшы! — дейді Сүлеймен қызарақтап.

— Ұяттан безген, нағыз арсыз сенсің! Қандай арам едің, онбаған! — деп әйел ызаға булығып, шыдай алмай, жылап жібереді. Басына тартқан орамалының ұшымен көзін сүртеді, үй иелеріне мұнын шаға күйініп сөйлейді. — Алдағанын сезбей, айтқанына нанып жүре беріп-пін, сорлы басым. Қызметке тұрған жерімде баспананжиреті келмей жатыр, пәтер алысымен бәріңді көшіріп әкелем деп, бір жыл бойы дәмселендірді. Әдейі созбаққа

салып жүр екен, қызығын түзден тауып, бізден безу үшін жасап жүрген арамдығы екен. Мені неге алдайды. Қартайған ата-анасын неге алдайды? Жазығымыз не? Арамызда кішкентай нәресте бар, ол да бір жасқа толып қалды, осы баласын неге ойламайды? Сәбидің кінесі не? Нәрестенің көз жасы атсын азғын әкені! Жолын болмасын, Сүлеймен!

Гүлзия Сүлейменнің үйлі-баранды екенін, әйелі мен баласы барын, мынау әйел өзінің сол заңды күйеуін ізімен қуып кеп тұрғанын енді біліп, бетін басып, үйден жылап жүгіріп шығады. Екі қолымен бетін басып осы жылаған қалпында қараңғы көшемен төмен қарай жүгіре береді. Бір мезгілде құлағының түбінен: «Гүлзия, қайда барасың, тоқташы!» — деген Сүлейменнің алқынған даусы естіледі. Гүлзия тоқтамайды. Сүлеймен оза беріп, оның алдына тұра қалып тоқтатады.

— Кешіріші, сәулем! Тындашы, бір ауыз сөзімді! Ол әйелді сүймеймін мен, заң жүзінде айырылысам одан. Шын сүйемін сені! Сенін жолында құрбан боп кетуге әзірмін! Ұқшы жанымды! — дейді жалынып.

«Аулақ кет! Естігім келмейді жиіркенішті сөзіңді!» дейді Гүлзия жасты көзімен оның бетіне тура қарап. Сол секундта Сүлеймен оған жер бетіндегі ең жексұрын адам болып көрінеді. Осындай сұмпайының тұзағына қалай ілініп қалды екен!

Аяғын жаза басты, оңбай қателесті, гүлдей құлпырған жас өміріне айықпастай ақау түсті. Гүлзияның жанын ылғи ауыртып тұратын, көңілін төмен баса беретін мұңды жағдай осы болатын.

Әділбек Гүлзияның жан-дүниесінің тазалығын, оны жар етіп тандаған досының қателеспегендігін Мұқанның әке-шешесіне түсіндіруге тырысып, әрлі-берлі айтып көріп еді, бірақ олардың пікірін өзгерте алмады. Олар Әділбектің сөзінің бетін байқаған соң, «шырағым, сен де теріс кеттің-ау, біз енді әйелдің өзіне жолығып сөйлесеміз, баламыздың өмірін ұлама деп ашық айтамыз», — деп, кабақтарын түйді.

— Жазығы жоқ адамға олай деу — қаталдық болады. Гүлзияның жанын жараламаңыздар, — деп өтінді Әділбек.

Сәл үлкен кісілердің, ашудың жетегіне ере бермей, сабыр тауып, ақылға тізгін беріп, жөнге көшуін тіледі.

Мұқанның ата-анасы райларынан қайтпады. «Гүл-

зиямен өзіміз сөйлесеміз. Жолықтыр оны бізге!» — деп талап етті Мұқаннан.

— Бұларыңыз қандай қиянат?! Менің тағдырым ойыншық па сіздерге? — деп ашуланды Мұқан.

— Сенің тағдырыңды ойлағандықтан осылай еткелі отырмыз. Ордың жиегіне барып қалғаныңды, енді құлайтыныңды көріп тұрып, қалайша көзімді жұмып, теріс айналып кетемін. Қолымды созып ұмтыламын, арашалап аламын, — деді әкесі.

— Араша тілейтіндей аран аузында тұрғам жоқ. Пікіріңізден қайтыңыз! — деді Мұқан.

— Ал, пікірімнен қайтпасамшы?

— Өзіңіз біліңіз... Мен бәрібір. Гүлзияға үйленемін, оны шын сүйемін, біздің жолымызға ешкім кесе-көлденең тұра алмайды.

— Басқа айтарың жоқ па?

— Жок.

— Жетілген екенсің! Жөнел, жөнеле бер ендеше! Енді сені желкемнің шұқыры көрсін!

Ашуланған ата-ана ешкімнің басалқы айтқанын тыңдамай, сол күні самолетпен қайтадан ұшып кетті. Мұқан шығарып салуға аэропорт басына бірге барып еді, баласымен екеуі де тіс жарып сөйлеспеді, әкесі тіпті Мұқанның бетіне де қарамады.

Жаңа жыл қарсаңында, белгіленген күні, Мұқан мен Гүлзияның қосылу тойы болды. Осы тойға Мұқанның туған-туысқандары жағынан бір адам қатынаспады, үйінен тым болмаса, құттықтау телеграмма да келмеді. Мұқан бұл жайға, әрине, ішінен күйзелді, бірақ ең жақын жолдастарының бір де біреуіне, жары Гүлзияға да мұны мұң ғып шаққан жоқ.

Мұқан үйленгеннен кейін де, бір жылға дейін ата-анасы хабарласпады. Мұқан олардың жауап бермегеніне өкпелемей, өзі амандық білдіріп, бұрынғы әдетінше жиі хат жазып тұрды. Бұл уақыт ішінде жас семья өмірінде әжептәуір жаңалық болған. Институтты тамамдап, диплом алғаннан кейін, Мұқан мен Гүлзия оқу министрлігі берген жолдамамен Оңтүстік Қазақстан облысының мақта өсіретін, жаңадан құрылған совхозындағы орта мектепке келіп, мұғалімдік қызметке орналасқан еді. Совхоз бұларға жас маман деп, келген бойларында-ақ екі бөлмелі жақсы пәтер берген. Үйлеріне жабдық алындар деп, несиеге ақша да берді. Осындай жылы қамқорлықтың арқасында жас отаудың керегесі тез көтеріл-

ди. Тағы бір зор қуаныш — Мұқан мен Гүлзияның тұңғыш перзенті дүниеге келді. Немерелі болғанын естігеннен кейін Мұқанның әке-шешесі де бұрынғысынша иыдап жата алмады, сәбиіге де, оның жас анасына да сыйлықтарын алып, артынып-тартынып, бір күні жас отаудың алдына келіп түсті, баласын да, келінін де құшақтап, беттерінен сүйді, анасының көзінен жас та шығып кетті.

Қалаға келген бір жолында Мұқан Әділбек досына өзі өмірінің осы соңғы жаналығын қуанып айта отырып:

— Гүлзияға үйленуіме ата-анамның қарсы болғанын, мені енді көрместей боп, тойымызға да қарамай кеткенін өзін де білесің ғой. Әсіресе әкемнің: «Сені енді әлдекемнің шұқыры көрсін» деген сөзі жанымды қатты ауыртқан. Бәрібір бізден безе алған жоқ. Ендеше, о басында-ақ жанымызға сызат түсірмесе қайтетін еді? Әкемнің әрі тәжірибелі кісі, әрі педагог бола тұра, сонда осыны ойламағанына әлі күнге дейін танданамын,— деген еді.

— Бәрі орнына келген соң бұл әңгімені енді қозғама, жадыңнан шығар, ұмыт! Индивидуализмге бой ұрма!— деп күлген Әділбек.

— Қанша ойламайын десем де, кейде есіме еріксіз түсіп кете береді. Көңіл деген — мөп-мәлдір нәрсе ғой оған ешқандай сызат түспесе ғой, шіркін!— деген Мұқан.

X

Әділбек қалыңдығын әкелуге жүрерден бір ай бұрын Мұқанға: «Тізгінге ие болатын атқосшым та, бас құдапың сөзің ұстап баратын ақсақал кісім де «ің боласын»,— деп ескертіп қойған еді. Күйеудің қалыңдықтың ауылына аттанар уақыты таянғанда, Мұқан мен Гүлзия қалаға екі-үш күнді алға салып, ертерек келіп, үйленетін жігіттің қандай қам жасап жатқанын көрді.

— Мәссаған! Сен әлі студенттік қойқанды да өзгертпейсің ғой!— деп күліп ескерту жасады Мұқан.— Және студенттер жатақханасының аядай ғана мына бір кісілік биіктей бөлмесіне келінді әкеп қалай кіргіземіз! Сенің қалыңдығың! — кешегі студентка емес, қалтасында қызыл дипломы бар педагог, қызмет істеп жүрген адам. Мұны есіңнен шығарма, бауырым!

— Үйленгеннен кейін жатақханада тұрмайтын шығар, пәтерге шығады ғой, — деді Гүлзия Әділбекті қорғай сөйлеп.

— Жобаң дұрыс, ондай ойым бар, — деді Әділбек.

— Пәтер тауып қойдың ба? — деп сұрады Мұқан.

— Іздеймін, — деді Әділбек.

— Бұл — бірінші кезектегі мәселе, кешеуілдетуге болмайды, — деді Мұқан.

Әділбек екеуі сол күні кешкі қараңғылық түскенге шейін қаланы жаяу кезіп, жас семьяға жалға беретін пәтер іздеді; автобус тоқтайтын жерлерде, магазиндердің алдында, базар аузында бағаналарға, ағаштарға, қақпалар мен қабырғаларға жапсырылған жарнамаларды қарады, есіктердің алдындағы саяда әңгімелесіп отырған қариялардан сұрастырды. Қаланың шегі жақ көшесінің бойындағы бір этажды үйлерден екі пәтер кездесіп еді, бұларды ұнатпады; біреуінің іші сыз, қабырғалары дымқыл тартып тұрады екен; екіншісі — бір кереует пен бір стол қойса, екі кісі айналып жүре алмайтын, ені тар, тұрқы ұзын, коридор сияктанған, келіссіз пәтер болды.

Келесі күні олар пәтер іздеуге ертемен шықты. Бұл жолы сәті түсті. Пәтер жалдайтын бір шал базар алдында бұларға бірден кездесті, адресін берді. Пәтерді Әділбек, Мұқан, Гүлзия — үшеуі барып көрді. Бірі үлкендеу, бірі кішілеу — екі бөлмелі, еңсесі биік, іші жарық, әп-әдемі пәтер екен. Үйдің тұрған жері қаланың орталығынан шалғайырақ болғанмен, автобус аялдмасына жақын, қатынасуга да ыңғайлы екен. пәтер бұларға ұнады, бірақ үй қожасы пәтерақысын тым қымбат сұрады және алты айдың ақшасын қолыма күні бұрын беріп қоясындар деді.

— Алты ай дегеніңіз көптеу ғой, бұл жолдасымыз жаңа үйленгелі жатыр, қалтасы да қалың емес, жағдайымен санассаныз қайтеді? — деді Мұқан.

— Қысқа қамдануым керек, қазір маған ақша қажет, — деді шал.

— Бір айдың ақысын осы қазір беріп кетейін, сосын пәтерге көшіп келгеннен кейін, екі айыңызға төлейін. Сонда алдын-ала үш айдың пәтер ақысын төлеген болам. Осыған келісіңіз алдан кетеді деп қорықпаныз, — деді Әділбек.

— Сен де қорықпа, мен де алдамаймын, — деді шал. — Пәтерден қай күні шығып кетсең, осында тұрған уақы-

тыңды жалпы есептен шегеремін де, қалған ақшанды сол күні қолыңа қайырып беремін. Сондықтан саудаласпаймын, егер пәтерді ұнатсаң, үш айының ақысын қазір төле де, қалған үш айынікін, жарайды, кіргеннен кейін төле, бұған келісейін.

Әділбек шалды енді үгіттеудің керегі жоғын ұқты да, үш айға алдын-ала төлейтін пәтер ақыны оның қолына санап берді.

Сонымен, пәтер табылып, бұл іс реттелді. Ендігі мәселе — пәтерді жалаңаш қоймай, төсек-орын, кереует, стол-орындық секілді ең қажетті заттарды сатып әкеліп, үй ішінің ажарын келтіру. Мұқан мен Гүлзия енді осы шаруаға жедел кіріскенді жөн санап, ұсыныс беріп еді, Әділбек жас отаудың алғашқы әр затын магазинге жас жарымен бірге барып, өздерінің сатып алғанын қызықты көретінін айтты.

— Бірге тандап, бір кішкентай шай қасық сатып алсақ та, бұл — біздің отау тіккеніміздің бастапқы куәсіндей ыстық ескерткіш болады ғой, сондықтан мұның қалауын өзімізге қалдырыңдар, достарым! — деді Әділбек көздері күлімдеп, жүзі нұрлана түсіп.

Ертеңіне бұлар қалыңдықтың ауылына жол тартты. Қаладан поезбен шықты. Поезбен жарты күн жүру керек, сонан соң «50-ші» деп аталатын разъезден түсіп, әрі қарай автобуспен кетеді. Қалыңдықтың ауылы разъезден, шамасы жүз жиырма шақырымдай жырақ тұрады. Солай қарай разъезді басып, күніне екі автобус өтеді. (Әділбек бұл жолмен бұрын жүрмесе де, мұның бәрін күні бұрын зерттеп алған).

Поезд «50-ші» разъезге іңір кезінде жетті. Үш-ақ минут кідіреді екен, Әділбектер вагоннан түсіп, жан-жақтарына абайлап қарағанша, поезд қайтадан қозғалып та кетті.

Поездан бұлардан басқа төрт-бес адам ғана түсті. Олар поезд өтіп кетісімен, рельстерден аттап, темір жолдың екінші бетіне қарай жүрді. Ыңғайы автобус тоқтайтын аялдама осы жакта болу керек. Әділбек, Мұқан, Гүлзия бейтаныс жолаушылардан жөн сұрамай-ақ солардың сондарынан ерді де, олар темір жолмен жарыса созылған, асфальтталған автомобиль жолының шетіне кеп тоқтағанда, бұлардың араларына енбей, үшеуі окшауырақ барып, өздері күлісіп сөйлесіп тұрды. Сәлден кейін оң жақтан бір автобустың қарасы көрінді.

— Бұл күнбатыс жақтан келе жатыр, бізге күншығыс жақтан келетін автобус керек, — деді Әділбек.

Әлгі көрінген автобус келіп тоқтағанда, бұл үшеуінен басқа поездан түскен жанағы жолаушылардың бәрі осы автобуска отырып, жолдары болып, тез жүріп кетті.

Ымырт үйіріліп, төңірек қаранғы тарта бастады. Күншығыс жақтан келетін автобусты Әділбектер бір сағаттан аса күтті. Бірақ автобус көріне қоймады. Күнбатыс жақтан зымырап келе жатқан бір «Уазик» жол жиегінде машина күтіп тұрған адамдарды байқап, қастарына таянып тоқтай қалды.

— Ей, ағайын, жолымыз бір болса ала кетейін, мініңдер машинаға! — деп көңілді үнмен дауыстады шофер.

— Пейіліңізге рақмет! Біз күншығыс жақтан келетін автобусты тосып тұрмыз, — деп жауап қатты Мұқан.

— Ол жақтан келетін екi автобустың біреуі сәскеде, екіншісі бесін кезінде бұл жерден күндіз өтіп кетеді, босқа күтіпсіндер, — деді шофер.

«Уазик» газын бүрк еткізіп, жүріп кетті.

— Мейлі, автобус болмаса, әйтеуір бір мотор таң атқанша кезігер. Күтеміз! Қалыңдықты әкелуге бара жатып, мынадай мақпал қара түнде, ашық аспан астында тұрып машина тосқанның өзі де бір ғанибет! — деді Мұқан көктегі жымындаған жұлдыздарға қарап, екі қолын екі жағына жайып.

Оның сөзіне Гүлзия мен Әділбек сүйсініп күлді.

Тағы да бір жарты сағаттай уақыт өткен шамада күншығыс жақтан келе жатқан машина фарының жылтыраған жарығы алыстан дірілдеп көрінді.

— Шамының сәулесіне қарағанда жүк машинасы сияқты, тек бензовоз болмасын деп тілендер! — деді Мұқан.

Машина жақындай бергенде, алдынан шығып, қолын көтерді. Машина жүрісін баяулатып тоқтады, биік кузовының үстіне, күрме секілдендіріп, брезент көрмен жүк автомобилі екен. Мұқан жүгіріп барып шофермен сөйлесіп еді, сәті түскенде мына машина бұлар бет алып келе жатқан ауылдың өз автомобилі болып шықты, облыс орталығының комбайн моторын әкете жатыр екен.

— Ала кетейін, кузовтың арты бос, бірақ отыратын қалыңдығы жоқ, өздеріңізге жайсыз болмаса, — деді шофер.

— Біз шыныққан адамдармыз, күй тандамаймыз,— делі Мұқан.

Шофердің қасында отырған егделеу еркек, үш жолаушының біреуі әйел екенін байқап: «қарындасым, сен мұнда отыр» деп, орнын Гүлзияға ұсынып, өзі Әділбек пен Мұқанмен бірге кузовқа шықты. Кузовтың артқы бұрышында бүктеулі кигіз жатқан, соны жазып, беттерін кейін қаратып, үшеуі қатарласып жайғасты.

Машина ақырын қозғалды. Қастарында бөтен кісі болған соң (және қалыңдықтың ауылының адамы ғой, мүмкін құдалардың біреуі боп жүрер), Әділбек пен Мұқан үндемей, тым-тырыс отырды. Бір мезгілде егде кісі бұлардан жөн сұрады:

— Жігіттер, өздерінді танымадық, кім боласыңдар? Біздің ауылға қонаққа келе жатырсыңдар ма, туысқан дарын бар ма?

— Иә, жақынымыз бар,— деді Мұқан.

— Ол кім?

— Мектепте мұғалима боп істейді,— деді Мұқан.

— Мектепте мұғалима көп қой, шырағым, соның қайсысы?

— Ең жасы, ең жақсысы,— деді Мұқан.

— Сөзіннің әлпетіне қарағанда, ауылымыздағы мұғалім қыздардың біреуіне құда түскелі келе жатырсыңдар-ау, сірә!

— Жорамалыңыз түзу,— деді Мұқан.

— Біздің ауылдағы ең мақтаулы жас мұғалім — Ұлбазар. Жақында оны облыстық газетте мақтап жазды. Көздеп келе жатқандарың сол қызымыз емес пе?

— Жобаныз дұрыс,— деді Мұқан.

— Мм... солай де... Күйеу бала қайсын?

— Оны өзіңіз таныңыз,— деді Мұқан күліп.

— Сөзіннің әлпетіне қарағанда сен, сірә, күйеудің қасына ерген жолдасы боларсың,— деп егде кісі де күліп айтты.

Бұлар ауылға жеткенде, уақыт түнгі сағат екінші шамасына таянып қалған еді. Машина ауылға кірмей, сыртқы көшеге бұрылып түсе беріп тоқтады.

— Біз гаражға барамыз, сендер іздеп келе жатқан мұғалім қыздың үйі, әне, анау жылтыраған үш жарықты көрдіңдер ме, ортадағысы сол үйдің шамының сәулесі,— деп, егде кісі Әділбек пен Мұқанға кузовтың үстінде тұрып, қолымен нұсқап көрсетті.

Әділбек, Мұқан, Гүлзия — үшеуі ақырын сөйлесіп, қаранғыда бірдемеге сүрініп қалмау үшін аяқтарын абайлап басып, сол үйге қарай жүрді. Шам жарығы жылтыраған терезенің алдына жақындау барып кідірді. Енді қалай етудің, келгендерін қалай білдірудің жөнін ақылдасты. Күйеу де, құдалар да бұл үйдің есігін бірінші рет ашқалы отырғандықтан, Мұқан әрі бас құда, әрі күйеудің атқосшысы ретінде ең әуелі өзім жалғыз кіріп, осы үйдің босағасынан аттауымызға рұқсат сұрап шығайын деді. Оның бұл сөзі Әділбекке де, Гүлзияға да жөн көрінді.

Мұқан үстінің шаңын қағып, көйлегінің жағасын, галстугін түзеп, пиджагінің түймелерін байқап, веранданың табалдырығына көтерілді. Үйдегілерге дыбыс беріп, қаттырақ жеткірінді. Сәл күтіп, сонан соң есікті ақырын қақты.

Есік ашылғанда, театр кіре берісінде билет тексеретін бақылаушы сияктанып, екі босағада екі жас әйелдің тұрғанын көрді.

— Есенсіздер ме!— деп амандасты Мұқан.— Кіруге рұқсат па екен!

— Кіріңіздер!— деді басына жеңіл орамал тартқан, өңі жұқалау келген аққұба әйел сыпайы үнмен. Бұл — Ұлбазардың кіші апасы Гүлсім еді. Мұқанның сонынан келе жатқан кісілер бар деп ойлады білем, сөзін көптік жалғауымен айтты. (Бұл жақ күйеу мен құдаларды бүгін келеді деп, қамданып күтіп отырған).

— Үйбай, мына кісі жападан-жалғыз ғой! Адасып жүрген біреуіміз? Әуелі төбеге қараныз, мүмкін бұл үйге жаңылып кірген шығарсыз!— деп күліп әзілдеді қызыл шырайлы екінші келіншек.

Мұқан жоғарыға көзін аударып:

— Аттың басын осы үйге дұрыс тіреген сияқтымыз, паталогы көзіме жылы ұшырайды, жеңше!— деді әйелдің әзіліне әзілмен сөз қайтарып.— Жалғыз емеспін, екі серігім сыртта тұр, осы жақтың дәмі тартып келген мейманбыз.

— Жөніңізді жұмбақтамай айтсаңыз қайтеді, бетіме қамыр жағар деп жүрексініп тұрсыз ба?— деп қағытты қызыл шырайлы келіншек.

— Ондай күдігім жоқ, жеңеше! Сөзіңіз жаныма майдай жағып барады,— деді Мұқан.— Ал, ендеше, біліп қойыңыз, алдына сырлы табакка салып бас тартатын ең үлкен құданыз біз болармыз!

— Асатпай жатып құлдык деменіз!— деді қызыл шырайлы келіншек.

Гүлсім қонаққа жол беріп, төргі үйге қарай өтуін өтінді.

— Асықпаңыз,— деді қызыл шырайлы келіншек Мұқанға.— Жолдастарыңыз далада тұра ма? Бұл жарамайды. Бірге келгендеріңіз рас болса, үйге де бірге кіріңіздер.

Сөзінің сонын тағы да әзілмен қайырды.

— Бірақ иенің көзінен де оп-оңай өтіп кетемін деп кулық іздеменіз. Қолға тұтылмайтын жылпылдаған сабын емес шығарсыз!— деп күлді.

Мұқан кейін бұрылып, табалдырықта тұрып, Әділбек пен Гүлзияға қолымен белгі беріп, қасына шақырды.

Әділбек Мұқан мен Гүлзияның соңынан, аяғын сыпайы басып, есіктен ене бергенде, қызыл шырайлы келіншек оның жолын бөгеп, алдына тұра қалды:

— Күйеужан, басыңыздағы тымағыңыз қайда? Жалаңбас келгеніңіз үшін әуелі айыбыңызды төлеңіз!

Күйеу қайынына бірінші рет келгенде, ежелгі салт бойынша, басына үкілі тымақ киіп, өзіне тігілген отауға сперінде, жүзін көрсетпеу үшін, тымағының құлағымен бөстін қалкалап кіреді. Әділбек бұл ғұрыпты білетұғын, бірақ осы көне салт бұл жакта әлі күнге дейін сақталған шығар деп ойламаған еді.

— Кешіріңіз!...— деп ол қызара күлімсіреді.

— Сөзбен кінә өтелмейді, төлеңіз айыбыңызды!— деп қызыл шырайлы келіншек қысымға ала түсті.

Мұқан жолда Әділбекке ескерткен еді: күйеуді ен алдымен қалыңдықтың жеңгелері сынайды, нағыз қыл көпірден солар өткізеді, сонда тайғанап құлап, келемежге қалып жүрме деген.

— Жеңгелер күйеуден кәде алып қалғысы келеді. «Шаш сипатар», «кемпір өлді», «ит ырылдар», «жаныма жақсы» деген секілді бірталай ырымдар жасайды. Солардың әрқайсысы үшін күйеудің атынан кәде берілуі керек. Күйеудің қасына ерген жолдастарының ішіндегі ең жөн білетін үлкені осы кәделерді үлестіреді. Жібек мата, баска тартатын әдемі арамал, саусаққа салатын жүзік, құлаққа ілетін сырға секілді бағалы заттар кәдеге беріледі. Бұлардың орнына кәдеге ақша да жүреді. Кәдесі жақсы, қымбат болса, жеңгелер күйеуді жомарт екен дейді, дәріптеп мақтайды. Ал, кәдесі арзан болса, сараң екен деп сын тағады, тіпті қомсынып, алмай да

қояды. Кейбір жеңгелер ашуланып, тойдан кетіп тە катады. Бұл, әрине, күйеудің атына мін болады. Сондықтан кәделерді сайлап алуға да, үлестіруге де үлкен ең керек,— деп Мұқан кәдеге беретін ақшаны Әділбектің әр қалтасына бөліп, реттеп салғызып қойған болатын.

Әділбек қалыңдықтың үйіне тымақсыз кірген айыбын күліп мойындап, жан қалтасынан алып, қызыл шырайлы келіншектің қолына үш қызыл он сомдық ұстатты. Мұқан келіншекке басын иіп, тағзым етті.

Гүлсім қонақтардың жоғары шығуын өтініп, олардың алдынан төргі үйдің есігін ашып тұрды. Әділбек Мұқан мен Гүлзияның соңынан аяғын сыпайы басып, ере беріп еді, қызыл шырайлы келіншек оны тағы да бөгеді.

— Сіз мұнда кіресіз,— деп оң жақ бүйірдегі екінші есікті күлімдеген көзімен нұсқады да, жылдам барып, күйеуге есікті өзі ашты.— Алыстан келдіңіз ғой, үлкендерге көрінерден бұрын әуелі мына онаша бөлмеде үсті-басыңызды түзеп, дудыраған шашыңызды тарап, дұрыстатып алыңыз. Үлкендер отырған үйге өзіміз шақырамыз,— деді ескертіп.

Қалыңдықты да онаша бөлмеге отырғызып қойған шығар деп ойлап қалды Әділбек. Жүрегінің лүпілдегенін сезді, есіктен толқып кірді. Терезенің желдеткіші ашық тұрған болу керек, есік ашылғанда шілтер дірілдеп қозғалып, күйеудің бетіне жылы леп тиді. Бөлмеде ешкім жоқ екен. Әділбек жан-жағына қарады, бөлменің еденіне, төбесіне, қабырғаларына көзін салды. Еденге жалбыз гүлінің түсі рендес әдемі көкшіл палас төселген, оң жақ қабырғада екі кітап шкафы, бұлардың қарама-қарсы жағына диван қойылған, диванның тұсына түрікмен өрнекті кішірек кілем кұрылған. Терезеге тақау шағындау жазу столы тұр, столдың үстінде, сол жақ шетінде, әр түрлі үш-төрт журнал жатыр. Әділбек бөлмедегі заттардың түрі-түсі, мебельдердің қойылған реті бір-біріне үйлесіп, әсем жарасып тұрғанын байқады, ішінен сүйсінді. Шкафтың алдына таман барып, сөредегі кітаптарға көз жүгіртті. Бірінші шкафтың жоғарғы сөресінде пішіл тұрған географиялық атластарды алдымен көрді. Екінші, үшінші сөрелерде жер шарының құрылысы, таулар мен мұхиттар жаратылысы, экономикалық һәм физикалық география, экология, этнография жайындағы неше алуан кітаптар жайғасыпты. Мұ-

қабалардың түбіне жазылған кітап аттары мен әлемдердің есімдерін Әділбек ішінен оқыды. Екінші шеф — кілең көркем әдебиет кітаптарына арналған екен, бұлардың арасынан әлемнің әйгілі жазушыларының қақпандағы тарихи шығармалар жиірек ұшырады. Әділбек бұл бөлме — Ұлбазардың бөлмесі екенін ұғып, қалыңдығының өз пәніне деген махаббаты зор екенін көріп, «Өз пәнінің қандай патриотысың!» — деп сүйсініп жымиды.

Осы мезетте бөлменің есігі ақырын ашылды. Әділбек бұрылып қарағанда, есіктен күлімсіреп күрік келе жатқан қалыңдығын көрді. Ұмтылып алдынан шығып, Ұлбазардың қолынан ұстады. Ұлбазар сағынышын білдіріп, жарының кеудесіне бетін басты, Әділбек қалыңдығын иығынан құшақтады.

— Жаным! Сәулем! — деді толқып.

Ұлбазар қабағын көтеріп, нұр толы жаңарымен оның көзіне қуанып қарады. Әділбек жарын аузынан сүйейін деп басын еңкейте беріп еді, Ұлбазар жігіттің ерніне алақанын баса қойды.

— Тәртіп сақтаңыз! — деді еркелеген үнмен ақырын ғана.

Бөлменің есігі тағы да ашыла бергенде, Әділбектің қасынан тез жылжып кетті.

Есік ашқан қызыл шырайлы келіншек бұл жолы сыпайы сызылып, күйеуді төргі үйдегі үлкендерге сәлем беруге шақырды.

Әділбек төргі үйге кіріп, бас иіп тағзым еткенде, басына жұқа ақ жібек шәлі тартқан, көк барқыт камзолды, толық денелі бәйбіше — қалыңдықтың шешесі Қалампыр орнынан түрегеліп, күйеу баласын қарсы алып, оны бетінен сүйді.

— Қуаныш ұзағынан сүйіндірсін, қарағым! — деп тілек айтты.

Төргі үйдегі кісілер көп емес екен, күйеу мен құдалар кеп түскенде, оларды қабыл алсын, алғашқы мәжілістің — танысу қуанышының ішінде бірге болсын деп, іріктеп шақырылған, осы үйдің ағайын-туысқандары, ең жақын адамдары болу керек. Қалампыр түрегеліп, күйеу баласына қарай қозғалғанда, төрде отырған үш-төрт москал кісіден басқалары орындарынан жылдам тұрысып, күйеуге орталарынан жол аша берген. Күйеудің кескін-кейпіне, үсті-басына жылы шыраймен барлай

қараған. Түсі игі ме, жөні түзу жігіт пе деп сынағандай.

Әділбек жұрттың қарағанынан қысылыңқырап, қызара күлімсіреп, кідіріңкірей беріп еді.

— Ілгері қарай өтіңіз!— деп қызыл шырайлы келіншек жымиып, жұмсақ алақанымен күйеуді арқасынан ақырын ғана итерді.

Қазақ ғұрпында күйеу қайын жұртының үйінде төрге отырмайды. Әділбек осы дәстүрді есінде ұстап, жоғары шықпады, оң жақ шетке, төмендеу кеп отырды. Және өзгелер жайласып отырғанша түрегеп тұрып, бәрінен кейін ғана тізесін бүкті. Сол мезетте төрдегі Мұқанға көзін аударып қалып еді: жолдасы бұған жымиып қарап отыр екен. Біреуді зілсіз ойнақы әзілмен қағытарында, Мұқанның осылай жымиятыны бар-ды. Әділбектің — күйеу, өзінің бас құда екеніне қарамай мына сыншы жұрттың алдында досына бір қалжың айтып қалар ма екен? Әділбек осылай ойлап қалып еді.

Жоқ, Мұқан оны жұрт көзінше қызартпады. Тілінің ұшына келген әзілін іркіп, қонакасы желініп, бәрі тысқа желпінуге шыққанда, Әділбекке онаша жерде айтты.

— Батырым, басыңда нокта жиеген қалай екен? Тал шыбықша иіліп, жүз бұралып, мың бүгіліп қалдың ғой өзін, тіпті! Байқа, бүйтіп майыса берсең, қайынбикелерің мен балдыздарың сені «қызғыш құс секілді мойны былқылдақ, жасық екен» деп қомсынып, келемеждеп жүрер,— деді күліп.

— Ер жігіттің үш жұртының біреуі — қайын жұрты деген. Не деп кемсітсе де мейлі, сөздерінің ұшы қайырылып бәрібір өздеріне тиеді ғой,— деп жымиды Әділбек.

Ертеңіне Қалампыр өз үйінде тойын жасап, Ұлбазарды ұзатты. Қызын туған ұясынан ұшырып аттандырар алдында, Мұқанға, Гүлзияға, Әділбек пен Ұлбазарға қарап, дауысы сәл дірілдеп, толқи сөйлеп, көзіне жас алып, аналық тілегін айтты.

— Қарақтарым, Мұқан, Гүлзия, жастарың кіші болғанмен, жолдарың үлкен — бірін құда, бірін құдағисын. Әрі Ұлбазармен бірге оқыпсыңдар, қызымның құрметтейтін қадірлі құрбылары екенсіңдер. Сендерге тапсырарым: Ұлбазарыма көздеріңнің қырын сала жүріңдер, қамқоршы болыңдар. Кемшілігін көрсендер, қолдарыңды созып, асылығын байқасандар, ақыл беріңдер. Өмірдің

жаңа жолына қадам аттағанда ешкім де екі аяғын бірден тең басып кете алмайды, көш жүре түзеледі ғой... Күйеу балам, саған тілер ақ тілеуім: жұлдызың ылғи оңыңнан тусын! Бакытты болындар, көңілдеріне дық түссін, жүздерінді көленке шалмасын! Ал, қызым, саған арнап айтарым: анаңа, ағайынға, аулыңа еркелеп өскен сүйікті перзентім едің, қуанышым да, мақтанышым да едің. Өз туған-туыскандарыңа қандай сүйкімді болсаң, барған жерінде қайын жұртына да әдепті мінезінмен, өнегенмен, өнерінмен дәл солай ұнай біл! Туған анаңа деген махаббатың қандай зор болса, өмірлік серігіңнің шешесін де сондай үлкен ыстық жүрекпен жақсы көр. Жарынды сыйла, құрметте... Басқа не дейін, жолыңа күл бітсін, қарғам!.. Ал енді рұқсат аттануларыңа, сапарларың оң болсын!— деді.

Ұлбазарды күйеудің аулына дейін шығарып салуға, ол келін боп түсетін жердегі тойдың ішінде болуға үлкен аласы мен жездесі, жақын ағайындарынан және үш әйел бірге аттанды. Қалампыр қызының жасауын алып, кейін асықпай баратын болды.

Күйеу мен қалыңдық, Мұқан мен Гүлзния мінген жеңіл машина ауылдан екі шақырымдай ұзап шыққанда, Ұлбазар шоферге өтініш жасап, сәл аялдауын сұрады.

— Туып-өскен ауылыма тағы да бір қарайыншы!— деді. көңілінің тербеліп келе жатқаны үнінің нәзік әңгірлегенінен білініп.

Машина тоқтағанда, шофердің қасында отырған Мұқан жылдам түсе қалып, шапшаң барып, кабинаның артқы есігін ашты. Бер жақ шеттегі Әділбек кабинадан алдымен өзі шығып, сонан соң Ұлбазарға алақанын тосып, қалыңдығын қолының ұшынан ұстап түсірді.

Ұлбазар туған ауылына толқып қарағанда, ең әуелі ортанғы көшедегі екі этажды ұзын ақ үй көзіне бірден түсті. Кілен бір қабағты өзге жайлардан еңсесі асып, окшау биік көрініп тұрған бұл үй — ауылдағы орта мектеп болатын. Ақ қабырғалары ақ шағаланың түсіндей жалтырап, төңірегіне ерекше сән беріп тұр. Қандай әдемі мектеп! Ұлбазар онжылдықты осы мектепте бітірген, сонан соң институт тамамдап, бір кезде өзі шәкірт болған мектебіне мұғалім боп оралып, бір кездегі өзі секілді қауырсыны қатпаған жас түлектерге енді өзі ұстаздық жасап, тағылым үйретті. Бірақ Ұлбазар жоғары білімді мұғалім деген атағы бар болса да, осы мектептің есігінен кіргенде, өзін баяғы оқушы секілді

сезінетін ылғи. Сол ыстық мектебінен енді жырақтайды. Ұлбазар сүйікті мектебіне қимас көңілмен тебіреніп қарады. «Алтын ұям!» — деді осы сөзді ішінен екі мәрте қайталап.

Ұлбазардың өз үйі мектепке жақын болатын. Мектептің ағаш шарбағына тақау тұрған қызыл қанылтыр шатырлы үйден кейінгі үшінші үй. Туған үйінің үлкен биік қақпасы Ұлбазардың көзіне оттай ыстық тартып көрінді. Тұлымына ақ бантик таққан балғын шәкірт уақытында, тіпті оныншы класта оқып жүрген естияр шағында да Ұлбазар ылғи үзіліс кезінде үйге жүгіріп келіп, апыл-ғұпыл бірдене жеп, су ішіп кететін. Сол қылығы есіне түсіп, жымыды. Ауылдың күнбатыс жағында көгеріп тұрған үйір-үйір шоқ ағаштарға көзін аударды. Біріне-бірі таяу біткен кішкене шоқтар, алыстан қарағанда, іргелері бірігіп, тұтасып, қалың орман секілденіп, созылып көрінді. Жазда бұлардың баурайлары мен қойнауы жидек пен бүлдіргенге тұнып тұрады. Ұлбазар бала кезінде тобатайын қолына ұстап, осы шоқтарға құрбыларымен бірге талай кеп, жидек терген. Бармақтай қызыл жидекті сабағынан жылдам үзіп алып, ең әуелі аузына салып жіберетін. Қандай тәтті еді, шіркін! Қызыл уытдырық тақылетті домалақ бүлдіргенді алақанына толтырып ап асайтын. Қышқылтым дәмі бар шырыны сусынды қандыратын! Ұлбазар қолдары жып-жып етіп, жемісті шапшаң теретін, тобатайын лезде толтыратын. Сонан соң үйге қайтқанда, қолына гүл секілді ұстап бару үшін жидек пен бүлдіргеннен екі-үш бау теріп алатын. Жолшыбай бұл баудың бір жемісін сабағынан үзіп, аузына салмайтын. Ыдыстарын жеміске толтырып, жидек пен бүлдіргенге өздері де тойып, жас құрбылар үйлеріне көңілді шуылдап қайтып келе жатады: ананы-мынаны сөйлеп күліседі, оқыған кітаптарын, естіген әңгімелерін айтысады, пікірлері үндеспей бірімен-бірі кейде таласып та қалады, енді бірде бәрі қосылып, ән айтып та кетеді.

Шоқ ағаштар осының бәрін еске түсіріп, Ұлбазардың жүрегі біртүрлі елжіреді. «Жапырақтары төгілген ақ қайыңдар, көк теректер, майысқан жасыл талдар, сағынамын ғой сендерді! Қойнауыңнан жеміс тере барғанымда туған анамдай құшақ жайып қарсы алатын едіңдер. Сонда мен өздеріне еркелеп қарайтынмын. Жапырақтарын сыбырлап, менімен сөйлесетінсің. Үлкен ағаштардың арасындағы қызғылт қабықты жас

қайың, сол кезде шолпы таққан құрбыма ұқсап кетуші еді. Ол маған қарай иіліп, мен оған қолымды созып, белінен құшақтайтынмын. Жапырағынның сыбдырын ұққым келетін. Жас қайың, сен менің бала кезімнен бергі сырласым едің ғой, есен бол! Ұмытпа мені!..»

Боз көденің арасынан тік ұшқан кішкене торғай жоғары көтеріліп, биікте бір орында қалықтап тұрып, шырылдап ән салды. Даланың кішкентай момын құсының әдемі үні төңіректі бір тәтті күйге бөледі. Ұлбазар жанарын жоғары аударып, бозторғайға қызығып қарады. Бозторғай оны танығандай, бері таман жақындап, сәл төмендеді, басын қозғалтып, Ұлбазарға сәлемдескендей болды. Ұлбазар қолын бұлғады: «Сау бол, әнші құсым!..»

Бәрі машинаға қайта отырғанда, Әділбек жарының кірпігі суланып тұрғанын байқады.

— Қамықпа, сәулем! Сенің сүйікті шоқ ағашыңның қойнауынан жидек теруге екеуміз әлі де талай келеміз!— деп, Ұлбазарды мойнынан құшақтады. Сонан соң Гүлзияға тілек қып:— Туған жермен қоштасу әні болсын, «Құстар қайтып барадыны» бастап жіберші!— деп өтінді.

Машина орнынан қозғала берді, Гүлзия жұмсақ дауыспен әнді бастағанда, Ұлбазар нәзік баяу үнмен ақырын ғана қосылды:

«Құстар, құстар, сызылтып ән салады,
Сол әнімен жырға бөлеп даланы...
Туған жерін қимай кетіп барады...»

ХІ

— Сіз енді үйіңізге қайтыңыз, науқастыңысың, бұ кісіге операциядан кейін тыныштық керек,— деді палатаға кірген кезекші дәрігер әйел Ұлбазарға ұзақтау отырып қалғанын ескертіп.

— Кешіріңіз,— деді Ұлбазар. Орнынан сыпайы түрегелді. Еңкейіп, Әділбектің таңулы мандайына дәкенің сыртынан алақанын ептеп қана тигізіп, ақырын ғана сипады.— Өтінемін, еш нәрсені уайымдама, жақсы ұйқта!— деп ерінің көзіне күлімсіреп қарады. Содан соң Есенкелді картқа жүзін бұрып:— Сіз де жақсы ұйқтаныз, ұйқы шипа, тез айығыңыз!— деп жылы тілек айтты.

— Шырағым, жақсы адамға жолығыпсың, келін

инабатты, көргенді бала екен. Мінезге байлығы түрінен де, сөзінен де көрініп тұр,— деді Есенкелді қарт, кезекші дәрігер мен Ұлбазар палатадан шығып кеткеннен кейін, Әділбекке оның әйелін мақтап.

Әділбек езу тартты.

— Әйелінді жақсы көресің бе?— деп сұрады қарт.

— Әрине, жақсы көремін,— деді Әділбек.

— Қанша жыл болды үйленгеніңе?

— Алты жылдан асып барады.

— Әйеліңмен ұрсысып, бет жыртасып қалатын кездерің бола ма?

— Бұ не дегеніңіз, ақсақал!— деді Әділбек күліп.

— Әзілім емес, шын сұрап отырмын,— деді қарт.

— Біз ұрыс-керіс дегенді білмейміз, тату-тәтті тұрамыз,— деді Әділбек.

— Ішімнен өзім де солай топшылап едім,— деді Есенкелді.— Әлгі сауалымды оғаш көрме. Олай сұраған себебім, менің де сендер құралпас балам мен келінім бар, неліктен екенін білмеймін, екеуі жиі керіседі. Балам әйелін ұнатпайды, немесе келінім күйеуін мен сінбейді дей алмаймын, бірін-бірі өздері тауып, сүйіп қосылған. Бірдемеден тарыншылық, жетімсіздік көріп, сосын тыныстары тарыла беретін шығар дей алмаймын, өздері бөлек тұрады, балам құрылыс инженері, екі бөлмелі жап-жақсы пәтер алған, балалары біреу, үш кісіге жетіп жатыр. Үй ішіне қоятын заттарын, мебельден бастап, ас ішетін қасығы мен ыдыс сүртетін қолжаулығына дейін, түгел әперіп, жақсылап жасап бергенбіз. Әлі де көмектесіп тұрамыз. Соғым сойсақ жарты етін, бір қап ұн алсақ, жарты қабын соларға апарамыз. Қаймақ-май, айран-сүт, шай-қант дейсің бе, бәйбішем және дорбалап тасып жатады. Қысқасы, тамақтары тоқ, көйлектері көк, еш нәрсеге зәру емес. Істеп жүрген қызметтеріне көңілдері көншімей ме, әлде, жұмыс бабында жайсыздық көріп жүр ме дейін десем, ондай шағымдары жоқ, қызметтеріне өздері ыраа. Сонда бұларға не жетпейді?.. Әрине, семья болған соң, үй ішінде ыдыс-аяқ сылдырамай тұрмайды, бірақ келінім жоқтан өзгеден ұрыс шығарады. Балам да айналымға келмей, шарт ете қалады. Ұрысқан кездерінде, бірін-бірі енді қайтып көрмейтін адамдарша, бірін-бірі тым ауыр сөздер айтып жібереді. Тіпті біз отырғанда да қысылмайды. Неге солай? Жасымыз да біз бастан өткізген жоқшылық пен бейнеттің бұлар бірін де көрген жоқ, осылардың жүй-

кесі неге сонша жұқа? Педагогсың, жастарға тәлім беріп жүрген адамсың, осының себебі неден деп ойлайсың?

— Айып етпесеңіз, осы сауалыңызға орай өзіңізге бір сұрау берейін, ақсақал,— деді Әділбек.— Балаңыз-ға жасында өмірдің қиыншылығын үйреттіңіз бе?

— Қай ата-ана балам жаман болсын дейді, шырағым. Бәрі де перзентіне жақсылық қана тілейді. Жасымда өзім тұрмыстың тарыншылығын көп көргендіктен, соның есесі қайтсын деп, баяғы жарлы, жүдеу жас шағымда аузыма түспеген тәттіні балама жегізуге, қолым жетпеген онды киімді балама кигізуге тырыстым. Осыны қуаныш көрдім. Баламды ешнәрсеге зәру етпедім, сұрағанын «жөк» демей, ылғи тауып беріп отырдым, өмірден кемшілік көрмей өссін дедім.

— Жасөспірім баланың айтқанын елпілдеп орындай беру, адамның ойлағаны өмірде кейде орындалмай да қалатынын сезіндірмеу — жеткіншекті жеңілге дағдыландырады, ал жеңілге үйренген кісінің жүйкесі берік болмайды дейді біздің педагогтар. Сіздің балаңыз бен келінііздің мінезіндегі ақауды осы жағдайға байланысты ма деп ойлаймын,— деді Әділбек.

— Кінәнің салмағын өзіме қарай аударамысың?— Есенкелді қарт көршісінің бетіне таңырқағандай пішінмен қарады.— Жөк, шырағым, баланы жасында неге сонша еркелетіп өсірдіңдер деп, ата-ананы жазықты санама. Бала көмелетке толғанша, оның тәрбиесіне өкешешесі жауапты, ал перзент көмелетке толған соң, өз басына өзі жауапты. Жан-жағына қарап, жақсы мен жаманды айырып, ұнамсыз нәрседен қашып, ұнамды нәрсеге ұмтылып, өзіне-өзі не болуға тиісті. Мен балам мен келінімнің мінездеріндегі мінін өздерінен ғана көрем. Кеше пионер болды, сосын комсомол болды, институт бітірді, қазір қызмет істеп жүр,— осының бәрі тәрбие беретін мектеп. Айналасына қарамай ма, үлгілі замандастарын көрмей ме? Көздерін жұмып алса, кім кінәлі?

Әділбек Есенкелді қарттың күйзеле түскейін байқады. Оның пікірін толық құптамаса да, ересек адамның мінезіндегі әр түрлі ұнамсыз жайлар көбінесе оның жас кезінде көрген тәрбиесіндегі ақаудан тамыр тартатынын дәлелдегісі келсе де, қарияның күлін түсініп, сөз таластырмады.

— Иә, бәрі де адамның өзіне байланысты ғой,— деді жай ғана.

— Солай, солай, шырағым...— деді Есенкелді қарт. Сонан соң сәл үндемей жатты да, ойын қорытқандай болып:— Бұрынғы ата-аналар құдайдан бала тілегенде, ертең бойымнан қуат кетіп қартайғанда өзімді асырайды, ауырсақ бағады деп тілейтін. Ал біз бала мен келіннің қолына қарап отырған мүсәпір кісілер емеспіз. Өзім де, кемпірім де пенсия аламыз, тұрмысымыз онды, ауырып-сырқап қалсақ, дәрігер қарайды. Бала мен келінге ешуақытта салмағымыз түспейді, оларға масыл болмаймыз. Бізді бағып-қақпай-ақ қойсын, тек сыйласа болғаны. Ашуларын көрсетпей, ұрыстарын естіртпей, алдымызда тек әдеп сақтап жүрсе, соған-ақ көңіліміз тоғаяды, басқа дәнemesінің де керегі жоқ,— деді.

Есенкелді қарт Әділбектің танулы бетіне тағы да көзін аударды да, сонан соң басын көтеріп, жастығының астынан қақпалы қалта сағатын алып, уақытқа қарады.

— Ұйқтайтын мезгіл боп қапты ғой, шамды өшірейік. Көңілсіз әңгіме қозғап, мазанды алғаным үшін кешір, қарағым,— деді...

Әділбектің бұл түні көпке дейін көзі ілінбеді. Қарттың ұлы мен келіні туралы жаны ауырып айтқан сөздеріне көңілі өте қобалжыды. «Перзент кәмелетке толғач соң, өз басына өзі жауапты» деген қарияның пікірі, әрине, теріс емес. Бірақ адамның өзіне-өзі сыншы бола алмауы — оның ар, ұят, борыш секілді асыл қасиеттерді жас шағынан бастап бойына қаншалық дәрежеде сіңіре алғанына тікелей байланысты нәрсе ғой. Баланың жасында көрген тәрбиесіне бұл мәселенің тура қатысы бар емес пе?» — деп ойлады Әділбек. Есенкелді қарттың: «баламның сұрағанын жоқ демедім, жасымда өз ауыма түспеген тәттіні балама жетізуге, өз қолым жетпеген онды киімді балама кигізуге тырыстым»,— деген сөздерін есіне алып: «Міне, осыныңыз бекер болған, қария»,— деді ішінен. «Жас баланың қызығып қалағанының бәрін орындай беру — оның бойына эгоизм дертін жұқтыратынын ата-аналардың бәрі бірдей түсіне де бермейді-ау»,— деп және ойлады. Баланың аты — бала, әр нәрсеге қызықпақ. Сұрағанын алдына тоса берсен, дүниедегінің бәрі де оған оңай көрініп, «аспандағы жұлдызды алып берші» деуі де мүмкін-ау бір күні. Әрине-аспандағы жұлдызды әперуге сіздің құдіретіңіз жетпейді, қолыңыздан келмейді. Ал осыны балаңызға түсіндіре алармысыз? Ол қиғылықты салады келіп. Өйткені оған еш нәрсенің парқын танытпай, өзіңіз жаман

үйреткенсіз. «Баланы — жастан»... деген мақалды халық тегін айтпаса керек,— деп ойлады Әділбек.

Бірінші класта оқып жүрген кезінде, өзімен бір партада қатар отыратын Бөкенбай деген оқушының былғары портфеліне қызыққаны есіне түсті. Бөкенбай бір күні сабаққа келгенде, қолына жалтыраған су жаңа үлкен былғары портфель ұстап келді. Дәл осындай әдемі портфельді ауылға келген бір уәкілдің қолынан Әділбектің бұрын көргені бар еді. Бөкенбайға сол кісі сыйлады ма екен, әлде, бұған уақытына ұстай тұр деп берді ме?

— Бұл портфель өзіндікі ме?— деп сұрады Бөкенбайдан.

— Иә, өзіндікі!— деді Бөкенбай мақтанып.

— Қайдан алдың?

— Әкем қаладан сатып әкеп берді.

— Бере тұршы көрейің.

Әділбек портфельді алдына алып, олай-бұлай айналдырып қарады, былғарысын, аузы мен бұрыштарына тұтқан сары жез жылтыр қаңылтырларын алақанымен сипады, ішкі қалталарына қолын сұғып көрді. Бәрі де аса келісімді, өте әсем екен, Әділбек қатты қызықты. Сол күні ол сабақтан шығысымен, үйге жеткенше жүгіріп, Бөкенбайдың әдемі былғары портфелі туралы шешесіне есіктен кіре айтып, маған да қаладан сондай портфель сатып алып берші деп, анасының қыр соңынан қалмай қыңқылдаған. «Өзіңнің де жап-жаңа портфелің бар ғой, қолға ұстауыңа да, бауын тағып, арқана асып алуыңа да өте ыңғайлы емес пе»,— деген шешесінің сөзіне: «Жоқ, ол былғары емес, әрі кішкентай, маған Бөкенбайдың портфеліндей үлкен былғары портфель керек»,— деп қоймаған. Сонан соң шешесі оған бұл секілді үлкен былғары портфельді, ішіне іс-қағаздарын салу үшін, тек кеңсе қызметкерлері қолдарына ұстайтынын, мұндай портфель бірінші класс оқушысына лайықты болмайтындығын, тіпті баланың ұстауына ыңғайлы еместігін, бұрышы жер сызып, жіліншікті соғып жүргенде кедергі келтіретіндігін түсіндірген еді, бірақ Әділбек ұғынбаған. Баланың ұстауына ыңғайсыз болса, Бөкенбайға мұндай портфельді әкесі неге алып берген деп, дау айтқан. Портфелімнің бұрышы жерге тимейді, менің Бөкенбайдан бойым ұзын деп, өзінше дәлел тапқан.

Расында, бұл сөзінің қисыны да жоқ емес еді. Мұндай жағдайда, баласының ойын ұққанда, Нағима ұлының бетіне қарап, жылы күлімсірейтін. Күлімсірегені құптағаны екенін Әділбек те түсіне қоятын. Бірақ бұл жолы анасының өкінен сол жұмсақ шұғыла көрінбеген. «Ұлым, сен мынаны ұқ. Бөкенбайдың әкесі баласына үлкен былғары портфельді, мүмкін, басқасын таба алмаған соң, амалсыз алып берген шығар. Тегін жатқан нәрсе жоқ, мына өз қолындағы портфельді әрең тауып алғанымызды ұмытып қалдың ба?» — деп Нағима ұлының кескініне сабырлы жүзбен қарап, аз бәгеліп, сонау соң: «Портфельің жоқ емес қой, біреудің қолындағысына қызығып, өзіндегі бардың бағасын кеміту — жақсы емес», — деп салқын үнмен ескерту жасаған. Бөкенбайдың қолындағыдай әдемі сары былғары портфельді қайдан болса да тауып алып беремін деп шешесі уәде етпеген соң, Әділбек бұрынып өкпелеп, екі көзіне жас толып, бұрыштағы төсегіне булығып барып құлай кеткен. Мұнын сабақтан келуіне әзірлеп, дастарқан жайып, анасының дайындап қойған тамағын да ішпестен, кешке дейін теріс қарап жатып алған. Ондағы ойы: шешем шыдамас, асыңды іше ғой деп жалынар, мүсіркер, айтқанымды орындар деп үміттенген. Бірақ шешесі қасына бармаған, жалынбаған.

Әділбек қазір осы оқиғаны есіне алғанда, өзінің балалық қылығына ішінен күлді. Анасының сондағы сабырлы, салқын пішінін көз алдына елестетіп, ешқандай педагогтық оқу орнында оқымаған, ғұламалардан лекция тындамаған қарапайым шешесінің нағыз педагогика ғылымы талап ететін шартқа сай тәрбие әдісін қолдана білгендігіне сүйсініп танданды. Өзінің ес білген шағынан бастап, ер жетіп, азамат болғанға дейінгі ғұмырында, анасынан алған өмір сабақтарын есіне тізіліп түсіріп өтті. Нағима балаларын еркелететін, бірақ еркіне жібере қоймайтын, біреуінің теріс қылығын көрсе, қабағын шытып, ренжігенін білдіретін, бірақ даусын көтеріп, жекіп ұрыспайтын. Балаларының жақсы ісіне көңілі өсіп қуанағын, бірақ көлкілдеп мақтамайтын. Жалғыз ұлы — Әділбекті: «бүгін сабақтан бес алдым», деп күнделігін масайрап көрсеткенде де оған: — дұрыс болған, осылай жақсы оқу — мінделің, — дейтін де қоятын. Баласы шаруаға жәрдемдесіп, өзіне тапсырылған бір жұмысты жақсы орындап шыққанына шешесінен мақтау күтіп тұрғанда да: — мойынға алған істі осылай диянақты тын-

дыру — бұл да кісінің міндеті ғой, қарағым,— деп жай ғана айтатын-ды. Осының бәрі тәрбие тәсілі екен ғой. Балам асып-тасымасын, мақтан құмар болмасын, өз міндетін жақсы атқару — адамның қасиетті борышы екендігін жас шағынан бастап сезінсін, ұқсын деген тілектен туған әрекет екен-ау! Бір ғұлама педагогтың: «Баламды өте жақсы көремін-ақ, мойныма мінгізіп, еркелеткім келеді-ақ, бірақ осымның оған зиян болатынын білемін де, өзімді-өзім еріксіз тежеймін»,— деп жазғанын Әділбек бір журналдан оқыған еді. Ғұламаның сол сөздерін есіне алып, өзін-өзі еріксіз тежеу үшін адамның ерік-жігері, әрине, күшті болуы керек, ал бұл сападан рухани қуаттың мықтылығы танылмақ-ау деп ойлады. «Ардақты анам, сен қандай қажырлы адам болғансың!» — деп ішінен тебіренді. Осыдан бес жыл бұрын қайтыс болған, өмірінің соңғы уақытында ескі аурудан әбден жұкарып, бойы да кішірейіп, өте солып арыған анасының бейнесі көзіне таудай болып, зорайып елестеді. Жай хат танытын ғана сауаты бар шешесін жанағы атақты педагог секілді ірі білімпаз ғұламаға ұқсатты. «Әр сөзіңді қағида тұтармын сүйікті анам! Сол ғсыл сөздерің — жолыма әрқашан сәуле түсіріп, бағыт көрсетіп тұратын сөнбес шамшырағым!» — деп, анасымен ішінен тіл қатысқандай болып, көңілі толқындана түсті.

Институтқа оқуға түсетін жылы, ауылдан қалаға аттанарында, жүрер алдында, мұны жолға шығарып салып тұрып, анасының бұған оң сапар тілеп айтқан сөздері құлағына қайтадан естілгендей болды.

«Балам, туған үйіңнен бірінші рет ұзап шыққалы отырсың, алысқа кетіп барасың, бізден жырақта боласың. О жақта олай жүр, былай жүр, олай етпе, былай ет деп, айтып жатпаймын. Ненің жақсы, ненің жаман екенін танытын жасқа өзің де толдың, ендігі жерде қатарыңнан қалмауың, жолыңнан адаспауың, өмірден опық жеп өкінбеуің — бәрі де өзіңе байланысты. Тек тілегім: адал бол, жеңіл олжа іздеме, тарыншылыққа кезіккенде торықпа, қиындықпен күресе біл. Осы сөздерімді әмәнда есіңде ұста, ұлым!»— деген еді Нағима.

Есік алдына келіп тоқтаған жүк машинасының кузовына, кішірек чемоданын сол қолына ұстап, секіріп мінген Әділбек автомобиль орнынан козғала бергенде, қолы бұлғап қостасып: «Мені көп ойлап, уайымдама! Бір сөзіңді де есімнен шығармаймын, мама!»— деп дауыстап еді. Нағима еңсесін көтере түсіп, көңілі биіктеп,

арық жүзі біртүрлі толыға нұрланып, ұлына қуанып қараған. Кетіп бара жатқан машинаның соңынан баласынан көзін айырмай, ұзақ қарап тұрған.

Әділбектің көзіне анасының сол кейпі елестеді. Бүркіт өз түлегін ұядан қалай ұшыратыны турасында бір ұлы жазушының айтқан сөзі есіне түсті. Балапанының қауырсыны жетіліп, топшысы бекіп, ұяның ернеуіне шығып, канатын дүр-дүр қакқанын көргенде, ата бүркіт жас қыранның ұшқысы келіп, бірақ көтеріліп кетуге жүрексініп тұрғанын түсініп, оны биік құз басындағы молтақ ағаштың ұйысқан жуан бұтағындағы ұядан, иығымен өзі қағып, итеріп жібереді екен. Сонда төменге құлап бара жатқан селкілдеген бала бүркіт, канатын жылдам қаға жөнеліп, үстіне төңкерілген көк аспанға қарап шаңқылдап, жоғары көтеріле береді екен. Сарыала бауыр ұябасар сол мезетте жуан бұтактан серпіле көтеріліп, түлегінен көзін айырмай, оны қақпаламай, алдына да озып шығып кетпей, тек қанат қағысын қуана бақылап, соңынан еріп отырады екен. Бала бүркіт биік көкте еркін самғасын, қыран екендігін, сондықтан жүрексінбей батыл түрде ұшуы керектігін өзі ұқсын дегені шығар. «Түлегінің соңынан көз айырмай қарағаны — қуанғаны және де әрі сынағаны», — деп ойлады Әділбек. Баласының ер жетіп өмірден өз жолын іздеуге шыққанына қай ата-ана қуанбас. Бірақ талабының күші қаншалық, қанат қағысы ширақ па, аяқ басысы пысық па? — деп, ата-ана ер жеткен ұл мен қызының болашаққа аттаған алғашқы қадамына сынап та қарайды. Міне, сонда көңілге күдік оралтпай, тек үміт ұялататын бір қуатты сезім болады. Ол — берік сенімнен туатын сезім.

Педагогика институтына түсемін деп, ауылдан бірінші рет алыс жолға аттанып бара жатқан ұлының соңынан, машина қашан қара үзіп кеткенше, есік алдында ұзақ қарап тұрған Нағимаға ауруын ұмыттырып, көңіліне қуаныш толтырып, үмітін ұлғайтқан қуат — сол нұрлы сезімнің күші болар. Бекем сенім кісіге ерекше қайрат бітірмек. Нағима денсаулығы кем болса да, көңілі жабырқамай, өзін сергек ұстайтын. Ері ертерек қайтыс болп, жалғызділікті әйел үш баласын өзі бағып, соларды жетілту жолында қиыншылық пен тарыншылықты көл көрсе де, ешкімге мұңын шақпайтын. Балаларымды сүйеніз, қолынан жетелеп жіберіңіз деп, біреуден жалынып жәрдем сұраған кісі емес. «Осының бәрі өз жү-

регіндегі сенімнің беріктігі, соның қуаты ғой»,— деп ойлады Әділбек.

Ал, сол сенім ана жүрегінде қалай туды? Балаларының тұмысында елден ерек артықша біткен бір қасиеті болып, соны танып, жаратылыстың сол сыйынан үміттенді ме екен? Бірақ бұлай ойлаудың негізі жоқ: Әділбек анасынан туғанда, Ескендір туралы аңызда айтылатындай, шекесінде қос мүйізі болмаған, ол шыр етіп жерге түскенде теңіз де шайқалмаған, күн де тұтылмаған. Кәдімгі көп бөбектің біріндей, олардан еш айырмашылығы жоқ, бір сәби дүниеге келген. Қабырғасына қанат бітіп, періштеше аспан әлеміне ұшып кетпеген, ауылда құрбыларымен бірге өсті, бірге ойнады, мектепте бірге оқыды, қатар ер жетті. Бірақ көштің соңында жүрген жоқ, тәртібі жөнінен де, іске икемі мен қабілеті және әр нәрсенің ретін білуі жағынан да тең құрбысының алдында болды. Осының бәрі құдайдың жарылқағаны, немесе өз жаратылысының ерекше бір артықшылығынан емес, анасы берген тәрбиенің, сол қарапайым еңбекқор әйелдің көрсеткен өнегесінің жемісі екендігін Әділбек терең тебіреніп ойлап өтті. Бағбан аялап күткен жас шыбық дұрыс бой салып, әрі түзу, әрі зәулім ағаш боп жайқалып өспес пе? Зая кетпеген еңбегінің нәтижесін — кешегі солқылдақ жінішке шыбықтың жапырағы жайылып, заңғар бәйтерекке айналғанын көргенде, бағбан қандай қуанады екен! Көңілі теңізше шалқып таситын шығар-ау! Әділбек студент кезінде ылғи армандай тұғын: ғылым жолын қусам, ғалым боп шықсам, еңбегім жанса, анамның өзіме білдірген үлкен сенімі мен үмітін ақтап, оны қуантсам,— өмірдің маған деген ең қымбат, ең ардақты зор сыйы сол болар еді деп. Бірақ анасына бұл қуанышты көруді тағдыр жазбады. Ұлы аспирантураны тамамдайтын жылы Нағима ескі сырқатынан көз жұмған. Әділбек еліміздің шалғай өлкесінде жырақта ғылыми командировкада жүріп, шешесінің дүние салғаны туралы қаралы хабарды кеш естіп, оны жерлеуге де қатыса алмаған, үлгермеген. Ағайындары Әділбекті екі күн тосты. Жаздың ыстық айында мәйітті одан әрі сақтау қиын болған соң, үшінші күні бесінге таман Нағиманы жерлеген болатын. Әділбек ауылға келесі күні зорға жеткен.

Осы өкініш есіне түсіп, Әділбектің ойы тағы да ауырлай бастады. «Бізді жетілтемін деп, жаныңа тыным таппадың. Жырақта оқуда жүргенімде, жолыма қарап,

қаншама алаңдадың! Жалғыз ұлым деп, мен үшін ішкен асынды жерге қойған асыл анам, сол еңбегінді ақтап, не рахат көрсеттім саған? Нәресте кезімде мені қалай бағып-қақсан, ер жеткен соң өзім де сені аркалап жүрермін, екі қолыңды жылы суға малып, тек жұмсақ мамыққа отырғызып қоярмын деуші едім, өтей алмадым сол борышымды, кешіре гөр, анажан!..»

Адамның жоспарына өмір өзгеріс енгізеді ғой. Әділбектің әуелде институтты тамамдағаннан кейін ауылға оралып, туған жерде қызмет істеймін деген ойы болатын. Ұстаздары мұның аспирантурада қалуына мәслихат еткен соң, Әділбек мәселені өзі жалғыз шешпей, анасымен ақылдасқан. Шешесінің денсаулығы кемдігін ойлап, соған алаңдай тұғын. Аспирантураға оқуға түссе, тағы да жырақта жүруіне тура келеді, анасынан алыста болады. Оған қызметін қашан көрсетпек? Шешесін өз қасына қалаға көшіріп алуға болар еді. Қаладан, әрине, жалға пәтер де табылады, бірақ ауылдық жерге, даланың ауасына жасынан үйренген кісі қаланы жақтыра қоя ма? Асылы, Әділбекке институтты бітірген соң ауылға оралғаны жөн шығар, аспирантурада сырттан оқуға да болады ғой.

Әділбек осының бәрін ойлана келіп, енді анасы қалай десе, соны байлау етпек болып, шешесінен ақыл сұрағанда, Нағима өзінің қашанғы әдетінше ақырын даусымен сабырлы сөйлеп, баласына ақ тілеуін айтып, оның оқуды әрі қарай жалғастырғанын оң көрген. «Ұстаздарың үміт артқан екен, бұл — шәкіртінің қабілетіне сенгендігі. Болашағың алдында, сол келешегінді көбірек ойлағаның жөн. Маған тіпті алаң болма, өліп қалады деп қорықпа, мен әлі тыңмын!»— деп еді. «Ал, қаланы жатырқамаймын, даңғазасынан да қашпаймын, келінімді қай күні түсірсен, сол күні қолдарыңа көшіп барамын!»— деп қуанышпен уәдесін де берген.

Бірақ Нағима келінді болғаннан кейін де қалаға көшіп кете алмады. Науқасынан қауіптеніп немесе қалада күн көріс қиын болар деп қорыққан жоқ, келіні мен баласының қолына көшіп барса, олардың қаладағы жалдап тұрған кішкентай пәтерінде орынды тарылтып, Әділбектің ғылыми жұмыс жасауына қиындық туғызармын деп тартынған. Кандидаттық диссертациясын жазып жатқан ұлы осы шаруасын бірыңғайлағанша, оны мазаламайын деп, қалаға көшуді кейінге шегере берген.

Арада бір жыл өтті. Нағима тым болмаса, енді бір

жыл тірі тұрғанында, Әділбектің елеулі ғылыми еңбекін бындырып, диссертация қорғап, ғылым кандидаты делен атақ алғанын көретін еді. Тағдырға не шара, бұл күнге жете алмады. Жырақта ғылыми командировкада жүріп, анасының қабіріне бір ұнс топырақ та сала алмаған Әділбек, сол сапарға жүрерден бұрын, анасының денсаулығын сұрап, хат арқылы хабарласқан болатын. Алаңдайтындай жағдай болса, сапарды қоя тұрып, шешесіне барып қайтпақшы еді. Нағима жауап хатында: «Қазір саламаттығым жаман емес, маған аландама, жолыңнан қалма, балам», — деп сеніммен жазған соң, көңілі орнығып, Якутия жеріне бір айлық ғылыми командировкаға алаңсыз жүріп кеткен-ді.

Оның кандидаттық диссертациясының тақырыбы халық ауыз әдебиетіндегі хикая-аңыз мәселесіне қатысты болатын. Фольклордың осы көне қызық түрін туыстас халықтардың тарихи, мәдени және генетикалық ежелгі байланыстары тұрғысынан қарап, салыстыра зерттеу жайы жұмысының ең маңызды тарауын құрайтын. Сол себепті сапарының мақсаты — қазақтармен тілі төркіндес саха жұртының ауыз әдебиеті қазынасымен тереңірек танысып, ерте заман шежіресін жақсы білетін қариялардан сөз тындап, ел ішінен ескілікті аңыз-әңгімелерді жинап қайту болатын. Якут АССР-інің астанасы — Якутск қаласына аман-есен жақсы жеткенін хабарлап, самолеттен түскен бойда әйеліне телеграмма берген. Мұнда екі-үш күн аялдап, әдебиетші ғалымдардан кеңес алып, сапарының бағытын белгілеп, сонан соң, жері бәйтак, қоныстары бірінен-бірі шалғай-шалғай отырған, бұғы өсіретін алыс ауданға жол тартқан. Анасының қайтыс болғаны туралы хабарды мезгілінде ести алмаған себебі осыдан еді.

Нағима ескі ауруы меңдеп, төсекке соңғы рет әлсіретіп жатқызғанда, енді оңала алмасын, жарық дүниедегі дәм-тұзы таусылуға таянғанын ішінен сезген де еді. Балаларын үрейлендірмейін деп, күшін жиып, басын көтеріп отыруға тырысқан.

Қайран ана! Сонда сен дем алуың қиындап, халің күннен-күнге төмендеп, өміріңнің қусырылып бара жатқанын сезсең де, өзіңнің ауыр күйіне қамықпай, бар ойың ғылым соңында жүрген ұлында болып, оның келешегіне қандай аландап алабұрттын!

Ұлыңнан үлкен іс күттің. Сол қуанышты көруге жетсем екен деп тіледің. Өзің тақылетті еңбек сүйгіш ба-

лаңның қиындықтан жасқанып, орта жолдан шегініп кетпейтініне, қолға алған ісін тыңғылықты тындырып шығатынына, әрине, кәміл сендің. Аяғын шалыс басып, жолынан адаса ма деп қауіптенген жоқсың. Ал ұлынды біреу аяғынан әдейі шалып сүріндірер, қастық етер деген күдік ойыңа тіпті келмеген де шығар. Бірақ өмір дегеніңнің қалтарыс-бұлтарысы көп қой. Әділбектің жолы болмағанын тілеп, оның алдынан ор қазып қоюшылар да табылды.

Әділбек диссертация қорғағанда өз басынан осындай бір хал кешкенін есіне түсірді.

XII

Бірінші ресми оппоненті профессор Жолмырза Ережепұлы оның кандидаттық диссертациясы туралы жазбаша пікірін ғылыми советке мезгілінде түсірмей, уақытын ұзатып әкеткен. Үш ай созды. Жолмырза Ережепұлы ғылыми атақ-дәрежесі үлкен кісі еді, республика Ғылым академиясының корреспондент мүшесі болатын, әдебиет зерттеу институтында бір бөлімді басқаратын. Диссертацияға көңілі толмай, сол себепті оппонент болудан айнығысы келіп жүрсе, әрине, сөз басқа, бірақ Әділбектің ғылыми жұмысы өзіне ұнағанын, ықыласпен қызығып оқып шыққанын айтып, диссертантты қуантып, алдын-ала құттықтаған. Бір аптадан ұзатпай пікірімді жазып беремін деген. Рас, осыдан үш күн өткеннен кейін, бұл сөздерінен басқалау және бір айтқаны бар-ды. Әділбекті институттан телефон арқылы іздеп тауып ап, дереу жолығып кетші деп, өзінің кабинетіне шақырып алып, оңаша сөйлесіп отырып айтқан.

— Бір нәрсені білейін деп ем: профессор Қожағали Сенбинович сені неге жек көреді? Кеше маған келіп, тіпті өңі сұрланып, сен туралы өте жаман сөйледі. Сенің газет-журналдарда басылған мақалаларыңды портфельіне салып апты. Қызыл қарындашпен сызғылап, сұрақ белгісін қойған жерлері тым көп екен. Соның бәрінен әм теориялық, әм саяси қателер тапқан секілді. Өзім, әрине, сенің жұмысында осыншалық терістіктер бар деп ойламаймын. Бірақ мәселенің насырға шаппағаны абзал. Сондықтан диссертациянды қорғау мерзімін аздап кейінге жылжытсақ қайтеді? Мәселен, бірер айға. Осы уақыт ішінде көп нәрсе сабасына түсер еді. Қожағали Сенбиновичтің де ашуы тарқарына күмәнім жоқ. Ол — мінезінің шодырлығы болғанмен, жалпы кек сақ-

тамайтын кісі. Егер араларында түсінбестік бір хал туып жүрсе, бұған дауа табуымызға болады. Ол кісіні үйіме қонаққа шақырайын, сені де қосайын. Дастарқан басындағы жылы әңгіме жарастыққа жол ашады. Кінә өзінде болса, ағаның алдынан өтіп, кешірім сұрасаң, ол да бетін бұрып, оң сөйлесер, саған деген райы өзгерер. Дегенмен, ең әуелі мәнісін ұқтыршы, Қожағали Сенбиновичтің сені жек көруінің себебі не? Араларында қандай дұрдараздық бар?

Әділбек Жолмырза Ережепұлының әсіресе соңғы сұрағына танданды, бұл болса, ғылым сарайының төменгі табалдырығына енді ғана аяқ басқалы тұрған жай аспирант. Ал Қожағали Сенбинович — сол заңғар сарайдың қақ төрінде отырған адам, лауазымы ірі, кафедра меңгерушісі. Екеуінің арасы жер мен көктей. Және аспирант профессордың бақталасы емес, бұлардың араларында қандай дұрдараздық болуы мүмкін.

Әйтсе де Жолмырза Ережепұлының сұрағы бір жағдайды Әділбектің есіне түсірді. Республикалық газетте басылған мақаласында аспирант Әділбек ерте замандағы көне аңыздарды тексерген кейбір зерттеулерде түзелмей келе жатқан бір ескі қатені көрсету үшін профессор Қожағали Сенбиновичтің тіпті әдебиет оқулығына еніп кеткен бір пікірінің ғылыми негізі жаңсақ екендігін дәлел ретінде мысалға келтіргені бар-ды. Қожағали Сенбинович аспирант сынады деп, соған шамданып жүр ме? Бірақ Әділбек оның беделіне нұқсан келтіруді ойламаған, сөзінде кекесін де, зіл де жоқ болатын. Профессордың есімін құрметтей отырып, сынын ұсыныс, тілек түрінде сыпайы айтқан еді.

— Мақаламдағы осы сөздерімнен басқа ол кісіге қарсы сөйлеген жерім жоқ еді,— деген Әділбек.— Егер Қожағали Сенбинович өз адресіне менің айтқан сынымды қабыл алмаса, теріс деп санаса, әрине, дау айтуға қақысы бар. Бірақ үп-үлкен адамның мені сыртымнан жадағай сөгіп, құртамын да жоямын деп, ызғар шашып, айбар шеккені қалай? Шыны ма, әлде, жасаған бопсасы ма? Және маған деген ызасын бұрқырап келіп сізге неге айтады? Осыған қайранмын.

— Чапаев туралы фильм есінде ме? Сонда комдив ойынан шықпаған бір іске қатты ызаланып, қайнап кеткен кезінде, ашуын басу үшін, орындықты көтеріп ап, жерге ұрмайтын ба еді. Қожағали Сенбиновичтің маған келіп бұрқырағаны сол іспеттес нәрсе ғой,— деп күлген

Жолмырза Ережепұлы.— Сен бұған мән берме. Әдетте ашу алда, ақыл артта жүреді. Бұл да — адамның табиғатына тән құбылыс.

— Кешіріңіз, мен бұлай ойламаймын.

— Ал, сеніңше қалай?

— Ол — ғалым. Ғалым адамның ақылы алда жүруі керек.

— Ойың түзу. Бірақ, бір ақынның айтқанындай, ғалым да сүйек пен еттен жаралған адам ғой. Сол себепті, адамға тән болатын нәрсенің бәрі де оған жағ емес.

— Ол — университеттің профессоры. Педагог деген атағы бар. Осы атағы оны ашудың желеуіне жібермей, ақылдың жетегіне ертуі тиіс емес пе?

— Бұл сөзің де дұрыс. Бірақ, обстоятельство, яғни, жағдай, мінез, характер деген ұғымдар бар. Адамды кейде солар билеп кетеді. Қожағали Сенбиновичтің бір осал жері — біреудің айтқанына тез сеніп, анық-танығын тексермей, бұрқан-тарқан боп, жылдам ашуланып қалатын, кейде тіпті шеңберден шығып кететін мінезі бар. Бұл — оның характеріндегі кемшілік. Кейбір кулар оның осы осалдығын пайдалануға тырысады. Менің ойымша, сол онбағырлардың біреуі Қожағали Сенбиновичке сені жамандап, құлағына бірдемені сыбырлап кеткен. Сондықтан, мәселені ушықтырмаған мақұл. Мұның жалғыз амалы — қайталап айтайын, диссертацияны қорғауды кейінге қалдыра тұру. Бәрі сабасына түсу үшін интервал керек.

— Бітім тілейтіндей ешкіммен егесіп жүрген жоқпын ғой, ағай, Қожағали Сенбинович менің қасым емес, ол кісіге өз басымның ешқандай араздығы жоқ.

— Мәселе қазір оның саған теріс қарап отырғанында. Ертең диссертация қорғағаныңда жолына таудай етіп кедергі қойса қайтесің?

— Шабуыл жасаса, қорғанамын. Диссертация қорғау дегеннің мағынасының өзі осы емес пе?

— Солайы солай ғой, бірақ реальный жағдайды да есепке алу керек. Қожағали Сенбинович ойыншық емес, оның атағы да, беделі де үлкен. Ол сені тапап кетеді. Жок, бауырым, істі бұлай насырға шаптыруға болмайды, шегінуіміз керек.

— Кешіріңіз, менің шегінгім келмейді.

— Орынсыз өжеттіктің қажеті жоқ, бауырым. Диссертация қорғау — спортшылардың жарысы секілді емес. Спорт бәсекесінде не ұтасың, не ұтыласың — екі-

нің бірі. Мәселені бұлшық еттің күші шешеді. Ал, диссертация қорғағанда, жұмысың жап-жақсы бола тұра, біреулердің қиянатынан жолың болмай қалуы да ықтимал. Сол себепті, жағдаймен, санаспау, алды-артынды абайлап, бәрін таразыға тартып алмау — қателік болады.

— Бұлай әлектену, менінше, қорқақтың ісі. Сөзіңізді құптамағанымна ренжіменіз.

— Ойымды дұрыс ұқ, қорғауыңның сәтті болуына тілектестік көңілмен айтып отырмын.

— Рахмет оныңызға!

— Ендеше, ағанның ақылын ал, мен өмірден талай нәрсені көрген кісімін, диссертацияңды қорғауға асықпай тұра тұр.

— Қайта-қайта айта бердіңіз ғой... Маған Қожағали Сенбинович қарсы болса, оның шабуылынан мені қорғана алмайды деп шүбәланасыз ба, әлде, сол кісіден өзіңіз жасқанамыз?

— Онымен терезем тең, мен неге жасқанамын! Әңгіме Қожағали Сенбиновичпен сенің жарастық табуың жөнінде болып отыр емес пе!

— Мен ол кісімен ұстасып жүрген жоқпын. Ол жек көрссе — өз шаруасы. Сонда да оны ғалым деп, жасы үлкен адам деп сыйлаймын. Бірақ шабуыл жасаса, ыға жөнелмеймін, қорғанамын. Диссертациямды бүкіл күшімді салып, өзімше тырысып жаздым. Міні жоқ демеймін, мүмкін ірі кемшілігі де бар шығар. Профессор Қожағали Сенбинович дәл сол жерден ұстап, жұмысымды тас-талқан етіп, жоққа шығарып сынаса, мен сонда жауап қайтара алмай, сөзімде жүйе, ойымда логика болмай, өз пікірімді дәлелдей алмасам, күлкіге ұшырап, етпетімнен түссем, өз обалым өзіме. Ондай жағдайға ұшырап болсам, қарсы сөйлеген профессорды емес, дайындығымның аздығы, білімімнің таяздығы үшін ең алдымен өзімді жазғырармын. Ал егер профессор, сарылып еткен еңбегімді тек мансұқтауды көздеп, дәлелсіз қараласа, онда, әрине, әлімнің келгенінше күресуге тиістімін. Күшім жетпей қалса, ол беделімен құлатып кетсе — оны көрермін.

— Мұндай шиеленіске бармайық, бауырым.

— Ондай кульминацияны мен де тілемеймін, бірақ өзіңіз айтқан обстоятельство — жағдай мәжбүр етсе, не амалым бар?

— Міне, мен осыны, мәселенің асқынбауын ойлап

отырмын. Тағы да қайталап айтайын, тіпті өтінемін, диссертациянды қорғауға дәл қазір асықпа, жақсылықтың ерте-кеші жоқ, мерзімін сәл кейінге сырғыта тұрайық.

— Одан маған ешқандай жеңілдік келмейді. Керісінше, мен үшін личная тревога болады. Ұсынысыңызды құптай алмаймын... Профессор Қожағали Сенбиновичтің алдынаң өт деген кеңесіңізге де мақұл деп уәде бере алмаймын. Қазір өйтсем, ол мені бір жағымпаз, ісі түскен соң құрдай жорғалап жүр деп ойлауы мүмкін.

Жолмырза Ережепұлы Әділбектің райынан қайтпа сын түсінді ме, әлде, оның уәжіне басқа айтары болмады ма: «Ал, жарайды ендеше, мейлің...»— деген салқындау үнмен. Өні де томсарыңқы тарта қалған. Сол мезетте Әділбектің де басына: «Бұл кісі енді маған оппонент болудан бас тартатын шығар»,— деген бір ой кенеттен келіп еді. Бірақ бұған қалай көз жеткізуге болады? Күдіктеніп, сұрау беру ынғайсыз. Әділбек оппонентінің кескініне абайлап қарап: «Жоқ, айнымауға тиісті,— деп топшылаған ішінен,— өз сөзін өзі кері жұтуы мүмкін емес. Оппонент боламын деп әуелде ұсыныс берген де өзі еді ғой...»

Рас, әу баста ықылас білдірген Жолмырза Ережепұлының өзі-тін. Бұл былай болған еді.

Бір жолы кешкілікте Әділбек кітапханадан шығып келе жатып, скверьде саядағы ұзын орындықта дем алып отырған Жолмырза Ережепұлына көзі түсіп, өзі өте құрметтейтін профессорды көрген соң, бұрылып қасына келіп, ізетпен сәлем берді.

— Ә, інім, сәламет па?— деп, Жолмырза Ережепұлы оған қолын беріп, көңілді амандасты.— Халің қалай?

— Халім жақсы,— деді Әділбек.

Профессордың інім деген сөзі құлағына біртүрлі жылы естіліп, ішінен қуанып қалды. Жолмырза Ережепұлының өмірбаянын (туған облысы жағынан бұл оқымысты өзінің жерлесі еді) білетұғын. Бұдан төрт-бес жыл бұрын осы ғалыммен студент жастардың кездесуіне арналған бір әдеби кеште, Әділбек оның әр жылдарда шыққан үш кітабын ала келіп, профессордан етініп, әрқайсысына бөлек-бөлек автограф жаздырып алғаны бар-ды. Ол уақытта Әділбек үшінші курстың студенті еді. Профессор өзіне бейтаныс жігіттің қылығына әрі сүйсініп, әрі танданып, оның аты-жөнін, қай институтта, нешінші курста оқитындығын сұраған. «Е,

филологпын де! Омаров болсан, әрі фамилиямыз бірдей екен, өзін маған тіпті ең жақын туыс боп шықтың ғой!» — деп қуанып қалған. Сонда сөздің реті келіп: «Бөтен емеспін, мен сіздің және жерлесіңіз болам-аи!» — деген Әділбек, өзінің туған облысынан Жолмырза Ережепұлындай атақты ғалымның шыққандығына мақтанышын білдіріп.

Осы алғашқы таныстықтан кейін, профессор бұл жас жігітпен кездесіп қалған жерде ылғи тоқтап амандасып, оның хал-жайын сұрап, жылы сөйлесетін. Бүгін де сол тағдысымен: «Асығыс емессің?... Ендеше, кел, қасыма отыр, азырақ әңгімелесейік», — деп ұсыныс жасады Әділбекке.

Жолмырза Ережепұлы әдеби журналдың екі санында жарияланған Әділбектің көлемді ғылыми-зерттеу мақаласын жуырда оқып шыққанын айтып, әңгімені өзі баслады. «Қазақ халқының көне аңыздары туралы жазған мақалаң жақсы екен. Ойларың соны, тұжырымдарың дәлелді, тілің де шұрайлы», — деп әуелі мақтап алды да, сонан соң мақалада қозғалған мәселелерге байланысты өзінің пікірлерін кеңірек таратып сөйледі. Мақала авторының қазақ аңыздарын шығыс жұртының эпсана-хикаяларымен, көне грек мифтерімен салыстыра зерттеген жерлері профессорға әсіресе ұнаған екен, сүйсініп айтты. Сонан соң еңбектен өзі байқаған кемшіліктерді, профессордың өз сөзімен айтқанда, онша ірі емес ақауларды және автордың кейбір қорытындылары босандау гүйілген тұстарды көрсетіп, бұларды қалай түзеу керектігі жөнінде кеңес берді.

— Зерттеу жұмысыңның жалпы барысы қалай, диссертацияңды аяқтауға жақынбысың? — деп сұрады.

— Жұмысымды аяқтадым деуіме болады, бірақ соңғы нүктесін әлі қойған жоқпын, — деді Әділбек.

— Неге? — деп сұрады профессор.

— Диссертациям кафедрада жуырда ғана талқыланды, қорғауға мәслихат етілді, бірақ айтылған сын-ескертпелер де бар. Солар төңірегінде ойланып, жұмысымды тағы да қарап жатырмын, — деді Әділбек.

— Финишке таяп қалыпсың ғой, енді асық! — деді профессор. — Жеңіл атлеттер мәреге таянғанда, соңғы күшін салып, бар пәрменімен жүгірмей ме, сол секілді қимылда! Менің ойымша сенің диссертацияң жақсы еңбек боп шығуға тиісті. Бұл сөзді газет-журналдарда жарияланған мақалаларыңа қарап айтып отырмын. Са-

ған ресми оппонент болсам деген де ойым бар. Қалай қарайсың, мұныма?

Жолмырза Ережепұлы сияқты үлкен ғалымның мынадай пейіл көрсеткеніне Әділбек ішінен өте риза болып, қатты қуанған. Тек, бұл кісімен өзінің жерлес екенін есіне алып:

— Бұл ештеме етпей ме? Және менің фамилиям да Омаров қой,— деп еді.

— Сағын қара бұл жігіттің!— деп күлген-ді профессор.— Екеуіміз бір облыстан болсақ, оның несі бар? Жерлесім деп қолыңнан жетелеп жүрген жоқпын (между прочим, біздің средамызда ондай адамдар бар), не жиенім, не нағашым, не құдам емессің. Диссертацияңды өзің жаздың, мақалаларыңды газет-журналдарға өзің бастырдың, көлденең жүрген көк атты емессің. Ал, екеуіміздің де фамилиямыз Омаров болса, онда тұрған да дәнеме жоқ, Фамилиялас Ахметовтар, Есеновтер қазақта қаншама, Ивановтар мен Сидоровтар орыста қаншама! Бұл жағынан күдіктенбе. Диссертацияңа жазған ресми пікірімнің бірінші сөйлемінде сені өзімнің фамилияласым деп және көрсетіп қоямын.

Осылай деп ақ жарылып, шын ниетін білдірген, зергітеуінді шапшаңырақ бітіріп, тезірек қорға деп асықтырған, ал жұмысты толық оқып шыққаннан соң, өзіне ұнағанын қуанып айтқан және жас жігіттің болашағынан үміт күтіп, тілектес боп жүрген жанашыр адамның енді уақытты өзі созып, Әділбектің диссертациясы туралы пікірін белгіленген мерзімінде жазып бермей, үш айға дейін созып әкетуі қалай? Әрине, басқа да жұмыстары көп шығар, қолы тимей жүруі де ықтимал. Денсаулығына бір қылау кіріп, содан мүмкіндігі болмай келуі де ғажап емес. Әділбек көңілі қанша аландаса да, Жолмырза Ережепұлына өзі сұрау салып, үлкен ғалымды мазалауды орынсыз көрді. Жағдайды тек диссертация қорғау жөніндегі советтің ғылыми секретарынан келіп біліп тұрған.

— Осы кісінің мінезі түсініксіз боп барады, сөзінің тұрлауы болмай кетті,— деп бір жолы ғылыми секретарь рейжіп сөйледі.— Бірнеше рет хабарластым, пікіріңізді қашан бересіз деп сұрасам, «кешіктірмеймін, кешіктірмеймін» дейді. Жаздыңыз ба десем, «жазып жатырмын, жазып жатырмын» дейді. Жеті-сегіз бет отызвты үш ай бойы жаза ма? Монография ма ол? Бүгін де те-

лефон соғып, советтің ғылыми секретары ретінде ресми түрде шарт қоя сұрап ем, айтқаны тағы да сол баяғы үйреншікті сөздері. Нақты жауабы жоқ. Тіпті, түсінбеймін! Өзің де танысың ғой, барып жолығып, ауызба-ауыз сөйлесіп көрші. Диссертантты қобалжытып қойғанына сонда, бәлкім, қысылар.

Әділбек сонан соң Жолмырза Ережепұлының алдына, ыңғайсыз болса да, тілегін айтқалы барған еді. Есікті сыртынан ақырын ғана қағып, рұқсат сұрап, кабинетке ияғын қымсына басып кіре бергенінде, оған профессордың көзі бірден түсіп:

— Ә, Әділбекпісің? Төрлет, інім! Жоғары шық!— деп көңілді қарсы алды. Жас жігіттің хал-жайын, семьясының амандығын сұрады.— Бәрі де жақсы ғой, әйтеуір! Өте тамаша! Ал, қандай жаңалығың бар?

— Менің сізге айтатындай ешқандай жаңалығым жоқ, ағай,— деді Әділбек.

— Иә, иә, бұ сөзің де дұрыс. Жаңалықты саған ең алдымен менің айтуым керек екен-ау. Солай ма?— деп күліп сөйледі Жолмырза Ережепұлы.

Әділбек ішінен: «не мақсатпен келгенімді өзіңіз де түсініп отырсыз ғой»,— деп, оның жүзіне үнсіз күлімсіреп қарады.

— Диссертацияна пікірім дайын, қағазға түсіріп жатырмын, машинкаға басылған бір данасын жуырда қолыңа тигіземін, хабарласып тұр,— деді профессор.

— Қашан хабарласайын?— деп сұрады Әділбек.

— Тақау күндердің бірінде,— деді Жолмырза Ережепұлы.

— Үш күннен кейін хабарласуыма бола ма?— деді Әділбек.

— Мейлің,— деді Жолмырза Ережепұлы.— Мұнда келмей-ақ, телефон шылдыратсаң да болады, күнде осындамын.

Әділбек өзі айтқан үш күнге және үш күнді қосып, ресми оппонентіне бір аптадан соң телефон соғып еді. Қуанарлық жаңалық есті алмады. Жолмырза Ережепұлы өткен жолғы сөздерін қайталады.

— Ешқандай аландама, отзывымды аласың, ғылыми секретарьдың қолына өзім апарып беремін,— деді және.

— Рахмет! Ендеше енді сізді мазаламайын, ғылыми секретарьдан білемін ғой,— деді Әділбек.

— Жарайды, жарайды, содан біліп тұр,— деді Жолмырза Ережепұлы.

Әділбек тағы да үміттенді. Уақыт өте берді: бір апта, екі апта...

— Оппоненттің отызы менің қолыма әлі түскен жоқ,— дейді ғылыми секретарь, Әділбек одан хабар білгісі келіп сұраған сайын.

Келесі бір жолы ғылыми секретарь: «Жолмырза Ережепұлының отызы уақытында бермей, осыншама созып әкетуінде, меніңше, бір гәп бар. Саған оппонент болудан айнығысы келіп, бірақ соған сылтау таба алмай жүрген болу керек»,— деп күдік айтты.

— Мен олай ойламаймын, ол кісінің маған деген пейілі түзу,— деді Әділбек,— диссертациям туралы пікірі де теріс емес, өзі айтқан.

— Солай-ақ болсын, оған қуанамын,— деді ғылыми секретарь.— Бірақ өмірдің бүге-шігесі көп екенін естен шығармау керек. Теріскейден ызғырықтап жел тұрса, басқаның пана тапқан-таппағанында шаруасы болмай, өзін суық шалмауын ғана ойлап, өзіне ғана ық іздеп, жылыса жөнелетін кейбіреулер болады ғой. Жолмырза Ережепұлы соның кейпіне түскен кісіге ұқсайды.

— Мүмкін емес.

— Меніңше, әбден ықтимал. Бұл — өмірдің диалектикасы.

— Маған оппонент болса, біреулердің дауына қаламын деп, содан жасқанады деп ойлаймысыз?

— Дадан қорықпауы мүмкін, бірақ өз қара басының тыныштығын тілемей ме?

— Жолмырза Ережепұлын екі сөйлейтін тұрлаусыз кісі деп ойламаймын мен.

— Олай деуге менің де дәлелім жоқ, бірақ...

Ғылыми секретарь сөзінің соңын іркіп қалды. Бір шүбәсі болып, айтқысы келмеді-ау, сірә. Шынында да Жолмырза Ережепұлының уақытты соза беруінің нендей себебі бар?

Әділбек сол күні түннің біршама уақыты ауғанша, қалың ойға батып, ұйқтай алмаған. Профессор Жолмырза Ережепұлының алғаш рет оны өз кабинетіне арнайы шақырып алғанын, оңаша отырып сөйлесіп, бұның диссертация қорғау мерзімін кейінге жылжыта тұруын мақұл көріп кеңес бергенін, сонда Қожағали Сенбиновичтің қарсылығы туралы қобалжып айтқан сөздерін есіне түсірді әуелі. Диссертантқа шын тілеулес болмаса, жас жігіттің тағдырына аландамаса, ол өстіп алабұрта ма? Қара басының тыныштығын ғана тілесе, көңіліне

алаң кіргізбей, мазасын кетірмей, уақытын бөлмей, өз жайымен жайбарақат жөнеле бермей ме? Әділбекке ісі түсетін кісі емес, оған бола әуреленіп жүре ме? Оны арнайы іздеп, кабинетіне шақырып алып, оңаша сөйлесіп несі бар? Диссертацияны қорғау күнін кейінге жылжытуға кенес беріп несі бар? Осының бәрі жас жігітке қамқорлық жасағандығы, оған жаны ашығандығы емес пе?

Әділбек осылай бір ойлап өтті. Бірақ оған сол тілеу-лес адам үш айдан бері мұның диссертациясына пікірін жазып бермей, өзінің айтқан уәдесін орындамай келе жатқаны қалай? Ғылыми секретарьдың жорамалы тура шығып, расында да оппонент болудан айнуға сылтау іздеп жүр ме? Ондай ойы болса, Әділбектен қорқа ма? «Бала, менен күдерінді үз» деп, сөзді келте қайыра салмай ма?

«Жоқ, Жолмырза Ережепұлы айну үшін амал іздеуі мүмкін емес»,— деді Әділбек ішінен. Ғылыми секретарь айтқан күдік есінде тұрса да, бұған көңілі сенбеді.

Қош, профессор Жолмырза Ережепұлының бұл жас жігітке деген адал ниетіне біз де шүбәланбалық. Бірақ диссертацияға пікірін уақтылы жазып бермей, диссертантты құр уәдемен дәмелендіріп, оны үш айдан бері сергелдеңге түсіріп қойғаны қалай? Диссертацияның түзеуді тілейтіндей, сол үшін авторына кері қайтаруды қажет ететіндей міндері жоқ болса, Әділбектің тындырған ғылыми-зерттеу жұмысының сапалы шыққандығына өз көзі анық жетіп отырса, оның диссертацияны жақсы қорғауын шын тілесе, мәселені осынша созбаққа сала ма? Мұнда басқаша бір себеп бар сияқты. Бәлкім, Қожағали Сенбиновичтің бопсасынан өзі жасқанып қалған шығар. Әділбекке оппонент болғаны үшін басым пәлеге қалып жүре ме деп, сақтық ойлауы да мүмкін-ау. Әділбек Жолмырза Ережепұлына алғашқы жолы: «Сол кісіден өзіңіз жасқанамысыз?»— деп қойған сұрағын және оның бұған қайтарған жауабын («Онымен терезем тең, мен одан неге жасқанамын?») есіне алды.

«Ол профессор болса, бұл да профессор. Жолмырза Ережепұлының ғылыми атақ-дәрежесі және одан бір саты жоғары: бұл — член-корреспондент. Қожағали Сенбиновичтен қорқып, қаймығатындай немесе оған жалпылдап жалынатындай ешқандай төменшік жағдайы жоқ. Одан жасқаншақтап жүруі мүмкін емес»,— деп ойлады Әділбек.

Ендеше, гәп неде? Жолмырза Ережепұлы академия-

ның ғылыми-зерттеу институтындағы атқаратын негізгі ісіне қоса Қожағали Сенбинович басқаратын кафедрада, профессорлық қызметтің жарты ақысын алып және жұмыс істейтін-ді. Сол жай кенеттен Әділбектің есіне түсті. «Жолмырза Ережепұлы өзі мен Қожағали Сенбиновичтің арасындағы жақсы қарым-қатынасқа жарықшақ түсірмеу үшін ол кісімен мен туралы ақырын-ақырын сөйлесіп, жазығымның жоқтығын жайлап-жайлап ұғындырып, жарастықтың жолын іздеп жүр ме? Асылы, солай болар,— деп топшылады Әділбек.— Біреуді, ашуына ем тауып, райдан қайтару да оңай емес. Бұған да, Жолмырза Ережепұлының өзі айтқандай, интервал керек қой...»

Ол енді ресми оппонентінің уақытты неге созып жүрген себебін түсінгендей болып, оны ішінен ақтай бастады. Алыстан жылтылдап көрінген шырақ сияқтанып, көңілінде бір үміт жылтырады. Ойға шомып, қыбыр етпей бір қырынан ұзақ жатқандықтан, жағына жастанған қолы аздап ұйыңқырап қалған екен. Біркелкі ақырын ғана тыныс алғаны білініп, қасында тыныш ұйқтап жатқан аяғы ауыр әйелін (Ұлбазар тұнғыш перзентіне жүкті болатын) оятып алмайын деп, екінші жақ қырына ептеп қана аударылып, ұйыған қолын жанына созып, саусақтарын бүгіп-жазып, қанын таратты. Сырттан үйдің тұсынан, кедір-бұдыр көшемен, күзбөй тарсылдап өтіп бара жатқан жүк машинасының гүрілі естілді. Ұлбазар оянып кетіп, жастығынан басын ақырын көтерді.

— Мына машинаның оятып жібергенін қарашы! Елеңдеме, жаным, таң атқан жоқ әлі, ұйқтай бер! — деп Әділбек әйелін құшақтап, иығынан сипады.

— Ояу жатырмысың? Неге ұйқтамай жатырсың? — деді Ұлбазар. Ерінің мойнына білегін салып, оның бетіне бетін басты.— Кісі түнде жөндеп ұйқтамаса, күндіз мазасы болмайды ғой, өзің де ұйқтасаңшы.

— Менің ұйқым келетін емес.

— Неге?

— Білмеймін...— Әділбек өзінің ұйқысын қашырған ойларын айтып әйелін қобалжытқысы келмеді.

— Көзінді жұмып, бірден онға дейін ішіннен қайталап санай берші, сонда тез ұйқтап кетесің,— деді Ұлбазар.

— Мақұл, айтқаныңды жасайын. Қайтадан тезірек ұйқтап кетуің үшін өзің де бірден онға дейін ішіннен санай баста. Ал, жұмайық көзімізді...

Әділбек ресми оппонентінің жазба пікірін тағы да бірнеше күн үміттеніп тосты. Бірақ Жолмырза Ережепұлы тарапынан ешқандай хабар болмаған соң, енді ол кісінің өзіне барып жолығып, өтінішін қайталап айтпақ болып, біздің жігітіміз профессордың бұрын бір рет табалдырығынан аттаған кабинетінің есігін екінші мәрте ашқан еді. Жолмырза Ережепұлы, кашанғы дағдысынша, оны жылы жүзбен қарсы алды. Әділбектің келген себебін өзінше жорып (диссертацияны қорғау мерзімін кейінге жылжыту жөнінде берген ақылын бұл жігіт ақыры құп көрген скен деп ойлады-ау, сірә): «Иә, бауырым, маған айтатын бір жаналығың бар секілді ғой! Сөйлей бер, құлағым сенде», — деді.

— Менің ешқандай жаңалығым жоқ, жаңа хабарды сіздің өзіңізден күтудемін, — деді Әділбек не мақсатпен келгенін бірден сездіріп.

— Ә, отызым жайы ма? — деді Жолмырза Ережепұлы сәл ынғайсызданып. — Азырақ ұзатып әкеткеніме кешірінім. Бірақ алаңдама, беремін отызымды, беремін.

Әділбек оның өз пікірін қағазға әлі түсірмегенін ішінен ұғып, мүмкін қолы тимей жүрген болар деп ойласа да, бірақ профессордың бұрын да бірнеше рет айтқан сөздерін тағы да қайталағанына амалсыз таңырқанды. Ғылыми секретарьдың ескерткен күдігі есіне түсіп кетті («Саған оппонент болудан айнығысы келіп, бірақ саған сылтау таба алмай жүрген болу керек»). Әділбек ресми оппонентінің ойып анық түсінгісі келіп, оған төтесінен бір сауал беруге оқталды. Профессорға бұлай тік сұрақ қойғаны ретсіз екенін түсінсе де, көкейіне кеп қалған сөзін ірке алмады.

— Ағай, уәденіз созылып барады, диссертацияға көңіліңіз толмай, оппонент болғыңыз келмей жүр ме? Онда тұра айтыңыз, мен сізге ешқандай да ренжімеймін.

— Бұл не дегенің, жаркыным-ау! Тіпті, шұғыл кетің ғой! — деп күліп сөйледі Жолмырза Ережепұлы. — Басына бөтен ой келмесін. Сөзім — сөз, айтқаным — айтқан: жұмысың да жақсы, оппонентің де боламын. Тек бір жағдаймен...

Ол сәл мүдіріңкіреді. Әділбек оның бұл күмілжуінде бір мәніс барын ішінен аңғарып, профессордың жүзіне үнсіз барлай қарады.

Жолмырза Ережепұлы шалбарының қалтасынан бет браматып алып, көзілдірігінің әйнегін сұртті (неге күмілжігенін байқағқысы келмеген тәрізді). Ақырын та-

мағын қырынды. Сонан соң жұмсақ үнмен әлгі сөзін жалғап:

— Тек, бір жағдаймен санасуымыз керек. Істі қиындатып алмау үшін Қожағали Сенбиновичпен жарастық тапқаныңды мақұл көремін. Әлі де кеш емес,— деді.

«Осы кісі неменеден сезіктенеді? Не ойлаған ойы бар?» — деді ішінен Әділбек.

— Сіз неге күдіктене бересіз? Қожағали Сенбиновичтен өзіңіз шын қаймығамысыз?— деп ол тағы да тік сұрау берді.

— Неге қаймығам, қаймықпаймын, бірақ сыйлаймын,— деді Жолмырза Ережепұлы.— Біз әдебиет сапына бір кезде қосылған, осы майданда үзенгі қағыстырып, қатар келе жатқан адамдармыз. Бір-бірімізді етектен тартқан, аяқтан шалған кісілер емеспіз. Бір-бірімізді ұқпай, тістесіп, теріс қарасып кеткен жеріміз жоқ. Сол шырықтың бұзылмағанын қалаймын, әрине.

«Қожағали Сенбиновичпен мен үшін айтысып, ежелгі әріптесімен маған бола жүз шайысып қалам ба деп сактанады екен ғой...» — деп ойлады Әділбек.

— Сіз ол кісінің қас-қабағына қарап жүрсіз бе?

— Мен мәселенің асқынып кетпеуін ойлап жүрмін,— деді Жолмырза Ережепұлы.— Азырақ шыдамдылық жасап, әліптің артын баға тұрғаннан келер пайда болмаса, тиер залал жоқ.

— Қожағали Сенбиновичтің әділетсіздігіне көзіңіз жетіп отырса да, оған осыны тура айтпай, ауа райының түзелуін үнсіз күт дегеніңіз бе бұл? Ағай, кешіріңіз, мен сіздің позицияңызға түсіне алмай тұрмын.

— Сен өмірдің бір заңын жете ұқпай жүрсің, бауырым,— деді Жолмырза Ережепұлы.— Өмірдің заңы сенің ырқына көнбейді. Тасты тасқа соқсаң, ұшқын шығады, ал одан өрт тұтанады. Адамдар арасында бір нәрседен дау коздаса, бұл керістің ақыры үлкен конфликтіге соқтырады да, оның қызыл жалыны сені ғана емес, басқаны да шарпиды, күйдіреді.

Әділбек Жолмырза Ережепұлының үш айдан бері диссертацияға пікірін жазып бермей, уақытты неге созып жүргенінің себебін енді аңғара бастады. «Конфликтің қызыл жалыны өзімді де қарып кетер деп қауіптенеді екенсіз ғой»,— деді ішінен. Жолмырза Ережепұлының Қожағали Сенбиновичтің кафедрасында профессорлық қызметтің жарты ақысын алып, қосалқы жұмыс істейтіндігін есіне алды. Бар сыр сонда секілді көрінді.

Әділбек мақаласында атақ-дәрежесі дардай Қожағали Сенбинович сияқты дүрдің атына сын айтты ғой. Бетіне ешкім қарсы келіп көрмеген, әбден дандайсып кеткен дүр, тым болмаса өзіне терезесі тең кісі емес, жай бір аспиранттың мін таққанына қатты шамданып, терісіне сыймай қабарып жүргені анық. Әрине, Әділбекті аяр түрі жоқ, қолына іліксе, жүндей түтпек. Оған диссертация қорғатпай, жолын бөгеп, қарсы алдынан қарлы боран соқтырып, безектетіп, ықтырып жібермек. Ол осылай өшігіп отырғанда, мұның қас адамына Жолмырза Ережепұлы қолының ұшын бере алар ма екен? Олай етсе, Қожағали Сенбинович оның өзіне қабағын түкситіп, теріс қарап кетпей ме? Соған соң араздық өршиді, араларындағы бұрынғы дұрыс қарым-қатынас үзіледі, Жолмырза Ережепұлы оның кафедрасындағы пайдалы қосалқы жұмысынан айырылады...

Әділбектің енді көзі жетті: ресми оппонентінің «мәселені асқындырмаудың амалын іздеп жүрмін» дегенінің бәрі — диссертанттың тағдырына алаңдағандығы емес. Өз басының қамын жегендігі екен. Әділбекке үш айдан бері беріп келген ақылы — оған шын жаны ашығандығы емес, өз тыныштығын ойлап, құр бер жағынан айтылған шығарып салма сөз екен. Оппонент болуға әу баста уәде беріп қалғанына, сірә, өкінетін болу керек. Қожағали Сенбиновичтің Әділбекке өшігіп, тісін қайрап жүргенін білгенде, бұл шаруаға жоламайтын еді. Мүмкін, Қожағали Сенбинович: «Иә, ол жігітті қоста, нә менімен бол, екі жақтың біреуіне шық!» — деп шарт қойып қысып, Жолмырза Ережепұлын тығырыққа тіреген де шығар. Мұның табаны сол кезде-ақ тайғанақтап кеткен болар. Бірақ оппонент болуға өзі уәде бергендіктен, енді қалай айнып, бас тартудың амалын таппай, соған әйтеуір бір сылтау іздеп жүрген секілді.

«Ғылыми секретарь қалай дәл байқаған», — деді ішінен Әділбек, оның Жолмырза Ережепұлының мінез-құлқы туралы өзіне соңғы жолы айтқан сөзін есіне түсіріп. Осы уақытқа дейін мақтан тұтып, жақын санап, өте құрметтеп келген адамына енді көңілі қалып, оның бетіне қиналып қарап еді, Жолмырза Ережепұлы Әділбектің ойын ұқты ма, кім білсін, көзін төмен аударды. Бәлкім, ыңғайсызданған болар.

Әділбек бұл кісінің атағы ірі болғанмен, табанының бүрі жоқ екенін түсініп, енді оны қинамауды мақұл көрді. Оның құр сөзіне иланып, бос дәмеленіп, қашанға

дейін сандалып жүре бермек? Диссертациясын не қорғар, не қорғай алмас, бірақ, әйтеуір, мәселенің бетін біржолата ашып алғаны жөн емес пе? Жолмырза Ережепұлының тиянақсыз мінезіне өте ренжіп, ішінен қатты жазғырып отырса да, оны кінәлап, сөгіп сөйлеуі, әрине, әдепке жата қоймайды. Ол — аға, мұның одан жасы кіші, ол — профессор, бұл — аспирант. Әділбектің басына кенеттен бір ой келді: «Маған оппонент болудан бас тартыңыз деп, өзім ұсыныс берсем қайтеді?»

Әділбек бұл ойын төтесінен тік айтқан жоқ. Әдептілік сақтап, Жолмырза Ережепұлының жұмысы көптігін, сол себепті диссертантқа оппонент болу, біреудің қолжазбасына рецензия жазу сияқты көлденен істерге қолы тие бермейтіндігін дәлел етіп, сөзін қисындастырып, тілегін сыпайы жеткізді.

— Осы себептерді атап, мүмкіндігіңіз жоқтығын көрсетіп, сондықтан оппоненттіктен босатуды сұрап, ғылыми советтің атына қағаз жазсаныз қайтер еді? — деді.

— Бұл қалай болады? — деді Жолмырза Ережепұлы. Әділбектің ұсынысын тосын көрген сияктанып. — Менің арыз бергенім ВАК-тың ережесіне қиғаш келіп жүрмей ме? Әуелі білсек қайтеді, тәртібі қалай екен?

Ол қамқорсыған болды. Ал, шынында, оппонент міндетінен қалай құтылсам екен деп, мұның іздеп жүрген амалын мына жігіттің өзі тауып бергеніне ішінен қуанған сыңайы барын Әділбек оның өнінің құбылысынан аңғарды.

— Сіздің жазған өтінішіңізді ғылыми совет қарайды ғой, оның қабылдаған шешімі заңды болатын шығар, — деді Әділбек. Жолмырза Ережепұлының сөзіне орай.

— Мақұл ендеше, заңға томпақ келмесе бопты, — деді Жолмырза Ережепұлы. — Бірақ мен жөнінде бөтен ойда қалма, мен саған әрқашанда тілектес адаммын.

— Рахмет... — деді Әділбек.

Диссертация қорғау жөніндегі ғылыми советтің кезекті мәжілісінде Жолмырза Ережепұлының өтініші қаралып, тілегі қабылданды, диссертантқа жаңа оппонент бекітілді. Институтта оқу жылы аяқталып, жұрттын жаппай жазғы демалысқа шығатын мезгілі жақындап қалғандықтан, диссертация қорғауға арналған мәжілісті шақыру мерзімін бір жарым айдан әріге ұзатпауға (егер оған үлгермесе, күзге қалдыруға) ұйғарым жасалып, қорғаудың нақты күні, сағаты белгіленді.

XIII

Бәрі де үлгірді. Әділбектің кандидаттық диссертациясы талқыға түсетін ғылыми совет мәжілісі ұйғарылған уақытында — келісілген күні мен қорсетілген сағатында ашылды.

Диссертация қорғау ісіне байланысты түрлі ғылымдардың басын қосып, институт жанынан құрылған бұл ғылыми совет біреу болғандықтан, оның құрамы да үлкен, мүшелерінің мамандықтары да әр алуан еді. Сол себепті, советте филологиядан диссертация қорғалғанда, оған тарихшылар, математиктер, биологтар, ал бұлардың пәндерінен диссертация қорғалғанда, оған филологтар дауыс бере береді. Сонда олар шындыққа көздері жетіп, ақиқатқа жүгіне ме, жоқ әлде, жалпы дүрмекке ілесе ме, оны өздері ғана біледі. Ал, диссертация қорғаушы өзіне дауыс берушінің мамандығы басқалығын есте ойламайды. Ол үшін ең керегі: дауыс берудің қорытындысы жақсы боп шықса болғаны. Әділбек ғылыми совет мүшелерінің филологтардан басқаларын сырттарынан ғана танитын, ал олар бұл жас жігітті мүлде білмеулері де ықтимал. Қайсыбірі мұның диссертациясын оқымақ түгіл, мүмкін авторефератын да қолдарына ұстамаған шығар. Бірақ ғылыми советтің мүшесі болған соң, мәселені шешуге дауыс береді. Сонда «қарсымын» деген сөзді сыза ма, «жақпын» деген сөзді өшіре ме?

Әділбек бұл жайлардың бірін де ойына алған жоқ. Ғылыми совет председателі, институт ректоры, профессор Ақжанов: «Толық кворум бар, жұмысымызды бастауға болады, совет мүшелерінен екі адам ғана жок, біреуі науқастанып қалғандықтан келе алмады, екіншісі командировкада», — деп хабарлағанда, Әділбек ғылыми совет мүшелерінің мәжіліске түгелге дерлік келіп отырғанына қуанды. Көңіліне бір толқын кірген сияқтанды, саусақтарының ұшы сәл дірілдегенін сезді. Бірақ бұл толқуы аздан кейін басылды.

Диссертация қорғаудың рәсімі бойынша әуелі ғылыми секретарьға сөз беріліп, ол диссертанттың өмірбаяны мен еңбек жолының мағлұматтарын баяндауға кірісе беріп еді. Осы мезетте есік ашылып, залға Қожағали Сенбинович кірді.

Президиум столында отырған профессор Ақжанов оған жылы жүзбен басын иіп амандасып, қолын ілгері

созып, жоғары қарай өтуін сұрап белгі етіп еді, Қожағали Сенбинович мойнын бұрмастан, өңі сұрланып, денесін тік ұстап, аяғын нығарлай басып, алдыңғы қатардың шет жағындағы бос орындыққа келіп жайғасты. Ол отыра бергенде, оң жағындағы томпақ көз, жылтыр шеке, бұған басын изендетіп амандасып, Қожағали Сенбиновичтің таяқ секілді ұстата салған қолын жалпылдап қысты.

Профессор Қожағали Сенбинович бұл ғылыми советтің мүшесі емес-тің. Есіктен ызғарланып кіргеніне, сұстанған түріне, түйілген қабағына қарағанда, оның мына мәжіліске жақсы ниетпен келмегенін Әділбек ішінен сезді. Қожағали Сенбинович мұның диссертация қорғауына қандай кедергі жасауы мүмкін? Ол ғылыми советтің мүшесі болмағандықтан, мәселені күн тәртібінен алдыртып тастауға ол, әрине, ұсыныс енгізе алмайды. Бірақ наразылық білдіріп, дау айтуға қақысы бар. Сонда, қамшыны қалай үйірет екен? Диссертациядан теориялық қате таба ма, әлде саяси ақау іздей ме? Немесе диссертанттың моральдық бейнесіне мін таға ма? Не дейтінін өзі біледі. Мейлі, сілтесін найзасын, боратсын оғын. Біздің жігітіміз де әлінің келгенінше қорғанып көреді.

Әділбек енді Қожағали Сенбиновичтің қай нысананы қарауылға алып отырғанын ойламауға тырысты. Өзіне қарсы үлкен бір шабуылдың болатынын сезіп, өзін-өзі демеп, соған ішінен әзірленді.

— Диссертациясының қандай проблемаға арналғанын, зерттеген, шешкен мәселелерін қысқаша тұжырымдап, баяндау үшін диссертантқа сөз беріледі, — деп хабарлады ғылыми советтің председателі.

Әділбектің диссертациялық жұмысының тақырыбы қазақ халық ауыз әдебиетіндегі аңыздық прозаның жанрлық ерекшеліктері қасында болатын. Бұл — қазақ фольклортану ғылымында бұрын тыңғылықты тексерілмей келген, әрі соңы, әрі қызықты мәселенің бірі еді. Ең алдымен, аңыздық проза дегеніміздің өзі не, оның сипаттары қандай? Ежелгі гректердің ғажайып ақыл-санасы тудырғандай керемет мифтер қазақ жұртында бар ма? Егер бар болса, кәдімгі хикая мен аңыздан айырмашылығы несінде? Қазақ фольклорындағы миф өзге халықтар мифіне қандай сипатымен ұқсас келеді? Қандай ерекшелігімен дараланады? Жеке-жеке жаралған көне мифтердің шоғырланып, жүйеленіп, дами келе көркем

шығармаға айналуы сықылды ежелгі грек, рим, үнді, қытай әпсаналарына тән құбылыс қазақ ауыз әдебиетінде неге етек жая алмаған? Мұның себебі неде?

Әділбек әуелі осы тақылетті сауалдарды алға тартып, сөзін үйреншікті қалыптан өзгешелеу бастады. Соған соң әр сұраққа рет-ретімен тоқталып, пікірін таратып сөйледі.

— Қазақ халқының атадан балаға мирас боп ежелден айтылып келе жатқан, сонау ерте замандардан бергі көшпелі ел тұрмысынан ғажайып сырлар ұқтыратын, аңыз-әңгімелер деп аталатын, қара сөз — проза үлгісінде жасалған ұланғайыр мол, аса бай қазынасы бар. Тұтас алғанда бәрінің оқиға өрімі мен сыртқы мәнері ұқсас секілді көрінгенмен, үңіліп жіті зерттегенде, айырмашылықтары, бірінен-бірін өзгеше етіп танытатын ерекше белгілері көзге айқын түседі. Бір алуан әңгіме төбемізде төңкерілген көк аспанның, жұлдыздардың, жер мен судың неден жаралғанын, таулар мен ормандардың, адамның, аң мен құстың, неше алуан мақұлықтардың қалай пайда болғанын, найзағайды жарқылдатып, исафильтді соқтыратын, селді қаптататын қандай құдіреттер екенін таң-тамаша етіп баяндайды. Халықтың ақыл-санасының сәби кезіндегі түсініктері тудырған, тіпті көнедегі бұл әңгімелерді — мифтер деп ажыратса қайтер? Ендігі бір жүйе әңгіме адам баласына әр кезде жауыздық жасап жүретін жезтырнақ, албасты, шайтан секілді қаскөй күш иелерінің небір сиқырлықтары туралы айтып кетеді. Халықтың ескі наным-сеніміне байланысты туған бұл алуандас әңгімелерді бір топтап, хикая десе болар. Келесі бір сала әңгіме ел басынан өткен оқиғалар жайынан, яғни, белгілі бір мекеннің, қоныстың, жер-судың шежіресі қакынан, немесе жаудың сағын сындырған батыр, жұртқа ақылымен тірек болған дана сияқты атақты адамдар турасынан тамсандырып, сыр шертеді. Халықтың тарихынан, нақты өмірден алынған ерен жайларды еліктіре толғайтын бұл әңгімелерді — аңыздар деп ата-са жарар.

Әділбек қазақтың аңыз-әңгімелерін диссертацияда осындай жүйемен саралап жіктегенін, аңыздық прозаның әр түрінің сипатын анықтауда салыстыра зерттеу әдісімен қалай талдау жүргізіп, қандай байламдар жасағанын байсалды баяндап шықты. Түйген тұжырымдарын тиянақтап дәлелдеу үшін көне елдер ауыз әдебиетін

қазақ аңыз-әңгімелерімен салыстырып, тартымды мол мысалдар келтірді. Ежелгі грек, үнді, араб халықтарының байтақ мәдени мұхитына да сүнгіді. Сонау, оңтүстік Америка мен Австралияны мекендеген байырғы жұрттардың сөз қазынасынан да қызықты айғақтар тапты. Қазақтармен тілдері төркіндес түркі халықтарының тарихи шежірелеріне, шығысты зерттеуші әйгілі ғұламалардың еңбектеріне бойлап, үлкен оқымыстылардың ойларына өз пікірін қисынды сабақтап отырды. Әдетте диссертация қорғаушылар өзі зерттеген мәселеге қатысы бар алуан ғылыми жұмыстарды санап, тақырыпқа сәл-пәл жанасып кететіндерін де қалдырмай есепке алып, бірақ еш біреуіне баға бермей, сөзінің бірінші бөлігінде бәрін түгел жіпке тізіп атап өтетұғын еді. Әділбек өйткен жоқ. Зерттеген тақырыбына байланысты, өзі қажетті деп есептеген кейбір еңбектерге, олардың авторларымен пікір жарыстыратын тұстарына ғана тоқталды. Сөзін тамамдауы да қалыптағыдан өзгешерек болды.

— Диссертациям алдарыңызда жатыр. Кемшіліктері аз емес шығар. Мінін көбірек көрсетіп сөйлесеңіздер, мұның өзі жұмыстың авторына тек пайда келтіретін көмек болар еді. Сіздерден сын күтемін, — деді.

Диссертантқа тақырыбы бойынша екі-үш сұрау қойылды. Әділбек бұларға қысқаша тұжырып, орнықты жауап қайтарды.

— Тағы да кімде қандай сауал бар? — деді советтің председателі.

Ешкім қол көтермеді.

— Сауал жоқ па?

— Менің сұрағым бар! — деді Қожағали Сенбинович. Әділбекке жақтырмаған қабақпен қарап, зілі бар үнмен сұрақ берді. — Ең алдымен мынаған жауап қайыр: диссертациянда ашқан жаңалығың қайсы? Екінші сұрағым: қазақ фольклоры мәселелерін сенен бұрын да зерттеген қазақ ғалымдары бар, бүгінгі сөзінде солардың кейбіреуінің еңбектерін қасақана атамай кетуіңнің себебі не? Үшінші сұрағым: қазақта мифтер туған дейсін, олай болса, қазақтың Антейі мен Геракының, Зевсі мен Прометейінің қаншасын өзін іздеп таптың?

Қожағали Сенбинович Әділбекті қайткенде де мұқату мақсатымен сұрауларын әдейі қышыр қойып отырса да, бірақ көзқарасы диссертанттың пікіріне қарама-қайшы екендігі сол сауалдарының мазмұнынан аңғарылғандай

сді. Әділбек ұқты мұны. Сонда да қыңыр сұраққа қиястанбай, сабырмен түзу жауап қайтаруға тырысты:

— Құрметті Қожағали Сенбинович, мен өзіме берілген уақыт ішінде сөйлеген сөзімде диссертацияның мақсатын, зерттеу жұмысымның жүйесін, мәселелерді қай тұрғыдан тексеріп, қандай қорытындылар жасағанымды, соны деп санаған ойларымды хал-қадерімше баяндап айттым. Қалай тындап отырғаныңызды білмеймін. Пікірлерімнің жаңалығы бар ма, жоқ па, ол жағына өзім төрелік ете алмаймын. Бірінші сауалыңызға жауабым осы. Ал, екінші сауалыңызға байланысты былай дегім келеді: Мен сөзімде тақырыбыма тікелей қатысы бар зерттеулерге ғана тоқталдым, заты фольклор жөнінде жазылған жұмыстардың бәрін тізіп айтып жатуды артық болар деп ойладым. Мүмкін, соным теріс шығар, әйтпесе біреуді әдейі атамай кетейін деген ойым болған жоқ. («Қулануын қара!» — деп кекетті Қожағали Сенбинович). Енді үшінші сұрағыңызға жауап берейін. Ежелгі грек әңгімелерінде сипатталатын жер перзенті алып Антей, жойқын күш иесі Геракл, бүкіл әлемге бишігін үйіретін қаһарлы көк әміршісі Зевс, адам үшін аспаннан от ұрлайтын Прометей, немесе дүниені талық ету қолынан келетін соғыс құдайы Марс тақылетті ғажайып мифтік қаһармандар қазақ аңыздарында ұшыраспайтыны рас. Бірақ... («Ендеше, мифтік қаһармандар кездеспесе, қазақта қалайша миф болмақ?» — деп Әділбектің сөзін бөлді Қожағали Сенбинович). Бірақ, жаралу тегі жағынан сол көне грек мифтеріне ұқсайты: таңғажайып әңгімелер қазақта бар. Мәселен, тауды сүйрейтін Толағай батыр, жер бетінде жасаған қылмысынан қорқып, аспанға қашып, жұлдызға айналатын жетіқарақшы, қараулығы үшін жаза көріп, суыр боп кететін саран бай секілді талай әңгімелер сипатынан осы ұқсастықтың анық белгілерін көреміз...

— Бұл әңгімелер мифке жатпайды, олар ертегілер! — деп Қожағали Сенбинович тағы да сөзді бөлді. — Дәлелің — дәлел емес, айтып тұрғаның — әшейін бос сөз!

— Қожағали Сенбинович, диссертанттың сөзін бөле бермеуіңізді сұраймын, ойын толық айтып шығуына мүмкіндік беріңіз. Келіспейтін жеріңіз, қарсылығыңыз болса, артынан өзіңіз сөйлегенде айтыңыз, — деп совет председателі профессор Ақжанов оған ескерту жасады. Әділбекке қарап: — сөзіңізді жалғай беріңіз, — деді.

Амалсыз бөгеліп, ойы бөлінген соң аздап ыңғайсыз-

данған Әділбек, бет орамалымен жіпсіген маңдайын сүртіп, үзілген сөзін қайтадан сабақтады.

— Адамзат ақыл-ойының сәби дәуіріндегі өте ерте заманда адамдар жер мен аспанды бір-бірінен ажыратпаған, тұтасып шалқып жатқан бір ғана көк теңіз деп ұққан. Адамды табиғаттан бөлектемей, бұл екеуін де бір ғана нәрсе деп түсінген. Сол ұғымдарына сәйкес, көктің, жұлдыздардың, судың жаралуы, адамның пайдз болуы, жаратылыстың және басқа құбылыстары жайында ғажайып әңгімелер тудырған. Бұлардың бәріне өздері шын деп сенген. Сәбилік сана біртіндеп дами келе, адам енді табиғаттан, басқа тіршілік иелерінен өзінің ерекшелігін түсіне бастайды. Сол айырмашылықтардың себебін іздеп, өз ұғымынша түсіндіруге әрекеттенеді. Осылайша жұмбақ құбылыстардың сырын баяндайтын тағы да ғаламат әңгімелер тудырады. Бұларда айтылатын жайларға да кәміл иланады. Ежелгі мифтердің осындай сипаттары тек гректердің ғана емес, өзге жұрттардың, соның қатарында қазақ халқының да, көне аңыз-әңгімелеріне тән деп айта аламыз. Бірақ ежелгі грек мифтері онан әрі дамып, ұлғайып, көркемдік әсер қуаты зорая түскен. Мифтің қаһармандары іріленіп, жаратушы құдірет иелеріне — құдайларға айналады. Ал, ол құдайлар кәдімгі жер басып жүрген адамдарша бір-біріне өшігеді, жауласады, өзіне қарсылық көрсеткендерді жазалау үшін түрлі апат жібереді. Грек мифтерінің мұндай жоғары сатыға көтерілуі ежелгі Грецияда құл иеленуші мемлекеттің пайда болуымен, оның тәртіптерімен тығыз байланысты. Құл иеленуші мемлекет билеушілерінің қолындағы әмір-құдірет миф қаһармандарына көшірілгенін байқаймыз. Ал, өздеріңіз де тарихтан жақсы білесіздер, қазақ халқының этникалық құрамына енген тайпалардың құл иеленушілік мемлекеті болмаған, олар алғашқы рулық қауымнан феодалдық қоғамға бірден өткен. Міне, сондықтан, әлемнің, табиғаттың, тіршілік иелерінің жаралуы жайында олардың есте жоқ ерте заманда тудырған таңғажайып әңгімелері грек мифтеріндей даму сатысынан өте алмаған, көркем мифология деңгейіне көтерілмей қалған. Оның көркемдік жүйеге түсіп дамуына феодалдық қоғамның дін тәртіптері ырық бермеген. Мифке жатқызуға болатын неше алуан ғажайып хикаяларымызды, бұл жанрға жолатпай, тек көне аңыздар деп танбалай бергеніміздің себебі — осы жайлардың біздің фольклорта-

ну ғылымында күні бүгінге дейін жіті зерттелмей келгендігінің салдарында ғой деп ойлаймын.

Әділбектің диссертациясы талқыға түсіп жатқан ғылыми совет мәжілісіне Ұлбазар да келіп, қатысып отырған болатын. Қожағали Сенбиновичтің қойған сұрауларында бір ілгешектер барын ол да аңғарып, қобалжып қалып еді. Әділбек абдырамай, кібіртіктемей, орнықты сөйлеп, байыпты жауап қайтарған соң, Ұлбазар ішінен қуанды, бірақ көңілінің қобалжығаны бірден басыла қоймады. Диссертация қорғаушының алдында әлі де сын бар. Кім біледі, тағы да біреу қыңыр сұрауды әдейі берер. Түйіліп қарсы сөйлеуі де ықтимал. Диссертация қорғалғанда, әрине, сын да болады, айтыс та туады, бұл — заңды. Бәрі де адал ниетпен айтылып жатса құба-құп, бірақ аяқтан шалып, әдейі сүріндіруді көздеген біреулер де шыға келмесіне кім кепіл? Қожағали Сенбиновичтің қияс сұрауларынан кейін Ұлбазардың ойынан осы күдік тарамады.

Диссертанттың бірінші ресми оппоненті — жасы елулер шамасындағы ғылым докторы сөйлеген кезде Ұлбазар оның сөзін жүрексінген сезіммен тым-тырыс отырып тыңдады. Оппонент Әділбектің ғылыми жұмысының тақырыбы сонылығын, диссертацияда әдебиеттің келелі мәселесі байсалды зерттелгенін, жас маманның жаңа ізденістері, тың тұжырымдары маңызды екендігін сипаттап айтқан тұста, Ұлбазардың көзіне қуанғаннан жас келіп, біртүрлі толқыды. Диссертацияның ғылыми дәрежесіне жоғары баға беріп тұрған ресми оппоненттің сөзін өзгелер қалай тыңдап отыр екен деп, ақырын ғана мойнын бұрып, оң жағына жанарын аударып еді. Алдындағы столға шынтағын тіреп, қолына басын сүйеп, бір жағына қисайыңқырап отырған толық денелі, қалың бұйра шашты кісіге көзі түсті. Оның экономика ғылымының докторы және ғылыми советтің мүшесі екендігін Ұлбазар білетұғын. Кейпіне қарап, ауырып отыр ма деп ойлап қалып еді, бірақ бұйра шашты бір-екі рет, басы төмен түсіңкіреп кеткенде, семіз денесі селк етіп, көзін ашып қалып, басын көтеріп, алдына маужырап бір қарады да, сонан соң қайтадан еңкейіп, алақанымен бетін көлегейлеп, маңдайын бармағы мен сұқ саусағының қырына сүйеді. Ұлбазар оның қалғып отырғанын түсінді. «Осында ұйқтауға келіп пе екен? Ұят емес пе мүнысы!» — деп ренжіді ішінен.

Бұйра шаштының ар жағында отырған тағы да бір

адамға Ұлбазардың көзі еріксіз түсті. Шалқасынан қайырған шашы май жаққандай жып-жылтыр, әрі бояғандай қап-қара, көзіне де ылғи қара көзілдірік киіп жүретін, дөнес мұрынды, ат жақты бұл кісіні де Ұлбазар білетін еді. Институтта өздеріне биологиядан дәріс берген доцент болатын. Ол үлкен портфелінің аузын ашып, алдына қойып, бірдеме жазып отырды. Сөйлеушілердің өзіне ұнаған қадау-қадау пікірлерін хатқа түсіріп отыр ма, әлде сөзге дайындалып, айтар ойының жоспарын қағазға сызғаны ма — өзі біледі. Бірақ портфелінің үстінде жатқан, түбі қайырылған дәптерге қайта-қайта көзін аударып, қаламының ұшымен түртіп, бір нәрселерді есептеп қояды. Оқу жоспары бойынша өзі өткізген сабағының сағаттарын санап отырмаса неғылсын? Әй, солай болар, сірә! Бір жұмыстың үстінде өзінің басқа бір шаруасымен шұғылданып отыратын ғадеті бар еді бұл доценттің.

Бір жағдай Ұлбазардың есіне еріксіз түсіп кетті. Осы доцент курстан емтихан қабылдағанда, үлкен портфеліне бір қағаздарды сықап салып ала келетін де, столдың бетіне емтиханның билеттерін жайғаннан кейін, студенттер сұрақтарын алып, әзірленуге отырған соң, кампиған портфелінің аузын ашып, ішіндегі қағаздарын бір шетінен бастап қарауға кірісетін.

Ал қазір ол студенттен емтихан алуға келген жоқ, ғылыми советтің мәжілісінде отыр ғой. Диссертация қорғалып жатыр, сөйлеушілердің пікірлерін неге зейін қойып тыңдамайды? Ұлбазар ойлайтын еді: ғылыми совет мүшелері өте талап қойғыш қатал адамдар болар, диссертация қорғау кезінде мінбеге кім шығып сөйлесе де, оның бір сөзін де қалт жібермей тыңдап, пікірін таразыға тартып, қатаң өлшеп отыратын шығар деп. Біреудің тер тәгіп, бейнет кешіп еткен еңбегінің әділ бағасын беріп, тағдырын шешетін кісілердің дәл сондай болғандығы керек те ғой деп, мұны және құп көретұғын. Енді қазір өзге бір шындықты бақылап, күдіктене бастады. Қаралып жатқан мәселеге көңіл қоймай, цифр санап, шот қаққан есепшіге ұқсаған мынау доцент, көзін ашып-жұмып қалғып отырған анау бұйра шаш қандай әділ төреші бола алмақ? Рас, көпшіліктің әуенімен әйтеуір қол көтерер, дауыс берер. Ғылыми советтің мүшесі болғандықтан, бұл міндетін жаңылмай орындайды. Ал, айтыс өршіп, талас туса, ғылыми совет мүшелері екі жарылса, қай жағына қосылады? Ақиқатқа өз

көзі жетпеген соң, қолында әділдікті дәл көрсететін таразысы болмаған соң, әрине, жетекке ереді. Сонда он жаққа емес, теріс жаққа шығып кетпесіне кім кепіл?

Ұлбазар көңіліне секем алды. Дәл осы мезетте тура сырт жағынан, манадан бері көршісімен күбірлесіп сөйлесіп, мұның қытығына тиіп отырған біреу кеңк етіп күлді. Ұлбазар ұнатпай, бұрылып қарады. Анау жалпақ мұрын, бұжыр бет, жуан қара кісі екен, қысылған жоқ. Ұлбазарға неге қарайсың деп кінәлағандай қабағын түйді. Бұл да бүгінгі диссертация қорғаушы жас маманға ықыласы түзу адам секілді көрінбеді.

Ұлбазар енді олардың ешқайсысына назарын аудармауға тырысты. Екі қолымен екі жағын таянып, тек алдына қарап, ресми оппоненттің сөзіне құлағын салды.

Диссертанттың екі оппоненті, бірі — профессор, бірі — ғылым кандидаты — екеуі де Әділбектің зерттеу жұмысына жақсы баға берді. Диссертациядан өздері байқаған кейбір ақауларды көрсетіп, сын да айтты. Бірақ бұл кемшіліктер — жұмыстың бәсін түсіретін ірі міндер емес, мазмұнға нұқсан келтіріп тұрған теориялық қателіктер деп те айтпаймыз, автордың жастығынан, тәжірибесінің аздығынан кеткен олқылықтар, автор еңбегін баспаға ұсыну үшін қайталап қарағанда бұл ескертпелерді ыждағаттап ескеруге тиісті, ал мынау диссертацияның дәрежесі жас маманға филология ғылымының кандидаты атағын беруге әбден татиды деді.

Ресми оппоненттерден кейін бірінші сөз берілген, диссертанттың ғылыми жетекшісі — профессор Сәду Аманбеков қысқа сөйледі. Диссертация туралы толық пікірімді ғылыми советке жазып тапсырғанмын, сондықтан ондағы сөздерімді қайталамаймын деп, Әділбектің іскерлігі, табандылығы, жауапкершілікті терең сезінуі, өзіне үлкен талап қоя білетіндігі секілді қасиеттеріне ерекше сүйсінетіндігін айтып, оның азаматтық бейнесіне оңды мінездеме берді. Онан соң екі адам сөз алып, олар да Әділбектің диссертациясын елеулі соны зерттеу дөп бағалады. Ұлбазар бәрінің сөзін толқып тындады.

— Маған сөз беріңіз!

Даусы зілді естілген Қожағали Сенбиновичке Ұлбазар сезіктене қарады. Анау өрт сөндірген адамдай өңі күреніте қабарып, мінбеге қарай қабағын түйіп беттегенде, әйелдің жүрегі бір түрлі суылдады.

Қожағали Сенбинович әуелі өзінің алдында сөйле-

гендерді майырып тастағысы келгендей, бірден соларға тиісе сөйледі:

— Манадан бері, жерден жеті қоян тапқандай, бір дүмбілез нәрсені жер-көкке сыйғызбай мақтап жатырсындар. Бұл не? Ғылым сөзі деп ойлаймысындар осыны? Бәрінің оқымысты деген дардай аттарың бар, қара сұлыны бидайдан, күрмекті күріштен қалай ажыратпайсындар? Әлде, асқа салатын тұздың да ащы дәмін сезбейтін халге жетіп, сезімдерің сөніп қалған ба?

— Қожағали Сенбинович, жұрттың бәрін жазғырмасаңызшы! Сыпайырақ сөйлегеніңіз жөн болар еді,— деп ескертті советтің председателі.

— Профессор Ақжанов, сөзімді бөлмеуіңізді сұраймын. Мен осы мәжіліске қолым бос болып, еріккеннен келген жоқпын, ғылымның мүддесін ойлап келдім. Осы күні ғалым атағына ие болудың пайдалы екенін түсініп, ғылымды төніректеген жолбикелер көбейіп алды. Және есіктен сығалайды да, бірден төрге шығуға ұмтылады. Мұрындарына ғылымның иесі де бармайтынында шаруасы жоқ. Сондайлардың біріне бүгін, міне, диссертация қорғатып отырсындар. Әдеби жұртшылыққа есімі мүлде беймағлұм, көктен түсе қалғандай, ғайыптан пайда болған біреу, әлдекімдердің желкілдетіп көтермелеуімен, оп-оңай ғалым атанып шыға келмек!

— Сіз диссертанттың ар-намысына тіл тигізбей сөйлеңіз,— деді профессор Сәду Аманбеков Қожағали Сенбиновичтің шаншу сөзін теріс көріп.

— Мен ащы шындықты айтып тұрмын. Ал ащы шындықты мәймөңкелеп айтуға болмайды, жолдас Аманбеков. Сын түзелмей, мін түзелмейді!

— Сын айтқаныңызға кім қарсы? Бірақ әділ сөйлеңіз, жас адамды сөкпеңіз. Диссертациясы ұнамаса, несі ұнамағанын, қатесін көрсетіңіз, дәлелденіз, бет алды күйе жақпаңыз!

— Асықпаңыз! Дәлелдеу керек болса, дәлелдеймін қазір. Ең алдымен, диссертацияның тақырыбы — арнайы зерттеуге жарамайтын тақырып. Бұл — бір. Екіншіден, мұндағы сөз болатын жайлар бізде егжей-тегжейлі зерттелген, бұл жөнінде қорғалған төрт диссертация бар. Үшіншіден, диссертация авторының ұстанған концепциясы теріс. Мәселен, Азияның Сарыарқасын жайлаған, мал баққан бұрынғы көшпенді қазақтардың тіршілігі мен шаһар тұрғызған ежелгі гректердің, мекені сонау Эгей теңізінің арғы бетіндегі Балкан түбегінде,

жер түбінде жатқан жұрттың тұрмысы арасынан туыстық іздейді. Кісі күлерлік нәрсе, күр долбар! Көлемі екі жүз беттік осы диссертацияда көңілге қонатын бір мәнді пікір жоқ...

Қожағали Сенбинович түйіліп, ашулы үнмен сөйледі. Әділбектің зерттеу жұмысын бастан-аяқ бірінғай мансұқтады. Автордың өз пікірін дәлелдеу үшін келтірген мысалдарын, соныға санап түйген ойларын қате деп, кей тұста бұдан да қаттырақ кетіп, сандырақ деп, қара нөсерше найзағайын шатырлатып шүйілді. «Ғылыми жетекшісі, сірә, шау тартып қалған болу керек, диссертантқа дұрыс жөн нұсқай алмаған, адастырып жіберген» деп, профессор Сәду Аманбековті де түрпі сөзбен іліп кетті. Диссертацияны оң бағалаған ресми оппонентті де кекетіп, «садағаң кетейіндер» деп мысқылдады. «Диссертация авторы мына зерттеусымағында қазақ ауыз әдебиетін тексерген бірталай белгілі ғалымдардың есімін әдейі ауызға алмайды, өзінің ұнататын кісілерінің ғана еңбектерін атайды, бұлай алалап қарағаны жүректің тазалығын көрсетпейді»,— деп жас маманның арына да ауыр мін тақты.

Залдағыларда үн жоқ. Қожағали Сенбиновичтің сөзін жым-жырт тындап қалған. Ұлбазар көзінің қиығымен байқады: қалғып отырған бұйра шашты профессордың да ұйқысы ашылып, дөнес мұрынды, қара көзілдірікті доцент те жазып отырған қағазын қоя салып, екеуі де алдарына қарай еміне түсіп, Қожағали Сенбиновичтің аузына құлақтарын тосып қалыпты. Оның бураша шабынып, диссертация қорғаушы жас жігітті кеудесімен бір-ақ соғып құлатып, тізесімен жаппыштап тастағысы кеп, өршелене түтігіп сөйлегеніне іштерінен танданғандай ма, әлде жақтап, құптап, сүйсініп отыр ма? Ұлбазар айыра алмады.

Қожағали Сенбинович түсін бұрынғысынан бетер суытып, сөзінің соңын зілді қайырды:

— Ғылымға үш қайнаса сорпасы қосылмайтын осындай былдырақты ғылыми советтің диссертацияға санап, оны қорғауға ұсынғанына танданамын. Ілкіде айтқанымды жинақтай келіп, тұжыарым мынау: диссертацияның дәрежесі жоғарғы аттестациялық комиссияның биік талабына жауап бермейді, ал оның авторы оған ғылыми атак беруге лайық емес!

Залдағылар тым-тырыс отырып қалды.

— Диссертация туралы тағы да кім сөйлейді?— де-

ді мәжілісті басқарушы профессор Ақжанов залға қарап.

Ешкім қол көтермеді.

— Ғылыми совет мүшелері, сөйлеңіздер! Профессор Қожағали Сенбиновичтің жанағы тұжырымына қалай қарайсыздар? Айтыңыздар пікірлеріңізді. Жас адамның тер төгіп еткен еңбегінің тағдырын шешкелі отырмыз, қиянат болмасын, ақиқатқа көз жеткізейік. Өтінемін, сөйлеңіздер, жолдастар!— деді Ақжанов.

Ешқайсысы орнынан көтерілмеді.

— Сөйлеуші жоқ па?

— Маған рұқсат етіңізші!— деп сөз сұрады профессор Сәду Аманбеков.

Профессор Сәду Аманбеков мінбеге шыққан жоқ, Қожағали Сенбиновичке бүкіл денесімен бұрылып, оның бетіне тура қарап, орнында тұрып сөйледі. Салмақты, бірақ қатқылдау үнмен тік сөйледі.

— Сіз, Қожағали Сенбинович, осы мәжіліске ғылымның мүддесін ойлап, ғылымға жаным ашып келдім дедіңіз. Бекер оныңыз! Бүгінгі диссертация қорғаушы жігіт, сіз сөккендей, ғылыми мекеменің жабығынан сығалап жүрген әлдекім емес, алдына ірі мақсат қойған, тұтқан айқын мұраты бар талапты жас. Баспасөз бетінде жарық көрген, әдеби қауымның назарын аударған бірнеше ғылыми мақаласы бар, оларды көрмесеңіз, оқымасаңыз, бұған автор кінәлі емес. Біздің сенім артар, үміт етер келешегіміз — міне, осы Әділбек Омаров секілді талантты жастар. Ғылымымыздың болашағы осылар.

— Бір данышпан тапқан екенсің-ау! Сөзіңнен садаға кетейін сенің!— деп кекетті Қожағали Сенбинович.

— Ал сіз желкілдеген жас құракты көктей орып тастағыңыз келеді. Мұныыз ғылымның мүддесін ойлағандығыңыз емес. Тіпті, ғылымға жасап отырған қастығыңыз деп айтуға аузым барады.

— Тарта сөйле тіліңді! — деді Қожағали Сенбинович ашу шақырып.

— Қызынбаныз, Қожағали Сенбинович! Терістігіңізді бетке айтамын! Ғылымның табалдырығына жаңа ға на қадам басқан жас адамды қамшымен басқа-көзге төпелеп ұрғандай ғып, кекеп-мұқап, сөгіп сөйлегеніңізді мен өктем зорлық деп, нағыз қиянат деп есептеймін! Профессор деген атағы бар ғалымға және жер ортасына жасы келген кісіге бұл өте лайықсыз мінез! Бірақ,

есіңізде болсын, әділдіктің қисаймайтын таразысы бар.

— Әділдік құдайы Фемида сен емессің, ақылгөйсіме өйтіп!— деді Қожағали Сенбинович шытынап.

— Сабаныздан аспаңыз, Қожағали Сенбинович! Және бір жайды ескертейін: мен сіздің шүйілген сөзіңізге диссертант үшін жауап берейін деп тұрған жоқпын. Оның еңбегін мансұқ еткен пікіріңіздің дәлелсіздігін, теориялық тиянағы жоқтығын талдап тұрып көрсетуіме болар еді, бірақ оны жасамаймын, өз аспирантыма олай араша түспеймін, аузына сөз салмаймын. Шабуылдан өзі де қорғана алады. Кезелген найзаға кеудесін қарсы тосып, сізбен жекпе-жекке шығуға дәті барады. Қаруы — білімі. Мен оның біліміне сенемін!

Профессор Сәду Аманбеков осылай деп, орнына қайтадан отыра беріп, оң жағына басын сәл бұрып қарағанда, Ұлбазарға көзі түсті. Әйелдің өңі қашып, қатты қобалжып отырғанын байқап, «үрейленбе, бәрі де ойдағыдай жақсы болады» дегендей, жүзін жылытып, қабағын көтеріп, белгі етті. Ұлбазар ұғып, қуанып қалды.

— Тағы да кімде қандай пікір бар? Кім сөйлейді? Сөйлеуші бар ма?— Ғылыми совет председателі залға қарап, үш қайтара сауал берді.

— Алты-жеті адам сөйледі, жетер солар! Түсінікті болды ғой бәрі де!

— Басқа ұсыныс жоқ па? Ендеше, ресми һәм ресми емес оппоненттерінің сөзіне, олардың айтқан сын-пікірлеріне жауап қайтаруы үшін диссертантқа сөз берейік.

Әділбек мінбеге көтерілгенде, Ұлбазар оның кескіні қуқылданып, өнінің реңі ағарыңқы тартып тұрғанын байқады. Сөзін бастарында Әділбек сәл кібірттіктеді. Даусынан да діріл сезілді. Қатты толқудың әсері ғой. ойынан жаңылып, пікірінен қате жіберіп алмаса жарар еді! Ұлбазар қобалжи түсті.

Бірақ Әділбек ойының желісінен адасқан жоқ. Кішкенедең соң даусынан діріл жоғалып, толқыған көңілін билеп, сабырлы қалыпқа түсіп, еркін жазылып, сөйлей бастады. Бүгінгі осы мәжілісте өзінің жұпыны еңбегін талқылауға қатысқан, пікір айтқан ғалымдарға ізет көрсетіп, оларға ең әуелі өз жүрегінің адал алғысын білдірді. Сонан соң сөйлеушілердің сөздерінде айтылған сындар мен тілектерге жүйемен жауап қайтаруға көшті. Ең алдымен ресми оппоненттерінің сын-ескертпелеріне тоқталып, бұларды негізінен құп алатындығын, тақы-

рыпқа байланысты зерттеу жұмысын әрі қарай ұластыру барысында бұл сындарды мұқият ескеретіндігін айтып, сонымен қатар, олардың кейбір пікірлеріне келіспей, қарсы ғылыми дауға барып, өз ойын кең таратып дәлелдеді.

Ұлбазар оның сөзінің жүйесіне және өзін бірқалыпты салмақтап ұстап сөйлеп тұрғанына қуанып, «бұлар қалай ойлап отыр екен» дегендей, Әділбектің ресми оппоненттеріне көзін салып еді, ол екеуі де диссертантка жылы жүзбен қарап (біріншісі сәл күлімсіреп), Әділбектің пікірін ықыласпен тыңдап отырғанын көрді. «Бекер қобалжи бермейінші, бәрі де дұрыс болар!» — деп ойлады Ұлбазар.

Әділбек Қожағали Сенбиновичтің диссертацияны бастан-аяқ мансұқтап мінеген зілді сөзіне жауап айтқанда, профессордың ашулы сесінен қаймығып абдырамай, саскалақтамай, сабырлы қалпын сақтап, орнықты сөйледі.

— Құрметті, Қожағали Сенбинович, сіздің сөзіңізге жауап қайыра алдында сізге бірер сұрақ қоюыма рұқсат етіңіз! — деп әуелі сыпайы сауал берді. — Сіз диссертацияның тақырыбы — арнайы зерттеуге жарамайтын тақырып деп айып тақтыңыз да, осы айтқаныңызға ілешала: «Бұл тақырып бізде егжей-тегжейлі зерттелген» дедіңіз. Осы екі сөзіңіз біріне-бірі қайшы емес пе? Соған соң, бұл тақырып бойынша қорғалған төрт диссертация бар дедіңіз. Қашан жазылып, қашан қорғалғаны әдеби жұртшылыққа беймағлұм бұл қандай диссертациялар? Әлде, жасырын жазылып, құпия қорғалған ба?

— Мен саған есеп бермеймін! — деп зірк ете түсті Қожағали Сенбинович.

— Сен, шырағым, мұндай қотыр сұрағыңды қой! — деп, оған томпақ көзді, жылтыр шеке қосарланды.

Әділбек әлгі сауалын, Қожағали Сенбиновичті жұрт алдында мысқыл етейін деп, қасақана қоймаған. Сауалында кекесін жоқ еді. Ешқандай қулықсыз, басына келген шын ойы болатын. Қайсыбір ғылым саласында зерттеу объектісі жұртқа жария етілмей, ол туралы баспасөзде жазылмай, құпия ұсталатынын білетін-ді. Сондай бір жағдай әдебиет зерттеу ісінде де болуы мүмкін шығар деп ойлап қалған. Әділбек өз сөзін анау екеуінің керісінше ұққанын аңғарып, ойының адалдығын түсіндіргісі келіп бір оқталды да, қайтадан тартын-

ды. Бұл жерде ақтала сөйлеудің керегі бар ма? Жазық-ты адамдай қуыстанғаны жөн болмас.

Әділбек Қожағали Сенбиновичке қойған сауалына өзі жауап іздеді.

— Құрметті, профессор, егер менің шұғылданған тақырыбым сіз айтқандай, арнайы зерттеуге татымайды деп саналып келген болса, оның бұрын егжей-тегжейлі зерттелуі де мүмкін емес қой. Бірінші пікіріңізді екінші сөзіңіз жоққа шығарып тұр емес пе? Мен осылай ойлаймын. Ал, бұл тақырып бойынша қорғалған төрт диссертация бар деп айтқаныңыз ақиқатқа сай келмейді. Рас, теңсерген мәселесін жалпы алып қарағанда, кейбір еңбектер біздің тақырыбымызға жанасады. Бұл ретте үш зерттеуді — қазақтың ертегілері жөнінде, тұрмыс-салт жырлары турасында және тарихи өлендер қақында жазылған диссертацияларды жұмысымыздың кіріспе тарауында атап айтқанбыз. Зерттеген проблемалары басқа-басқа болғандықтан, бұл еңбектер біздің тақырыбымызға қатысты жол-жөнекей ғана және жалпылама шолу түрінде ғана сөз етіледі. Қазақ аңыз-әңгімелерінің жанрлық сипаты осы уақытқа дейін арнайы зерттелген емес. Сол соны тақырыпты қалап, өзімнің хал-қадарымша жұмыс жасадым. Құрметті Қожағали Сенбинович, менің диссертациямды қалай мансұқтасаңыз да мейліңіз, бірақ арнайы зерттеуге лайықты емес деп тақырыпты кемсітпеңіз, мұныңыз халқымыздың бай ауыз әдебиетінің, аңыз-әңгімелер сықылды, өте мол, әрі өсе қызықты бір саласын бағаламағандық болады,— деді.

Қожағали Сенбиновичтің Әділбекті әсіресе күйіндірген бір сөзі — диссертанттың зерттеу әдісі теріс деп жазғырғаны еді. Бұл пікірге бақсақ, жас маманның осы диссертацияны жазу үшін жұмсаған барлық күші, ежелгі халық қазынасы мен ескі тарихтарға сүңгіп, көне шежіреден ерте заман деректерін бейнеттеніп іздегені — бәрі де зая кеткен еңбек болады. Ал өзі алыстан бұлдыраған сағымды шалқар көл деп дәмеленген, акқұлақ текке түсіп жүрген әумесер біреу боп шығады. Қандай жаман атақ! Қожағали Сенбинович Әділбекті жек көргендіктен, бұл айыпты оған әдейі танып тұр ма, әлде, өзінің түсінігі солай ма? Әдейі айтып тұрған болса, атағымен, беделімен бұқтырамын дегені ғой. Ал қасақана шүйілу емес, түсінігінің өзі солай болса ше?!

Әділбектің басына осы екі ой қабаттаса келді де,

екеуіне жауабын бірдей етіп ұстауға тырысты.

— Қазақтың көне аңыздарын ежелгі грек хикаяларымен салыстырып тексергенімді қате деп таңба бастыңыз. Сондағы жалғыз дәлеліңіз: қазақ елі мен грек жұрты мекендерінің бірі Азияда, бірі Батыс Европада — бірінен-бірі жырақ екі қиырда жатқандығы. Бұл арада, құрметті Қожағали Сенбинович, біздің пікірімізді сіз теріс ұғынғансыз ғой деп ойлаймын. Мен екі халықтың аңыздарын тарихи-типологиялық тұрғыдан салыстырдым. Мұны байқамағаныңыз қалай? Қазіргі жетілген халықтардың қай-қайсысы да өз дамуының бүгінгі биік тұғырына бірден көтерілмеген, соған шыққанша басып өткен баспалдақтары бар емес пе? Нәрсенің бір күнде үлкен азамат боп шыға келмейтіні белгілі, олар әуелі еңбектейді, сонсоң тәй-тәй тұрады, сонан кейін ғана талпынып жүре бастайды. Олардың сәби кезіндегі физиологиялық дамуының сол біртекті қалпына сәйкес, түсіну, сезу, тану секілді ақыл-сана қасиеттері де ұқсас болады. Осы құбылыс халықтардың эволюциялық даму жолына да тән. Яғни, эволюциялық дамудың бір халық басып өткен баспалдағын екінші халық та басып өтеді. Олардың да, міне, сол деңгейлері бірдей белгілі бір сатыда тұрған кездеріндегі түсінігі, дүниені, табиғат сырларын ұғуы, ойлау қабілеті ұқсас келеді. Бірақ қоршаған ортаның және ішкі-сыртқы жағдайлардың әсеріне байланысты бір халық ол сатыдан ертерек аттаса, ал, екінші бір халық кешеуілдеп, кенжелеп қалғанын білеміз. Тіпті, қазіргі жиырмасыншы ғасырдың өзінде, дамыған елдер ғарышқа адам ұшырып, айға ракета қондырып жатқан керемет заманда, осы ғаламаттардан мүлде бейхабар болып, алғашқы қауымдық қоғам кезіндегі күйінде дамымай қалып қойған, мәселен, Оңтүстік Американың меніреу түкпірін жайлаған, лыпасыз жүретін тупар тайпасы сықылды жабайы жұрттар әлі де бар. Екі атаға бөлініп, үлкен екі шатырды ғана баспана етіп, жерошаққа от жағып, садақпен, тұзақпен аң аулап, жабайы тіршілік жасап отырған сол тағы тайпаның да ойын, арманын білдіретін, көңілін жұбататын аңыз-әңгімелері, ертегілері, салт жырлары бар. Бұлардың осы творчествосына салыстыра тексеру арқылы біз қазақ фольклорының талай көне үлгілері адамзат қоғамы дамуының қай дәуірінде жаралғанын түспалдай аламыз. Тарихи-типологиялық зерттеу әдісінің маңыздылығы осында. Профессор Қожағали Сенби-

новичтің менің осы әдіске сүйенгенімді теріс деп жазғырған пікірін, сондықтан, дұрыс деп санай алмаймын,— деді.

Әділбек ойын шашыратпау үшін Қожағали Сенбиновичтің таққан айыптарына, ол сөйлеп тұрғанда өзінің қағазға жазып алып отырған ретімен, профессордың сөзінің желісін қуалай жауап қайтарды. Жасқаншақтап жалтарудың амалым іздемей, өз пікірінің дұрыстығын дәлелдеуге қисынды айғақтар тауып, ойларын түзу өрбітті. Ұтқыр келтірген мысалдарымен Қожағали Сенбиновичтің сөзінің арқауын ыдыратып, оның қойған кінәларын бір-бірлеп теріске шығара берді. Бірақ кекетіп, ашына сөйлеп, ащы сөзге барған жоқ. Қожағали Сенбиновичке қатысты жауабын түйерде ғана отырған жұртқа бір жағдайды аңғартып өтті.

— Баспасөз бетінде жарияланған бір мақаламда профессор Қожағали Сенбиновичтің бір ескірген пікірлеріне сын айтқан едім. Бүгінгі мына мәжілісте бұл кісінің маған соншама шүйіліп сөйлеуінде, сол сыныма байланысты тарқамаған ашуының басылмаған буы бар ма деп ойлаймын,— деді.

Әділбектің бұл сөзін құп көрді ме, әлде, ұнатпады ма, кім білсін, алдыңғы жақта отырғандар қозғалақтап қалды, бастарын еңкейтісіп, бір-бірімен күбір-күбір сөйлесті. Қожағали Сенбинович өні қара сұрланып, Әділбекке қабағының астынан түйіліп қарады. Томпақ көзді, жылтыр шеке орнынан ұшып түрегеп, сөз сұрады. Мәжілісті басқарушының «жарыссөз тоқталды ғой» деп ескерткеніне қарамай, «бір-екі ауыз сөз айтам» деп, киіп кетіп сөйледі.

— Жолдастар, диссертанттың әлгінде не дегенін естідіңдер ғой, бәріміз құрметтейтін профессор Қожағали Сенбиновичтай ғұламаның адалдығына шүбә келтіріп, арына тіл тигізді,— деп ол Әділбекті сөкті.— Осы көргенсіздігі үшін әдепсіз диссертант Қожағали Сенбиновичтан кешірім сұрасын. Бұл — бір. Екінші, бұл секілді нахалдар егер ғылым кандидаты боп алса, ертең бәріміздің жағамызды жыртады. Бұларды ғылымның маңынан бастырмау керек!

Залдағылар гуілдеп кетті. Совет председателі профессор Ақжанов оң қолын жоғары көтеріп, жұрттың тынышталуын өтінді. Сонан соң жылтыр шекеге:

— Сіз де шектен шығып кетпеңіз, коллега! Ғылымның жолына тас бөгет тұрғызып қоюға ешқайсымыздың

да қақымыз жоқ,— деп, оның диссертация авторын нақақтан сөккенін жөн көрмей, оған жауапты өзі қайтарды.

Жылтыр шекенің тұтқиылдан тиісіп айтқан сөзі, жол тосқан қаскөйдің тасадан шыға келіп, Әділбекті қарсы алдынан мылтықпен кеудеден атып қалғанындай үрейді ұшырып, Ұлбазарды қатты шошытқан. Профессор Ақжановтың диссертантты қорғап айтқан бір ауыз жылы пікірін әйел көңіліне үлкен демеу көріп қалды. Ғылыми советтің председателінің өзі диссертация қорғаушы жас маманға жақ екенін, оның еңбегіне тілеулестігін аңғартты ғой, жел онынан тұрар, істің сәті болар деп, Ұлбазар шошыған жүрегін қайтадан орнықтыра бастап еді.

Бірақ жел терісінен тұрды. Жасырын дауыс берудің қорытындысы диссертанттың пайдасына шықпады: оған ғылыми атақ берілуін қаламағандардың салған қара тастары безбеннің екінші жағын басып кеткен...

Аурухана палатасында, өзінің өмір жолына ой жіберіп, түннің біраз уақытына шейін кірпігі айқаспай ояу жатқан Әділбек, маңдайына әділетсіздіктің сойылы солай бір қатты тигені есіне түскенде, өзіне тілектес адал адамдардың осы әділетсіздікті көріп тұрып, сол қиянатты табанда тойтарып тастауға еш қарекет жасамай, тек үнсіз қиналып, төмен қарасып отырып қалғандарын жадына алды.

Әділбек ғылыми совет председателі мен өзінің ғылыми жетекшісінің, мәжілістің соңынан мұны жұбатып, жан ашырлық білдіріп айтқан сөздерін есіне түсірді. «Саған обал болғанын түсініп тұрмыз. Бірақ не амал қылайық, жасырын дауыстың қорытындысын өзгертуге правомыз жоқ, қарсы болғандар жағы үштің бірінен асып кетті ғой»,— деп, екі профессор да күйзелген еді. «Алайда, сен жасыма. Диссертациянды қорғай алмай құлаған жоқсың, кейбір жолдастардың сенің зерттеу жұмысыңмен таныспай келіп, сол себепті өз пікірлері болмай, біреулердің ықпалына түсіп кетуі салдарынан сәтсіздікке ұшырадың. Диссертациянды қолдарына алып оқығаннан кейін, олардың ақиқатқа көздері жетіп, өздерінің бүгінгі еткен терістігін ұғары хақ. ВАК-тың ережесіне қайшы келмеу үшін, араға біраз уақыт саламыз да, диссертациянды қайтадан қорғатамыз. Бәрі де дұрыс шешіледі. Сондықтан бүгінгі жолың болмағанына қамығып, еңсенді түсірме. Ғылымның даңғыл сүрлеуі

жок деген нақыл тегін айтылмаған»,— деп, Әділбекке қайрат берген.

Олардың шын тілеулестікпен айтқан адал сөздерін Әділбек ішінен медеу көрсе де, бірақ көңіліне күдік кіргенін жасырмаған.

— Маған сенім білдіргендеріңізге рахмет. Мен бірақ, сіздер кешіріңіздер, диссертацияны бұл ғылыми советте екінші рет қорғағым келмейді,— деп еді.

— Неге? Өкпелеп қалдың ба?— деп сұрау берген екі профессор.

— Ешкімге де өкпелемеймін. Бірақ кімнің пікірі он, кімнің пікірі теріс екеніне көзі жетпей отырып, біреулердің жетелеуімен қиянатқа барған және осы еткен әділетсіздігіне шімірікпеген кісілердің адалдығына өз басым енді сене алмаймын,— деген Әділбек.

Ол жоғарғы аттестация комиссиясы председателінің атына өтініш хат жазды. Диссертация қорғағанда қандай қиянатқа ұшырағандығын баяндап, ғылыми советтің қабылдаған шешімі әділ еместігін дәлелдеп, сондықтан оған наразылық білдіріп, өзінің зерттеу жұмысын басқа ғылыми советтің қарауына тапсыруға, диссертацияны сонда қайтадан қорғауына рұқсат сұрады. Жоғарғы аттестация комиссиясы мәселені мұқият тексере келіп, жас маманды жақтап, оның өтінішін орындаған. Сөйтіп, біздің жігітіміз Ленинград университетінің филология факультетінің ғылыми советінде диссертациясын қайталап қорғап, жеңіске жетіп, ғылыми атаққа адал еңбегімен ие болған еді.

Адал еңбек бағаланды. Бірақ сол адал еңбек әділ бағалану үшін де күресу керек екен. Егер Әділбек бір рет жолы болмағаннан кейін тауы шағылып, жасып қалса, қиянатқа мойын ұсынып, қорғалай берсе, көздеген мұратына жетуі екіталай еді. Оның қанаты сынған құсқа ұқсап, ұша алмай, көш соңында шаң жұтып қалғанына, әрине, жаны ашыр достары қайғырар да күйзелер. Ал тілегі теріс адамдар, өзімізге жол ашылды деп, тек қуанып, күлер.

Ауруханада түннің біршама уақытына дейін көзіне ұйқы жоламай жатқан Әділбек осы жайларды ойлап кеткенде, есіне тергеушінің сөзі тағы да түсті: «Жұмыс бабында бір нәрсеге ренжіп, кейіген жок па едіңіз?..»

Әділбектің көзіне Асан Керимов бұған қарап келе-междеп күліп тұрған сияктанып елестеді. Әділбек қа-туланып, жағын тістенді...

Ересек балалар үшін

Нығмет АБДУЛЛИН

БІЗДІҢ ЖІГІТ

р о м а н

Қазақ тілінде

Суретшісі — *К. Егізбаев*

Ажарлаушы — *С. Макаренко*

Қиыстырушы — *Н. Кушнарева*

Түзеуші — *С. Ыбраева*

ИБ № 164

Теруге 30.07.92 жіберілді. Басуға 16.03.93 қол қойылды. Форматы 84×108^{1/32}. Қағазы № 2. Қаріп түрі «әдеби». Офсеттік басылыс. Шартты баспа табағы 10.92. Шартты бояу көлемі 11,0. Есептік басылу табағы 11,74. Таралымы 30 000 дана Заказ 1308. Ырықты баға. **21.000**

Қазақстан Республикасы Баспасөз және бұқаралық ақпарат министрлігінің «Балауса» баспасы, 480124, Алматы қаласы, Абай даңғылы, 143-үй.

Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің баспаханасы, 480016, Алматы қаласы, К. Маркс көшесі, 15/1.